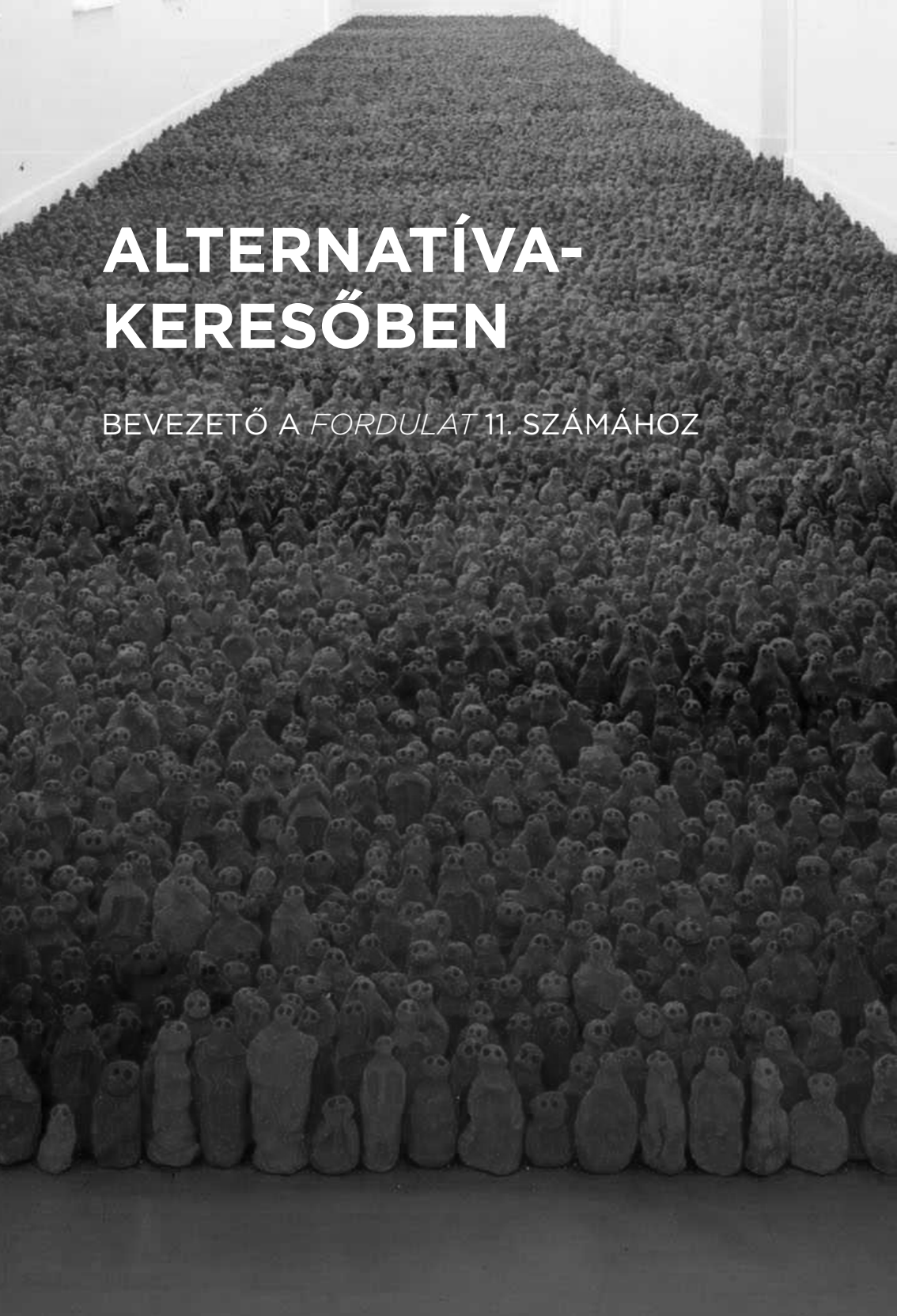

ALTERNATÍVA- KERESŐBEN

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 11. SZÁMÁHOZ

There is no alternative – nincs alternatíva, szólta a nyolcvanas évek thatcheri jelszava. Részen ez és ehhez hasonló neoliberais kinyilatkoztatások voltak hivatottak igazolni a jóléti állam lebontását, a pénzügyi piacok deregulációját, valamint a munka és tőke között eloszló jövedelmeknek az utóbbiak felé történő csoportosítását. Az állítást retorikai szempontból is érdemes vizsgálni: hatásos volt-e, azaz képes volt-e meggyőzni egyes társadalmi csoportokat; a „józsánságot” sugárzó kijelentés a valóság leírásaként azonban biztosan megbukna – legyen szó egy országon belüli jövedelemátcsoportosításról vagy akár egy pénzügyi rendszerről.

Az alternatívák sokasága és a mögöttük álló erőfeszítések megoszlása – vonatkozhatnak tudományos megközelítésekre vagy gazdasági-társadalmi kérdésekre – általában nem segítik az egyes konkrét alternatív javaslatok mélyebb kidolgozását, és ez mindig is megnehezítette a főárral, status quóval szembeni platformok együttes fellépését. Ez azonban nem zárja ki, hogy egyes elképzelések elegendő támogatót tudjanak maguk mögött, lehetővé téve ezzel átgondolt megközelítések kialakítását. A *Fordulat* 11. száma két ilyen (ki)utat mutat be: az alapjövedelmet és az iszlám finanszírozást.

A nyolcvanas évek második felében a piaci dogmatizmus előretörésére adott válaszként karolták fel az alapjövedelem koncepcióját, amely a kapitalista kereteket figyelembe véve fogalmaz meg egy elvileg operacionalizálható választ. A cél a munka dekommodifikálása egy univerzális garantált jövedelem juttatásán keresztül. A *Fordulat* e blokkját Misesics Bálint esszéje vezeti fel, aki a koncepciót mint a radikális társadalomelméleti tradíció következetes – így az elmélet és a gyakorlat egységét megvalósító – elképzelését mutatja be, illetve ebben a keretben elhelyezi és összegzi az ezt követő analitikus marxista kutatók és a frankfurti iskolához kötődő Claus Offe tanulmányait. Robert van der Veen és Philippe Van Parijs számos alkalommal és helyen idézett tanulmánya bevezeti és érvel a koncepció mellett, illetve bemutatja annak lehetséges gazdasági következményeit. Erik Olin Wright az alapjövedelemnek a szocializmus elérésében való szerepét részletezi. A blokkot Claus Offe tanulmánya zárja, amelyben a német szociológus amellet érvel, hogy a jóléti államoknak normatív szempontoktól függetlenül is szükségük van a vázolt rendszerre.

Az aktuális lapszám másik fő témája az iszlám közgazdaságtan és pénzügyi rendszer, amely a gazdasági gondolkodást és a pénzügyi műveleteket veti alá a saría szabályainak. M. Umer Chapra tanulmánya az iszlám értékekből levezetett közgazdaságtant az általa hagyományosnak nevezett főárral közgazdaságtannal való összevetésen keresztül mutatja be, egy szélesebb elemzési keretbe helyezve a kettőt. Mindkét rendszernek célja a gazdasági-társadalmi igazságosság és az emberi jóllét megvalósítása, Chapra szerint azonban az iszlám közgazdaságtan – szemben a hagyományos közgazdaságtannal – képes

úgy alakítani az egyes gazdasági mechanizmusokat, hogy azok ténylegesen előmozdítsák a célok elérését.

Az elméleti vonatkozásaiban kiemelkedő közgazdaságtani nézetek mellett az iszlám finanszírozás kiemelt gyakorlati problémákat vet fel. A saría egyik legismertebb gazdasági követelménye ugyanis a kamatszedés tilalma, amely elveti a nyugati világban általános értékpapírtípusokat, pénzügyi konstrukciókat. Pálfi Gergő írása az iszlám finanszírozás feltételeibe és az ezekkel kapcsolatos finanszírozási formákba ad betekintést. A blokkot Chapra a másodlagos jelzáloghitel-piaci pénzügyi válsága kapcsán elhangzott előadása zárja, amely az iszlám pénzügyi rendszer nyugati világ számára felhasználható tapasztalatait keresi.

Természetesen a *Fordulat* olvasói ezúton sem maradnak „kritikai recenziók” nélkül. Ezúttal Ságvári Bence *A Nagy Testvér hálózobatitkai* címmel a Google-modellről, Koltai Mihály Bence Slavoj Žižek *Egyszer mint bohózat, másszor mint tragédia* című „pamfletjéről”, Molnár Gergely pedig *Túl a Nyugat diskurzív rendszerén?* címmel Jean Ziegler 2008-as könyvéről (*La Haine de l'Occident*) értekezett.

A *Fordulat* 11. száma tehát a bizonyítéka annak, hogy Margaret Thatcher nagyon is tévedett, amikor az alternatíva nélküli világot hirdette meg. Vannak más utak, kutatni kell őket, keressük közösen a lehetőségeket! A kedves Olvasó a *Fordulat* aktuális számával fogódzókat kaphat ebben a keresési folyamatban.

Pintér András

Misetics Bálint

A KAPITALIZMUSON TÚL

Alapvető ellentmondás feszül két olyan – fontos és szép – törekvés között, amelyet vélhetően mindannyian Marx munkássága egyik legalapvetőbb üzenetének fogadnánk el. Az egyik ilyen törekvés a kapitalizmus radikális – tehát azt a gyökerénél megragadó – kritikája, a másik pedig a kritika és a gyakorlat egysége. Úgy tűnik, hogy választanunk kell a marxi hagyomány radikális öröksége és az utolsó Feuerbach-tézis szellemisége között: amit írunk, vagy megalkuvó lesz, vagy pedig – a gyakorlat szempontjából – irreleváns.

Úgy tűnik, hogy választanunk kell aközött, hogy a radikális társadalomelméletet intellektuális kalandnak tekintsük csak, aminek legfeljebb mint érzelmi inspiráció lehet jelentősége a körülöttünk lévő világ valódi küzdelmeiben, vagy pedig megmaradjunk az elméletnél, „csodáljuk a szöveget”, lássuk el jegyzetekkel, tárjuk fel: mi volt rá és mire volt az hatással, de alapvető politikai üzenetét mindeközben „vagy a sóvárgó baloldali nosztalgia takarója alá, vagy pedig akadémiai lábjegyzetek tömege alá rejtjük el” (Harvey 2008: 3). A helyzetet csak súlyosbítja az a hozzáállás, „amely már semmiféle politikai akcióval nem vág össze”, amely „nem ettől vagy amattól a politikai irányzattól áll balra, hanem általában attól, ami lehetséges”, „amely kezdettől fogva kizárólag azon igyekszik, hogy negativisztikus nyugalomban élvezze önmagát”, és ami a baloldali gondolatot „a döntés kikényszerítésének módszeréből szórakoztató objektummá, termelőeszközből fogyasztási cikké” változtatja (Benjamin 1980: 640). A probléma részben nyelvi: nem csak arról van szó, hogy a baloldal olyan fontos fogalmai, mint a „szocializmus”, „szükségletek szerinti elosztás”, „elidegenedés” vagy „osztályharc” ma leginkább csak arra alkalmasak (teljesen érthető módon), hogy használóit megbélyegezzék vagy nevetségessé tegyék, hanem arról az általánosabb nehézségről, hogy éppen azok rendelkeznek legkevésbé a radikális társadalomelmélet befogadásához szükséges kiváltságokkal, akiknek az érdekeivel elvben leginkább egybeesik annak üzenete és szándéka.

A legalapvetőbb probléma azonban az a szakadék, ami a lehetséges és a kívánatos között tátong a mindenkori hatalmi viszonyok függvényében. Az „elkerülhetetlen feszültség egy radikálisan emberibb és igazságosabb világra irányuló emancipatorikus törekvések komolyan vétele és a realizmus kemény korlátaival való szembenézés között” (Wright 2007: 27). Mit mondhatunk mindezek tükrében a feltétel nélküli alapjövedelemről – vagyis arról az elképzelésről, hogy a politikai közösség minden tagja váljon jogosulttá egy rendszeres jövedelemre rászorultágtól és munkavégzéstől függetlenül?

Egy valódi alapjövedelem bevezetésének rövid távon nincsen realitása sem Magyarországon, sem másutt. Ráadásul meggyőző érvek szólnak amellett, hogy a szociális állampolgáriság és a szükségletek szerinti elosztás minimumának mindenki számára hozzáférhető színvonalas közszolgáltatásokon keresztül való biztosításának, és a társadalmi egyenlőtlenségek ily módon való csökkentésének elsőbbséget kell élveznie a bőkezű uni-verzális juttatásokkal szemben (l. Bergman 2010), különösen akkor, ha a legalapvetőbb

közjavakhoz – oktatáshoz, egészségügyi ellátáshoz – való hozzáférés annyira szélsőségesen egyenlőtlen, mint Magyarországon. Nem csak a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésére van szükség, hanem – T. H. Marshall klasszikus tanulmányát (1964: 127) idézve – a „közös kultúra és közös élmények terének” jelentős kiterjesztésére is, ami egyszerre *feltétele és megvalósulása* az egalitáriánus társadalompolitikához – és így az alapjövedelem bevezetéséhez is – szükséges társadalmi szolidaritásnak (vö. Fromm 1966; Gorz 1992; Jordan 1992).¹

Felmerülhet ezért, éppen a fentiek tükrében, hogy nem időpocsékolás-e egy ilyen nyilvánvalóan távoli reform érdemeiről értekezni. Mary McIntosh például amellet érvel, hogy a feltétel nélküli garantált minimumjövedelem bevezetésének – mivel az felszámolná azt a szükségletet, ami a túlélés érdekében a munkaerejük eladására kényszeríti az embereket, és ezzel tagadná a bémunkaviszonyt, a kapitalizmus lényegét – semmi realitása nincs egy kapitalista társadalomban; viszont „az ilyen követelések azzal járhatnak, hogy a közpolitikára vonatkozó összes valódi küzdelmet jelentéktelennek és reformistának tüntetik fel” (1981: 36). Nem értünk egyet vele: az univerzális alapjövedelem gondolata éppen azért olyan szép és erőteljes, mert egyszerre testesít meg radikális politikai filozófiai elgondolásokat a szabadságról, az egyenlőségről, vagy éppen a szükségletek szerinti elosztásról, és mutat utat egyúttal mindezeknek az elgondolásoknak az *intézményi megvalósítása*, mind pedig ennél *kisebb léptékű reformok értékelése* tekintetében. Ahhoz ugyanis, hogy ezekben a „valódi küzdelmekben” magabiztosan és hatásosan tudjuk képviselni az álláspontunkat, nem csupán konkrét javaslatokra, hanem a „meggyőződés erejére” van szükség, „ami a meggyőződés mélységétől függ, ami pedig egy olyan elméletből származik, ami túlságosan alapvető ahhoz, hogy közvetlenül alkalmazható legyen” (Cohen 1994: 5). Szükségünk van azokra az alapvető baloldali értékekre, amelyek „a jelen lehetőségeinek horizontjától száz mérföldre levő társadalom felé mutatnak, hogy megvédjünk minden fél mérföldnyi területet, amelyet már kivívtunk, és hogy visszavívjunk mindent, amit már elvesztettünk” (i. m.).

A jelen lehetőségei nem függetlenek az azokkal kapcsolatos vélekedéseinktől. A *status quo* egyik legfontosabb ereje éppen az, hogy magától értetődő: az a vélekedés, hogy

---

¹ Van Parijs alapjövedelemről szóló könyvében – ami az elképzelés legkidolgozottabb politikai filozófiai megalapozása – a jó életre vonatkozó különböző megfontolásokkal kapcsolatos liberális semlegesség talaján állva alapvetően a pénzbeli transzferek elsőbbsége mellett érvel, noha elismeri a közszolgáltatások szükségességét is (2003: 42–43). A könyve végén azonban mégis azt hangsúlyozza az alapjövedelem bevezetéséhez szükséges érzelmi alapok kapcsán, hogy mennyire fontos a társadalom különböző rétegeiből származó tagjainak egymással való „több-mint-felszínes” érintkezése, így például az, hogy ugyanazokban a bölcsődékben és iskolákban nőjenek fel, illetve ugyanazokban a kórházakban szülessenek meg és hunyjanak el (Van Parijs 2003: 231).

a kapitalizmus és a javak piaci elosztása természetes és elkerülhetetlen. A társadalmi valóságnak ez az eldologiasodott szemlélete, együtt azzal a tanácstalansággal, amit a magukat szocialistának hazudó rendszerek bukása és a nyugat-európai jóléti állam válsága hívott életre – „az utópikus energiák kimerülése” (Habermas 1993) – a kapitalizmus humanizálásának a legfontosabb korlátai közül valók. A kapitalizmus átalakításáról, illetve meghaladásáról való rendszerszerű gondolkodás ezeknek a korlátoknak a ledöntéséhez járulhat hozzá, és éppen ezáltal a további korlátok ledöntését készítheti elő.

* * *

A *Fordulat* alapjövedelemről szóló rövid összeállításába – amely az *Esély* folyóirat e témának szentelt tavalyi különszámának² a testvére – az elképzelés kiterjedt irodalmából a marxi hagyományt alapvető referenciapontnak tekintő megközelítések közül válogattunk három tanulmányt. Az analitikus marxista megközelítést képviselő szerzők közül Robert van der Veen és Philippe Van Parijs itt közölt klasszikus cikke – *Egy kapitalista út a kommunizmusba* – a szükségletek szerinti elosztás kiterjesztésének és az elidegenedett munka visszaszorításának az eszközöként érvel a feltétel nélküli alapjövedelem mellett.³ A gondolatmenet szerint egy feltétel nélküli alapjövedelem bevezetése (*a jóléti kapitalizmusból az alapjövedelem kapitalizmusba való átmenet*) egyrészt a szükségletek szerinti elosztás megfelelő intézményi megvalósítása; másrészt az oly módon alakítaná át a kapitalizmus belső tendenciáit, hogy – elsősorban a munka kellemességét is magában foglaló termelésénövekedésen keresztül – idővel anélkül lehetne egyre nagyobb teret engedni a munka-hozzájárulástól független elosztásnak, és így az elidegenedett munkától való felszabadulásnak, hogy az a rendszer gazdasági fenntarthatóságát veszélyeztetné (*kommunizmusba való átmenet*).

---

2 Alapjövedelem – Minimumjövedelem. *Esély*, 2010/5.

3 Az érvelés mélyebb átgondolásához érdemes áttekinteni a tanulmány kapcsán a *Theory and Society*-ben és az eredeti megjelenés huszadik évfordulóján a *Basic Income Studies*-ban közölt hozzászólásokat (l. különösen Cohen 2006; Dhams 2006; Elster 1986; Przeworski 1986; Schroeder 2006), valamint Van Parijs és Van der Veen további írásait, amelyekben maguk is felülvizsgálják az érvelésüket (Van der Veen és Van Parijs 2006; Van Parijs 1992b: 17–21). Van Parijs későbbi munkássága során (1991, 2003, 2009a) már a liberális egalitarianizmus eszmerendszerében érvel az alapjövedelem mellett, noha azt továbbra is fenntartja, hogy „az alapjövedelem bevezetését egy olyan stratégiának tekinthetjük, ami mindannak az elérésére törekszik, ami vonzó volt és az is maradt a kommunista mozgalomhoz köthető emancipatorikus eszmében” (1992a: 466).

Erik Olin Wright előbbire írt eredeti válaszában (1986) azt hangsúlyozta, hogy mindennek a gazdasági és politikai megvalósíthatóságához miért lehet szükség a termelőeszközök magántulajdonosi jogosultságainak jelentős korlátozására (és így a termelőeszközök feletti kollektív rendelkezéssel definiált szocializmushoz való közeledésre).⁴ Az itt közölt, későbbi cikkében – *Az alapjövedelem mint szocialista projekt* – viszont azt vizsgálja, hogy az alapjövedelem bevezetése mennyiben járulna hozzá a munka tőkével szembeni strukturális pozíciójának és a civil társadalom gazdaság feletti hatalmának megerősítéséhez, valamint a munkaerő árjellegének csökkentéséhez. A rövidke írás egyúttal egy lehetséges tömör összefoglalását adja a kapitalizmus – széles értelemben vett – szocialista kritikájának, és szolgáltat ennek tükrében egy mércét a kapitalizmuson belüli reformok értékeléséhez. Végül a frankfurti iskolához kötődő Claus Offe tanulmánya – *Alapjövedelem és munkaszerződés* – ezt a két normatív szöveget egy funkcionista megközelítéssel egészíti ki, vagyis nem csak amellett érvel, hogy az alapjövedelem miért volna helyes, hanem amellett is, hogy a kontinentális európai jóléti államok politikai gazdaságtana alapján miért van szükség rá (l. még Mückenberger et al. 2010; Offe 2009; Standing 1992; Van Parijs 2009b).

Az alábbiakban közölt tanulmányok szükségszerűen több kérdést vetnek fel, mint amennyit megválaszolnak. De talán éppen ilyen kérdésekre is szükségünk van ahhoz, hogy elkerüljük a társadalomhoz, társadalompolitikához való hozzáállásnak azt a módját, ami azáltal, hogy természetesnek tekinti az aktuális hatalmi, politikai gazdaságtani és kulturális viszonyokat – minden esetleges jó szándéka ellenére – maga is cinkossá válik ezek újratermelésében és legitimálásában.

---

4 Vö. Van der Veen és Van Parijs válaszával (1986), illetve Van Parijs tanulmányával (1993) a tőke mozgások korlátozásának marxista kritikájáról.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benjamin, Walter (1980): Baloldali melankólia. In: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Magyar Helikon, 635–642.
- Bergmann, Barbara R. (2010): Svéd típusú jóléti állam, vagy alapjövedelem – melyik élvezzen prioritást? In: *Esély*, 5.: 68–80.
- Cohen, G. A. (1994): Back to Socialist Basics. In: *New Left Review*, 1/207, September-October: 3–16.
- Cohen, G. A. (2006): Notes on the Universal Grant Proposal. In: *Basic Income Studies*, Vol. 1., Issue 1., Article 7.
- Fromm, Erich (1966): The Psychological Aspects of a Guaranteed Income. In: *The Guaranteed Income: Next Step in Economic Evolution?* Szerk.: Theobald, Robert. Doubleday & Company Inc.: 175–184.
- Gorz, André (1992): On the Difference between Society and Community and why Basic Income Cannot by Itself Confer Full Membership of Either. In: *Arguing for Basic Income. Ethical Foundations for a Radical Reform*. Szerk.: Van Parijs, Philippe. Verso: 178–184.
- Habermas, Jürgen (1993): A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz Kiadó: 283–308.
- Harvey, David (2008): Introduction. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *The Communist Manifesto*. Pluto Press: 1–30.
- Jordan, Bill (1992): Basic Income and the Common Good. In: *Arguing for Basic Income. Ethical Foundations for a Radical Reform*. Szerk.: Van Parijs, Philippe. Verso: 155–177.
- Mary McIntosh (1981): Feminism and Social Policy. In: *Critical Social Policy*, Vol. 1., Issue 1.: 32–42.
- Mückenberger et al. (2010): Az állam által garantált alapjövedelem: napjaink szociálpolitikai szükségszerűsége. In: *Esély*, 5.: 42–60.
- Offe, Claus (2009): Közelítések a munkapiac jövőjéhez. „Ortodoxia”, „realizmus” és „harmadik utak”. In: *Replika*, 68.: 49–62.
- Przeworski, Adam (1986): The Feasibility of Universal Grants under Democratic Capitalism. In: *Theory and Society*, Vol. 15., No. 5. (September): 695–707.
- Standing, Guy (1992): The Need for a New Social Consensus. In: *Arguing for Basic Income. Ethical Foundations for a Radical Reform*. Szerk.: Van Parijs, Philippe. Verso: 46–60.
- Schroeder, Doris (2006): How Global is the Capitalist Road to Communism? In: *Basic Income Studies*, Vol. 1., Issue 1., Article 9.

- Van der Veen, Robert J. – Van Parijs, Philippe (1986): Reply to Six Critics. In: *Theory and Society*, Vol. 15., No. 5. (September): 723–757.
- Van der Veen, Robert J. – Van Parijs, Philippe (2006): A Capitalist Road to Global Justice: Reply to Another Six Critics. In: *Basic Income Studies*, Vol. 1., Issue 1., Article 13.
- Van Parijs, Philippe (1991): Why Surfers should be Fed? The Liberal Case for an Unconditional Basic Income. In: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 20., No. 2. (Spring): 101–131.
- Van Parijs, Philippe (1992a): Basic Income Capitalism. In: *Ethics*, Vol. 102., No. 3. (April): 465–484.
- Van Parijs, Philippe (1992b): Competing Justifications of Basic Income. In: *Arguing for Basic Income. Ethical Foundations for a Radical Reform*. Szerk.: Van Parijs, Philippe. Verso: 3–43.
- Van Parijs, Philippe (1993): Marxism and Migration. In: *Marxism recycled*. Cambridge University Press: 140–152.
- Van Parijs, Philippe (2003): *Real Freedom for All. What (If Anything) Can Justify Capitalism?* Clarendon Press.
- Van Parijs, Philippe (2009a): Egalitarian Justice, Left Libertarianism and the Market. In: *The Anatomy of Justice. Themes from the Political Philosophy of Hillel Steiner*. Szerk.: de Wijze, Stephen – Kramer, Matthew H. – Carte, Ian. Routledge: 145–162.
- Van Parijs, Philippe (2009b): Az alapjövedelem és a jóléti állam két dilemmája. In: *A jóléti állam a 21. században*. Szerk.: Nyilas Mihály. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület - ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék: 493–498.
- Wright, Erik Olin (1986): Why Something like Socialism Is Necessary for the Transition to Socialism? In: *Theory and Society*, Vol. 15., No. 5. (September): 657–672.
- Wright, Erik Olin (2007): Guidelines for Envisioning Real Utopias. In: *Soundings*, Vol. 36., No. 1.: 26–39.

*Robert J. van der Veen –
Philippe Van Parijs*

EGY KAPITALISTA ÚT A KOMMUNIZMUSBA¹

¹ Robert J. van der Veen – Philippe Van Parijs (1986): A Capitalist Road to Communism. In: *Theory and Society*, Vol. 15., No. 5.: 635–655.

ABSZTRAKT. A tanulmány a szükségletek szerinti elosztás marxi elvét úgy határozza meg, hogy a javak elosztásának egyrészt teljesen függetlennek kell lennie a közösség tagjainak önkéntes munka-hozzájárulásától, másrészt annak biztosítania kell mindenki alapvető szükségleteinek a kielégítését. A kapitalizmusban nem szükségszerű, hogy a javak bármekkora kis része is a szükségletek szerint kerüljön elosztásra, ugyanakkor a termelőeszközök magántulajdona nem is zárja ki azt: kapitalista társadalmak különböző mértékben engedhetnek teret ennek az elosztási elvnek. Egy feltétel nélküli alapjövedelem bevezetése (a jóléti kapitalizmusból az alapjövedelem kapitalizmusba való átmenet) egyrészt a szükségletek szerinti elosztás megfelelő intézményi megvalósítása; másrészt, az oly módon alakítaná át a kapitalizmus belső tendenciáit, hogy – elsősorban a munka kellemességét is magába foglaló termelékenység-növekedésén keresztül – idővel anélkül lehetne egyre nagyobb teret engedni a munka-hozzájárulástól független elosztásnak, hogy az a rendszer gazdasági fenntarthatóságát veszélyeztetné (kommunizmusba való átmenet). A folyamat elméleti végpontja magába foglalná az elidegenedett munka felszámolását, mivel a termelő tevékenység teljes mértékben függetlenné válna a külső anyagi jutalmazástól.

A baloldal kilátásai valóban zordak. Választási katasztrófák (brit minta) és politikai pálfordulások (francia minta) tovább erősítik azt a gyanút, hogy a szocializmus sohasem lesz elérhető. S ami még rosszabb, a létező szocialista társadalmak képtelenek vonzó képet nyújtani a szocializmusról. Mindehhez hozzávéve a folyamatos csalódásokat az állami beavatkozások eredményeiben Nyugaton, ezek a kudarcok sokak hitét megrendítették abban, hogy egyáltalán kívánatos cél-e a szocializmus.

Ebben az írásban amellet érvelünk, hogy ez a nehéz helyzet sem nyújt legitim alapot a kétségbeeséshez, a cinizmushoz és a csüggedéshez – nem azért, mert az igazi szocializmus más, vagy azért, mert mégis lehetséges, hanem mert a baloldalnak nem kell a szocializmus mellett elköteleznie magát. Hisszük, hogy van egy másik előrevezető út, a szocializmus egy radikális alternatívája, amely meglepően jól ötvözi a megvalósíthatóság és a kívánatosság szempontjait, és amit ennél fogva érdemes megfontolni.

Ez a hit elég szokatlan. Feltételezi többek közt azt, hogy a „munkásosztály”, még ha elég tágan értelmezzük is, nem az a társadalmi erő, amivel a baloldalnak szisztematikusan azonosulnia, és amelyet támogatnia kell.² Mindazonáltal az érveink, melyeket a hitünk alátámasztására felhozunk majd, elég ortodoxak. Sőt úgy gondoljuk, hogy teljes összhangban vannak Marx víziójával arról a jövőről, amelynek eléréseért küzdenünk kell, mint ahogy

---

2 Ez az állítás nem mond ellent annak – amihez ragaszkodunk –, hogy a baloldal definíció szerint azok mellé áll, akiknek semmijük nincs, csak a munkaerejük (ha az van).

azzal az állítással is, hogy az anyagi feltételek határozzák meg, mely küzdelmeknek van történelmi jelentőségük. Az, hogy ezeket az érveket vitára bocsátjuk, nem jelenti azt, hogy teljesen biztosak vagyunk abban, hogy következtetéseink helyesek. Abban viszont *teljesen biztosak* vagyunk, hogy ezekkel a következtetésekkkel és a tárggyal kapcsolatban sürgősen komoly párbeszédre van szükség.

Van egy kérdés az elképzeléseinkkel összefüggésben, melyet valószínűleg több olvasó fel fog tenni, és melyre e cikkben nincs válasz: feltéve, hogy az általunk felvázolt út gazdaságilag megvalósítható és etikailag kívánatos, hol vannak azok a társadalmi mozgalmak és politikai erők, melyek rá akarnák segíteni társadalmainkat erre az útra, és képesek is volnának erre? Úgy gondoljuk, hogy ez a kérdés az egyik legfontosabb, és hogy egy válasz főbb vonalai megvannak.³ De azt is gondoljuk, hogy a kérdések, melyeket e cikkben felvetünk, logikailag előbbre valók, és ebből kifolyólag először is ezekkel, és nem a politikai megvalósíthatóság kérdésével kell foglalkoznunk. Megértjük azokat (elsősorban közgazdászokat), akik azt állítják, hogy nem érdemes egy gazdaságilag megvalósíthatatlan forgatókönyv etikai kívánatosságának vizsgálatára pocsékolni az időt. És megértjük azokat (elsősorban filozófusokat), akik azt állítják, értelmetlen egy morálisan elfogadhatatlan alternatíva gazdasági megvalósíthatóságát vizsgálni. De indokolatlan és felelőtlen dolog azt állítani, hogy haszontalan megvizsgálni egy elképzelés gazdasági megvalósíthatóságát és etikai kívánatosságát, mielőtt tudnánk, vagy legalább megvitattuk volna az elképzelés politikai esélyeit. Ugyanis az, hogy mit tartunk politikailag megvalósíthatónak, nagyban függ attól, hogy mi tűnik morálisan és gazdaságilag megalapozottnak. Mindenesetre e cikk megírásával nem az volt a célunk, hogy egy teljesen kidolgozott forgatókönyvet adjunk – jó pár ponton kritikus hiányosságokra fogunk rámutatni, melyeket meg kellene oldani –, hanem hogy előkészítsük a terepet egy értelmes vitának azzal kapcsolatban, hogy ez az átmenet, ha megvalósítható, kívánatos-e, illetve, ha kívánatos, megvalósítható-e.

SZÜKSÉGES-E A KOMMUNIZMUSHOZ A SZOCIALIZMUS?

A marxi álláspontot követve a szocializmus önmagában nem cél. Csak egy eszköz, a legjobb eszköze, vagy talán az egyetlen eszköze az igazi kommunizmus elérésének. A „szocializmus” szó itt arra utal, amit Marx a kommunizmus alsóbb szintjének nevez *A gothai program kritikájában*. Egy olyan társadalmat jelent, amelyben a munkások közösen birtokolják a termelési eszközöket – és ennél fogva közösen döntenek ezek használatáról és

---

3 A kezdeti válaszokhoz I. van der Veen – Van Parijs (1985) 5. fejezet és Van Parijs (1987) 6. fejezet.

a megtermelt javak elosztásáról, mégpedig a „mindenkinek a munkája szerint” elv alapján. A „kommunizmus” ellenben, szintén *A gothai program kritikája* szerint, a kommunizmus magasabb szintjére utal. Ezt a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elosztási elv jellemzi – amiből az következik, hogy a társadalmi összterméket oly módon osztják el, hogy (1) az mindenkinek megfelelően kielégíti az alapvető szükségleteit, és (2) minden egyén részesedése teljesen független (önkéntesen felajánlott) munka-hozzájárulásától.⁴ A szocializmus definíció szerint magába foglalja a „kizsákmányolás” felszámolását – a munkások rendelkeznek az össztermelés egésze felett –, míg a kommunizmus magába foglalja az „elidegenedés” felszámolását – a termelő tevékenységet nem kell többé külső jutalmakkal ösztönözni.

Akkor miért van szükség a szocializmusra? Miért nem ugorhatunk rögtön a kommunizmusra? Erre a kérdésre két megszokott válasz létezik. Az egyik, hogy a kommunizmus merő utópia mindaddig, amíg az ember az, amivé a kapitalizmus formálta: szükség van a szocializmusra, hogy átalakítsa az embert, hogy megszabadítsa az önzésétől, a *Selbstsucht*-jától, és azzá az altruista személlyé formálja, amelyet a kommunizmus megkíván. A második válasz szerint a kommunizmus a szűkösség körülményei között bukásra van ítélve: először fejleszteni kell az emberiség termelő erejét, és ezáltal létrehozni egy bőséggel jellemezhető állapotot, a kommunizmus csak így virágozhat. Mindkét válasz két előfeltételt kapcsolatát hordozza magában, (1) a kommunizmus lehetősége az altruizmus vagy a termelékenység fejlesztésén múlik, (2) ezt a célt inkább szolgálja a szocializmus, mint a kapitalizmus, vagyis a termelőeszközök közösségi tulajdonlása mint a magántulajdon. Úgy gondoljuk, mindkét válasz megbukik, mivel legalább az egyik benne rejlő előfeltétel védhetetlen.

VALÓBAN SZÜKSÉGES AZ ALTRUIZMUS?

Joggal vonható kétségbe, hogy a (demokratikus) szocializmus hatékonyabban ösztönöz altruizmusra, mint a kapitalizmus, tehát, hogy a kollektív döntéshozatalban való részvétel

---

⁴ Jegyezzük meg, hogy a fent definiált kommunizmusnak nem velejárója a termelőeszközök munkások általi kollektív tulajdona, azaz a fenti értelemben vett „szocializmus”. De velejárója, hogy a társadalmi össztermelés az egész társadalom kollektív tulajdona: amíg a termelőeszközök, munkaerő és képzettségek tulajdonosai döntenek arról, hogy ezeket felhasználják-e a termelésben, és ha igen, hogyan, a társadalom kisajátít minden jövedelmet annak érdekében, hogy tagjai között a „szükségleteknek megfelelően” tudja elosztani. Ez adja etimológiai igazolását a mi „sovány kommunizmus” definíciónknak.

a termelésben kevésbé önzővé tenné az embereket, mint egy olyan rendszer, ahol ezek a döntések a piac közvetítésével dőlnek el. A vita kedvéért tegyük fel, hogy mégis ez a helyzet. Ez nem ad döntő előnyt a szocializmusnak a kapitalizmussal szemben azzal kapcsolatban, hogy melyik a jobb út a kommunizmus eléréséhez, mert ez utóbbihoz *nincs* szükség altruizmusra. (Ha lenne, akkor azoknak lenne igazuk, akik a kommunizmust elutasítják annak utópisztikus volta miatt.) Hogy ezt belássuk, tekintsük meg, hogyan kellene a kommunizmusba való átmenetnek zajlania.

Ahogy Marx leírja *A gothai program kritikájában*, a társadalmi össztermék egy részét már a kommunizmus alacsonyabb szintjén is a szükségleteknek megfelelően osztják el – a munkaképtelenek egyéni szükségleteinek vagy a közösségi szükségletek kielégítése miatt. A teljes kommunizmusba való átmenet tehát felfogható úgy, mint a szükségletek szerint elosztott társadalmi termék fokozatos növekedése a munka-hozzájárulás arányában történő elosztás rovására.⁵ Az ebben a dimenzióban való haladás megköveteli, hogy az anyagi jutalmak fokozatosan elveszítsék a jelentőségüket, de nem jelenti azt, hogy a munkásokat egyre inkább altruista motivációk kell, hogy vezéreljék. Először is, az anyagi jutalmak szerepét átvehetnék nem anyagi jutalmak (tisztelet, elismerés, megbecsülés, hírnév stb.), amelyek arra motiválnák az embereket, hogy elvégezzék a szükséges munkamennyiséget.⁶ Továbbá, a munka tartalmát, a szervezését és a hozzá kötődő emberi kapcsolatokat oly módon lehetne és kellene megváltoztatni, hogy a külső jutalmak, akár anyagiak, akár nem, egyre kevésbé legyenek szükségesek az elegendő szintű munkakinálat biztosításához. A munka, Marx kifejezésével, „nemcsak a létfenntartás eszköze” lenne, hanem] a „legfőbb létszükségletté” válhatna, és kellene válnia.⁷

Ahogy haladunk e dimenzió mentén – a munka fejlődésével addig a pontig, ahol az már nem munka többé –, a kommunizmusba való átmenetnek semmilyen formában nem kell az altruizmus fejlesztésére támaszkodnia, vagy egyáltalán az emberi természet

---

5 A szocializmusból a kommunizmusba való ilyen átmenet egy formális modelljéhez l. van der Veen (1984: 463–492).

6 L. Carens (1981). Ha a munkához való motiváció nem anyagi jellegű büntetésektől való félelemből fakad (társadalmi el nem fogadás, lenézés, harag stb.), akkor kérdéses, hogy egyáltalán megszűnik-e az elidegenedés.

7 Sen terminológiáját használva meg kell engednünk, hogy bármilyen társadalom, kapitalista vagy szocialista, amely ténylegesen biztosít egy minimális fogyasztási szintet (ha csak a munkaképteleneknek is), valamiféle „együttérzésre” (hogy figyelembe vegyük mások preferenciáit) vagy „elkötelezettségre” (hogy hagyjuk, hogy az erkölcs felülírja az egyéni preferenciáinkat) kell, hogy támaszkodjon. Lásd Sen (1979). Azonban a munkaráfordítástól függetlenül elosztott rész növeléséhez semmi esetre sincs szükség az együttérzés vagy az elkötelezettség *növekedésére*.

bármilyen átformálására. Változatlanul veszi a személyeket és preferenciákat, de megváltoztatja a (fizetett) munka természetét úgy, hogy az nem is lesz elkülöníthető a szabadidőtől. Még ha el is fogadjuk, hogy csak a szocializmus változtathatja az embereket altruistákká, ebből nem következik, hogy a kommunizmus elérése megköveteli a szocializmust.

JOBBI ESZKÖZ-E A SZOCIALIZMUS A BŐSÉG ELÉRÉSÉHEZ?

Bár a szocializmus nem szükségszerű az önzéstől való megszabaduláshoz, lehetséges, hogy szükséges a szűkösség felszámolásához. Hiszen ahogyan Marx többször is hangsúlyozta, a termelőerők növekedése (a lentebb kifejtett értelemben) helyettesíthetetlen szerepet játszik a fent vázolt átmenetben. Pontosabban, az erőfeszítés-egységre jutó termelésnövekedésként definiált termelékenységnövekedés – amely egyaránt tekintetbe veszi a munka hosszát és kellemetlenségét – nélkülözhetetlen ahhoz, hogy lehetővé váljon a munka minőségének jelentős javulása, és ennek megfelelően a munkaráfordítástól függetlenül elosztható társadalmi termék növelése.⁸

A kérdés tehát nem az, hogy a termelékenység megfelelő értelemben vett növekedése szükséges-e a kommunizmus eljövételéhez – természetesen az –, hanem az, hogy a szocializmus alkalmasabb-e erre, mint a kapitalizmus. Marx hitt abban, hogy döntő érvek szólnak emellett. Mind az 1859-es *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz című művében, mind *A tőke* különböző részeiben amellett érvelt, hogy a termelőerők fejlődését *megbéklyózza* a fejlett kapitalizmus: a munka termelékenysége lassabban növekszik, mint növekedhetne akkor, ha a termelési viszonyok megváltoznának, azaz a kapitalizmust szocializmus váltaná fel. Ez azért van, mert a profitmaximalizálás, amire a piaci verseny kényszeríti a tőkéseket, nem esik feltétlenül egybe a munkatermelékenység maximalizálásával vagy – ami tulajdonképp ugyanaz – az egységnyi termék előállításához szükséges direkt („élőmunka”) és indirekt („termelőeszközök”) munka mennyiségének minimalizálásával. Tételezzük fel, hogy egy viszonylag több tőkét (indirekt munkát) és kevesebb élőmunkát (direkt munkát) használó technológia utóbbi kritérium szerint jobban teljesít, mint egy másik, amely több élőmunkát és kevesebb tőkét igényel. A kapitalistának azonban lehet, hogy mégsem áll érdekében használni, mivel élőmunka felhasználásakor csak a munkások béréit kell kifizetnie, de ha indirekt munkát használ, az árral nem csak a munkások által elvégzett munka

---

⁸ Máshol egy nagyon egyszerű modellt mutatunk be, amelyben a termelékenység növekedése, a szükségletek szerint elosztott társadalmi termék arányának növekedése és a szabadság birodalmának kiterjesztése közötti kapcsolatok precízen vizsgálhatóak (van der Veen – Van Parijs 1985).

értékét kell kifizetnie, amellyel az adott tőkeeszközt előállították, hanem annak a tőkésnek a profitját is, aki alkalmazta ezeket a munkásokat. Ezért vannak technológiák, melyek elősegítenék a termelőerők fejlődését, de soha nem kerülnek alkalmazásra kapitalista termelési viszonyok között. Ez a magyarázat alapvető szerepet játszik Marx általános történelemszemléletében, mivel a termelőerőknek ez a „béklyója” az, amiért szerinte a kapitalizmus csak egy átmeneti termelési mód. Marx nem ad más magyarázatot arra, mellyel megerősítené állítását, hogy a kapitalizmus „megbéklyózza” a termelőerők fejlődését (megkülönböztetve azok használatától). És semmi más, csakis ez a béklyó kényszerítheti ki a kapitalizmus leváltását szocializmusra a történeti materializmus szerint.⁹

A magyarázat azonban megbicsaklik, de nem azért, mert a kapitalizmus valójában olyan technológiákat választ ki, melyek maximalizálják a munka termelékenységét, hanem mert egy racionális szocialista tervező sem tenné ezt. Ez mindenekelőtt azért van így, mert a munka nem az egyetlen elsődleges tényező. A természeti erőforrások szűkösek, és az, hogy egyes technológiák mennyit igényelnek belőlük, nagyon is releváns, amikor arról kell döntenie, hogy melyiket válasszuk. Sőt ha a munka lenne az egyetlen, kizárólagos elsőrendű tényező, a munkahatékonyság alapján történő technológiaválasztás akkor is csak nagyon különleges feltételek mellett lenne igazolt, ha valaki adott munkaidő mellett az egy főre jutó fogyasztásból eredő hasznosságot akarja maximalizálni. (És mégis mi értelme a termelésnek, ha nem az, hogy fogyasszunk, és mi értelme a fogyasztásnak, ha nem az, hogy hasznosságot nyerjünk belőle?) Az, hogy vannak olyan helyzetek, amikor nincs értelme a munkaráfordítást eredményező technológiát választani, nyilvánvalóvá válik, ha átgondoljuk a következő példát.

Tegyük fel, hogy tíz év van hátra az életedből. Kenyeret termelsz egy erősen munkaintenzív technológiával. Ha malmot építenél, akkor az egy kenyérhez szükséges direkt vagy indirekt munka megfeleződne. Azonban ha tíz évbe telik a malom megépítése, akkor mégis inkább bölcsen megmaradnál a kevésbé „produktív” régi termelési

---

9 A „megbéklyózás” koncepciójával, és különösen a termelőerők felhasználásának illetve fejlesztésének hátráltatása közötti különbséggel kapcsolatban lásd Cohen (1983a) világos értekezését. Néhány marxista úgy gondolhatja, hogy Marx munkája (implicit) tartalmaz egy másik érvelést (a csökkenő profitráta alapozva), amely sokkal jobban megállná a helyét, mint az általunk megvizsgált explicit érvelés. Ám ennek az elméletnek az alkalmazása végzetes következményekhez vezet. Egy rendszerszerű elemzésért I. Van Parijs (1980: 1-16) és (1983: 111-124). Továbbá, az ebből levont következtetés igaz lenne szocialista gazdaságokra is – sőt még inkább az lenne, ha Marx főszövegében leírt megállapítását igaznak fogadjuk el: ha a szocializmus nem szűri ki a tőkeintenzív technológiák egy részét, melyek a kapitalizmus alatt nem működnek, a tőke szervesülése gyorsabban emelkedne és a felhalmozás mértéke gyorsabban csökkenne a szocializmusban, mint a kapitalizmusban. Ugyanakkor fellelhetők kevésbé ismert, de meggyőzőbb érvek, I. Van Parijs (1995).

módnál. Sőt ha fel is oldjuk a véges időhorizontot (aminek van értelme egy racionális tervező szempontjából) és eltekintünk a technológiai áttérés idejétől (figyelembe véve az ún. állandósult állapotot), továbbra is megmutatható, hogy a munkatermelékenység maximalizálása, mint a technológiák közötti választás kritériuma, csak akkor védhető, ha mind a felhalmozás, mind az időpreferencia nulla, azaz nincs növekedés, és a jövőbeli fogyasztásnak ugyanakkora az értéke, mint a jelenleginek. Ha ezek az erős feltételek nem állnak fenn, a racionális szocialista tervező oly módon fog eltérni ettől a kritériumtól, hogy nagyobb súlyt fog helyezni arra a munkára, amelyet a fogyasztási javak termelése előtt egy vagy több időszakkal kell elvégezni. (Ennek a súlynak a mértéke a felhalmozás mértékétől és az időpreferencia nagyságától függ.) Ily módon a szocialista tervezés egy olyan kritériumot alkalmaz, mely, ha nem is feltétlenül esik egybe vele, de közelíti a kapitalista profitmaximalizálást. Következésképp, ha a racionális szocialista tervezés az összehasonlítás alapja, akkor nem várható, hogy a profitmaximalizáló kapitalizmus technológiai döntései jelentős „béklyóvá” válnának.¹⁰

Ezért a legfontosabb érv amellett, hogy a szocializmus jobb a termelőerők fejlesztése szempontjából, téves. Sőt a tapasztalatok sem éppen bátorítók. Ellenben a kapitalizmus apologétái gyakran hangsúlyozzák, hogy a kapitalista játékszabályok erősen ösztönzik a termelőket termelékenységjavító innovációk használatára. Sőt ezek a szabályok a fennmaradás érdekében arra kényszerítik őket, hogy leküzdjék a tehetetlenséget és a rutint, amelybe egy puhább rendszerben süllyednének, és továbbfejlesszék az emberi-ség termelőerőit. Ha a „bőség” bizonyos értelemben előfeltétele a kommunizmus létrejöttének, és a termelési erők fentebb leírt fejlesztése képes ezt elérni, nem lenne-e értelmebb, ha a kommunizmus racionális hívei őszintén a kapitalizmus mellé állnának? Természetesen a kapitalizmus, mint olyan, nem garantálja a munka minőségének javulását, sem azt, hogy egyre többet és többet oszتانak el a szükségletek szerint, vagy hogy a növekvő termelékenység kevesebb ráfordítást, és nem nagyobb kibocsátást eredményez. De ahogyan azt nemsokára meglátjuk, egyetlen kulcsfontosságú intézményi változtatással a kapitalizmuson *belül*, ezek a tendenciák a rendszer endogén jellemzőivé tehetők.

---

10 A formális megállapításokhoz l. Von Weizsäcker–Samuelson (1971: 1192–1194); Samuelson (1973: 2109–2122) és (1982: 11–18). Egy megvilágító erejű értekezéshez arról, hogy mindez miért releváns a kapitalizmus és szocializmus közötti különbség marxista megközelítéséhez, l. Roemer (1983) és Elster (1985) 3.2.2 és 5.1.3. fejezetek.

A SZOCIALIZMUS MORÁLISAN FELSŐBBRENDŰ?

Mielőtt leírnánk ezt az intézményi változást és elemeznénk a következményeit, álljunk meg egy pillanatra, hogy megvizsgáljunk egy másik érvet, amit a szocializmus védői felhasználhatnak. A teljes eddigi érvelésünk azt feltételezi, hogy a szocializmus kapitalizmussal szembeni felsőbbbsége instrumentális jellegű: a szocializmus (normatívan) felsőbbrendű, mert jobb eszköz a társadalom kommunizmus felé segítéséhez – akár az altruizmus feltételeinek megteremtésével, akár a termelőerők hatékonyabb növelésével.

De van egy másik, *közvetlenül* etikai módja a szocializmus kapitalizmussal szembeni igazolásának: nem azon az alapon, hogy a szocializmus egy hatékonyabb módszer ahhoz, hogy eljussunk valahova máshová, hanem azért, mert *eredendően* igazságosabb, és ennél fogva jobb, mint a kapitalizmus. Hiszen, ahogy fentebb rámutattunk, az (ideális) szocializmus definíció szerint eltörli a kizsákmányolást. Ezért elvárható lenne, hogy a létező szocializmusban jóval kevésbé legyen kizsákmányolás, ha egyáltalán, mint a kapitalizmus bármely megálmodható verziójában. És ez önmagában igazolhatja, hogy a szocializmus mellett döntsünk a kapitalizmussal szemben, különösen, ha az ember rádöbben, hogy a kommunizmus csak az elérhetetlen, fogalmi végpontja egy átmenetnek, mely szükségszerűen örökre elhúzódik még a legkedvezőbb körülmények között is. Még ha a kapitalizmus gyorsabban vagy biztonságosabban is juttathatna el a kommunizmusba, azért továbbra is érdemes lehet a szocializmust választani, mert a kapitalizmus választása azzal a túrhetetlen következménnyel járna, hogy a kizsákmányolás örökké velünk maradna.

Ez az ellenérv feltételezi, hogy a kizsákmányolás pontosan meghatározható úgy, hogy egyszerre állíthatjuk, hogy (1) a kizsákmányolás a kapitalizmus lényegéhez tartozik, és hogy (2) a kizsákmányolás erkölcsileg elfogadhatatlan. És ennek a lehetőségét megmutatni jóval trükkösebb, mint azt általában gondolják. Mégis, úgy gondoljuk, hogy ez egy igen komoly ellenérv, mely alapos átgondolást érdemel.¹¹ Ebben a cikkben ugyanakkor egy kellően ortodox marxi keretben szeretnénk maradni. És Marx szerint az igazságossági kérdések és egyéb etikai megfontolások, ha relevánsak is, másodlagosak. Ami igazán számít egy termelési rendszer értékelésénél, az nem az, hogy mennyire igazságos benne a társadalmi össztermék elosztása, hanem hogy mennyire hatékonyan tereli a termelés fejlődését a teljes kommunizmus irányába. Ezért megtartjuk az eddig használt instrumentális nézőpontot, és megvizsgáljuk, hogy a kapitalista fejlődés miként szolgálhatja a kommunizmus eljövételét.

---

11 L. Van Parijs (1984), (1995), valamint van der Veen (1987).

„TÁRSADALMI JÖVEDELEM” ÉS A KOMMUNIZMUS KERESÉSE

A kapitalizmus mint olyan nem feltételezi, hogy a társadalmi össztermék bármekkora részét is azok kapják, akik sem munkával, sem tőkével, sem természeti erőforrásokkal nem járulnak hozzá a termeléshez. De nem is zárja ki ezt. Nem zárja ki egy olyan „társadalmi jövedelem” lehetőségét, amely jövedelemre való jogosultsághoz semmivel sem kellene hozzájárulni a termeléshez. Ugyanakkor különösen fontos megkülönböztetni az így értett „társadalmi jövedelem” különböző formáit.

Néhány közülük csak indirekt bér. Közvetett összefüggésben vannak a munkaráfordítással. Például a „társadalmi jövedelemhez” való jog korlátozva lehet azokra, akik munkaképtelenek, vagy nem tudnak munkát találni, mint ami nagyjából a helyzet a fejlett kapitalista országokban a munkanélküli-ellátások esetében. Vagy kiterjedhet azokra is, akik szabad akaratukból nem dolgoznak, de azzal a kikötéssel, hogy a múltban elvégeztek bizonyos mennyiségű munkát, mint Edward Bellamy nemrég újra köztudatba került utópiájában, illetve annak Gunnar Adler-Karlsson, André Gorz és Marie-Louis Duboin által felvázolt, kevésbé merev verzióiban.¹² Ezekben az esetekben a munka – vagy legalábbis a munkára való szándék – marad a „társadalmi jövedelemre” való jogosultság alapja, és ez utóbbi növekedése nem értelmezhető a szükségletek szerinti elosztás felé való elmozdulásnak.

Más formák ugyanakkor valódi garantált jövedelmet biztosítanak: a munkaráfordítással való kapcsolat teljesen megszűnik. Ez a helyzet például, ha egy háztartás, amennyiben más forrásokból származó jövedelme egy bizonyos minimum alá esik, jogosulttá válik egy jövedelemtranszferre, melynek mértéke a háztartás jövedelme és a meghatározott minimum közötti *különbség* – nagyjából úgy, mint ahogyan jó néhány fejlett kapitalista államban az alapvető szociális biztonság biztosítása működik. És ugyanez a helyzet, ha minden egyén, bármekkora is legyen a más forrásból származó jövedelme, *feltétel nélküli juttatásra* jogosult, amelynek szintje csak olyan változóktól függ, mint a kor vagy a hátrányos helyzet (mint az alapvető szükségletek helyettesítő változói) – egy régi ötlet, amelyet Bertrand Russell hirdetett,¹³ és amely mostanában egyre nagyobb érdeklődésre tart számot Nyugat-Európában.¹⁴

---

12 L. Adler-Karlsson (1979: 481–505); Gorz (1983), (1985: 419–428); és Duboin (1984).

13 Russell (1918: 81).

14 L. pl. Jordan (1973), (1985): Part 3; Cook (1979); Roberts (1982); Miller (1983); és Ashby (1984). Más európai országok vitáival kapcsolatban I. Boulanger – Defeyt – Van Parijs (1985): 2. rész.

Az utóbi két forma esetében van értelme azt mondani, hogy a „társadalmi jövedelem” növelése (*ceteris paribus*) közelebb visz minket a kommunizmushoz, ha azt a szükségletek szerinti elosztásként definiáljuk. Mindkét esetben megállapítható, hogy egy gazdaságban (amelyet a technológiai fejlettségi szintje, munkaerő- és tőkeállománya, valamint tagjainak preferenciastruktúrája alapján definiálunk) a „garantált jövedelem” bizonyos pozitív szintjei fenntarthatóak, mások pedig nem. És mindkét esetben ezért elvileg lehetséges meghatározni a „garantált jövedelem” maximális fenntartható szintjét (adott technológiával, állományokkal és preferenciákkal), amelyet a kapitalizmusban a kommunizmusra való törekvésnek folyamatosan meg kell céloznia.¹⁵ Ugyanakkor nagyon fontos látni, hogy a két verzióhoz kapcsolódó következmények semmi esetre sem ugyanazok: amíg az előbbi verzió a kommunizmusba való átmenetet zsákutcába juttatná, az utóbbi egy ígéretes utat rajzol fel.

ÉRVEK AZ UNIVERZÁLIS JUTTATÁS MELLETT

A „kiegészítő garantált jövedelem” esetén – amikor tehát a jövedelemtranszferek a más forrásból származó jövedelemhez adódnak hozzá a garantált jövedelem szintjéig – nem csak az a fontos probléma merül fel, hogy az ellátás megbélyegzi azokat, akik „segélyekből élnek”. Az is elkerülhetetlen, hogy egy minimálbért eredményezzen: senki sem fog munkát vállalni (olyat sem, amelyet szívesen csinálna, habár nem ingyen) kevesebbért, mint a garantált jövedelem, mivel ennek elfogadása pénzügyileg rosszabb helyzetet eredményezne, mint ha munka nélkül maradna (a gyermekgondozás, munkába jutás stb. költségei miatt). Első látásra ez üdvözlendő következménynek tűnik. De mihelyt a kiegészítő garantált jövedelem elér egy jelentős szintet, az ún. munkanélküliségi csapdába kerülnek mindazok, akiknek a képzettsége nem teszi lehetővé, hogy magasabb bérért helyezkedjenek el a piacon. Ez továbbá erős ellenőztönyt jelent arra nézve, hogy megosszunk azokat a munkákat, amelyekkel részmunkaidőben a garantált jövedelemnél kevesebbet vagy csak kicsivel többet lehetne keresni. Természetesen minél nagyobb a garantált jövedelem relatív szintje, annál több ember kerül a munkanélküliségi csapdába, és egyre többeknek nem lesz más választásuk, mint hogy rengeteget dolgozzanak (hogy „megérje” dolgozni), vagy ne dolgozzanak semmit („mások munkájából éljenek”). Ennélfogva egy jelentős kiegészítő jövedelmet biztosító kapitalizmus nem lesz vonzó sem azok számára, akik úgy érzik, ki vannak rekesztve a munkából, sem azok számára, akik úgy érzik, rajtuk van

---

¹⁵ Vagy legalábbis úgy tűnik. Lentebb több lehetőséget mutatunk be.

minden teher. Továbbá finanszírozási szempontból is nagyon drága lenne, hiszen a hozzá szükséges adókat egyre kisebb adóalapból kellene előteremteni.

Azonban ha a garantált jövedelem univerzális juttatás formáját ölti, melyet feltétel nélkül adnak minden állampolgárnak, a dolgok teljesen másként alakulnak. Mivel az állampolgároknak abszolút joguk van erre a juttatásra, függetlenül más forrásból származó jövedelmeiktől, azonnal további nettó jövedelemre tesznek szert, mielőtt dolgozni kezdenek, bármilyen kevés vagy rosszul fizetett munkáról van is szó. Ezt ötvözve a munkaerőpiac bizonyos deregulációjával (nincs adminisztratív akadály a részmunkaidős munkának, nincs kötelező minimálbér, nincs kötelező nyugdíjkorhatár stb.), az univerzális juttatás lehetővé tehetné a fizetett munka mostaninál szélesebb körű elosztását. Ezért, ha a garantált jövedelem ezt a formát ölti, növekedése nem gerjeszt szükségszerűen súlyos feszültségeket azok közt, akik sokat dolgoznak és kizsákmányolva érzik magukat, és azok között, akik állástalanok, és kirekesztve érzik magukat. Továbbá, mindebből az is következik – bármilyen paradoxnak is tűnik –, hogy egy jelentős alapjövedelem biztosítása mindenki számára, bizonyos feltételek mellett „olcsóbb” (határadókulcsokat vizsgálva), és ennél fogva realisztikusabb lehet annál, mint hogy csak azoknak adjunk, akiknek „szükségük van rá”.¹⁶

AZ UNIVERZÁLIS JUTTATÁS GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI

Ennek megfelelően, ha a kommunizmust egy kapitalista társadalomból próbáljuk elérni, akkor ehhez a lehető legmagasabb szintre kell emelni az univerzális juttatás formájában biztosított garantált jövedelmet. Jegyezzük meg, hogy ezt a maximalizálást felfoghatjuk abszolút és relatív értelemben is. A garantált jövedelem abszolút értelemben történő maximalizálását John Rawls jól ismert „társadalmi különbségek elvével” [difference principle] lehetne igazolni: ez minden olyan jövedelmi egyenlőtlenség megszüntetésével járna, amely szükségtelen, ha a leghátrányosabb helyzetűek – akiket itt úgy foghatunk fel, mint azok, akiknek sem készpénzben, sem természetben nincs jövedelmük a garantált minimumon kívül – körülményeit akarjuk a lehető legjobbra tenni.¹⁷ Az egyenlőség és a hatékonyság elvárásainak ilyen elegáns kombinálása sokak számára vonzó lehet.¹⁸ De

---

16 Ennek a kérdésnek a kifejtéséhez: De Ville és Van Parijs (1985: 361–372).

17 L. Rawls (1972).

18 Például Elster (1985: 230) amellett érvel, hogy Rawls társadalmi különbségek elve jobb a munkáhozjárulás alapú elosztásnál, mint második legjobb megoldás a szükségletek szerinti elosztás után.

nem esik egybe az elidegenedés megszüntetésének marxi céljával, amely első megközelítésként legalábbis azt feltételezi, hogy a garantált jövedelmet relatív értelemben kell maximalizálni. A kommunizmust akkor érjük el, ha a társadalmi össztermék egésze az egyes egyének hozzájárulásától függetlenül kerül elosztásra, és *nem* akkor, amikor az egyes egyéneknek a hozzájárulástól függetlenül jutott rész elér egy abszolút maximumot.

Természetesen bármekkora is legyen a technológiai fejlettség szintje, bármennyi is legyen a rendelkezésre álló munka és tőke, és bármilyenek is legyenek az egyéni preferenciák, mindig „lehetőség” az univerzális juttatásnak (és ezzel együtt az adókulcsoknak) egy olyan szintje, hogy az az egy főre jutó rendelkezésre álló jövedelmet jelentse, azaz úgy megadóztatni a bruttó jövedelmeket, hogy adózás után mindenki ugyanazt a nettó jövedelmet kapja. De ez minden bizonnyal olyan drasztikus csökkenést eredményezne mind a munka, mind a tőke kínálatában, és ezzel a társadalmi össztermékben, hogy az egy főre jutó jövedelem (amely egyenlő az univerzális juttatással) az alapvető szükségletek kielégítésére sem lenne elegendő. Ennek következtében a marxi kritériumot úgy kell meghatározni, hogy implicite felállítunk egy kikötést, a társadalmi összterméken belül a szükségletek szerint elosztott részarány maximalizálására vonatkozóan: ennek a résznek abszolút értelemben elég nagyra kell lennie, hogy biztosítsa minden egyén alapvető szükségleteinek kielégítését. Az elégtelen technológiai fejlettség, a tőke vagy a képzettségek elégtelen felhalmozása, illetve a munkától vagy a megtakarítástól való túlzott tartózkodás következtében néhány gazdaság képtelen megfelelni ennek a kikötésnek. De mások elérheték a „bőségnek” ezt a gyenge értelemben vett állapotát, amikor tehát egy feltétel nélküli garantált jövedelem mindenki alapvető szükségleteit képes fedezni. Ahogy a termelékenység (annak átfogó értelmében, amely figyelembe veszi a munkával járó kellemetlenséget is) nő, folyamatosan növekszik a garantált jövedelemnek az a maximum relatív részesedése is, amely ennek a kikötésnek megfelel, addig a pontig, ahol elérjük az erős értelemben vett „bőséget”, amikor minden alapvető szükséglet fenntarthatóan kielégíthető a munka különböző szintű javadalmazása nélkül.¹⁹

Nem hiszünk abban, hogy a fejlett kapitalista országok az erős értelemben vett bőség olyan szintjét érték volna el, amely a teljes kommunizmus megvalósításához

---

19 Ez az erősebb értelemben vett bőség rokon azzal, ahogyan Steedman (1982) használja a fogalmat. A megkülönböztetést lehet az egyéni és a kollektív szabadság közti kontrasztra alapozni, mint ahogy azt Cohen (1983b) teszi egy más kontextusban. A gyenge értelemben vett bőség állapotában minden egyes egyén szabadon dönthet úgy (nem csak formális értelemben), hogy nem vállal fizetett munkát, azért, mert egyének egy elég nagy csoportja nem használja ki ezt a szabadságot (egyéni szabadság). Az erős értelemben vett bőség esetében ez a feltétel nem áll fenn: mindenkinek megvan az a szabadsága, hogy ne vállaljon fizetett munkát, akkor is, ha senki más nem vállal (kollektív szabadság).

szükséges lenne. De hiszünk abban, hogy elérték a bőséget a fentebb leírt gyenge értelemben: képesek volnának arra, hogy minden egyes tagjuknak fenntartható módon biztosítsanak egy olyan univerzális juttatást – ugyanakkor nem feltétlenül egy fenntartható kiegészítő garantált jövedelmet –, amely elegendő volna az alapvető szükségletek kielégítésére. Természetesen egy ilyen állítást, miután tisztáztuk a jelentését (Melyek az „alapvető szükségletek?”), csak megalapozott szimulációval vagy tényleges kísérletekkel lehet igazolni. Ezzel a cikkel azonban nem célunk, hogy értékeljük ezt a tényállítást. A továbbiakban inkább a következő kérdéssel kívánunk foglalkozni. Tételezzük fel, hogy az előbbi állítás helytálló. Azaz tegyük fel, hogy a technológia, az állományok és a preferenciák a fejlett kapitalista országokban olyanok, hogy lehetséges mindenkinek biztosítani egy univerzális juttatást, amely elegendő az alapvető szükségletek kielégítésére anélkül, hogy ez a gazdaságot lefelé tartó spirálba taszítaná. Hogyan fejlődik a gazdaság egy ilyen univerzális juttatás bevezetése esetén?

Egy precíz válaszhoz nyilván meg kellene adni, hogy pontosan hogyan finanszírozzunk az univerzális juttatást (indirekt vagy direkt, sávos vagy arányos adózással), hogy az miként függne a kortól, hogy milyen mértékben helyettesítene vagy egészítene ki más közkiadásokat és így tovább. Azonban általánosságban kijelenthetjük, hogy egy ilyen univerzális juttatás bevezetése nem vetne gátat a kapitalizmus belső tendenciáinak, melyek a termelékenység növekedését erősítik. De megváltoztatná ezeket a tendenciákat oly módon, hogy azok inkább szolgálják az átfogó értelemben vett termelékenység növekedését (ami nem egyszerűen az egy termelési egységre jutó munkaidőt, hanem az erőfeszítést veszi figyelembe). A munkások feltétel nélküli jogosultsága egy alapvető univerzális juttatásra egyszerre nyomná fel a béreket a nem vonzó, nem kielégítő munkák esetében (amelyekre most már senki sincs rákényszerítve a túlélés érdekében), és vinné lejjebb az átlagbért a vonzó, valóban kielégítő munkáknál (mivel az alapvető szükségletek kielégítése mindenképpen biztosított, az emberek elfogadhatják a magas minőségű munkákat jóval a garantált jövedelem alatti fizetség ellenében is). Ezzel együtt a kapitalista profit logikája a korábbinál sokkal jobban fog olyan technológiai fejlődést és szervezeti változást sürgetni, ami javítja a munka minőségét, és így csökkenti az egy termelési egység előállításához szükséges robotot.

A termelékenység növekedése ebben az átfogó értelemben nem garantálja, hogy a gazdaság a fenti értelemben vett kommunizmus felé haladjon. Csak ennek egy szükséges feltételét biztosítja. Ha kevesebb keserves munkára és kevesebb kellemetlenségre lesz szükség adott társadalmi össztermék előállításához, akkor több volna a szükségletek szerint elosztható a hozzájárulás szerint elosztotthoz viszonyítva anélkül, hogy ez csökkentené az univerzális juttatás abszolút szintjét. Hogy azonban fog-e, és ha igen, milyen mértékben emelkedni az univerzális juttatás relatív részesedése, az attól függ, hogy mennyire

használják ki, ha egyáltalán kihasználják, ezt a lehetőséget olyan politikai döntésekkel, melyek megemelik a bruttó jövedelem (direkt vagy indirekt) adóit. Nyilvánvalóan semmi ilyesmi nem fog megtörténni, ha a növekedés az elsődleges cél. Ha azonban van olyan politikai akarat, mely a termelékenység növekedését a disztribúciós minták megváltoztatására használná (és ezáltal csökkentené a különböző díjazások ösztönző hatását) és nem az output növelésére, a kapitalista társadalmak lassan a teljes kommunizmus felé mozdulnának el.

A KÍNÁLATOLDALI KÖZGAZDASÁGTANTÓL A POLITIKAI ÖKOLÓGIÁIG

A kínálatoldali közgazdaságtan „Laffer-görbéje” egy hatékony (bár túlságosan leegyszerűsített) módszer nyújt a társadalom számára fennálló alternatívák terjedelmének ábrázolására.²⁰ Adott technológia, szabadidő és munka közötti preferencia, valamint adott (potenciális) munkaerő esetén a népesség által tett erőfeszítés és (ebből következően) a teljes termelés az (egységesnek vett) adószint csökkenő függvényeként ábrázolható. Másrészről, a teljes állami bevétel, amelyet a teljes termelés és az adókulcsok szorzataként kapunk meg, és (az egyszerűség kedvéért) egybeesik a termelés univerzális juttatás formájában elosztott részével, először növekszik, majd csökken, ahogy az adókulcsok növekednek. Jegyezzük meg azonban, hogy az itt említett teljes termelés (jövedelem) kizárólag az adóköteles termelést (jövedelmet) foglalja magában. Ahogy az adókulcs növekszik, a tényleges teljes termelés vélhetően jóval kisebb mértékben esne vissza, ahogy az emberek a piaci termelést háztartási termelésre, a pénzbeli tranzakciókat nem pénzbeliekre, és a vállalaton kívüli fogyasztást (béreket) vállalaton belülre (mondjuk kényelmes irodákra, üzleti utakra) cserélik.

Egy politika, mely alapvető jelentőségűnek tartja egy garantált jövedelem mindenki számára való biztosítását, legalább a következő négy elvet követheti: megpróbálhatja

(1) maximalizálni a teljes termelést (a ténylegest és az adókötelest egyaránt) azzal a kikötéssel, hogy az univerzális juttatásnak el kell érnie egy bizonyos minimum értéket („növekedésorientált” kritérium)

(2) maximalizálni az univerzális juttatás abszolút szintjét („rawlsi” kritérium)

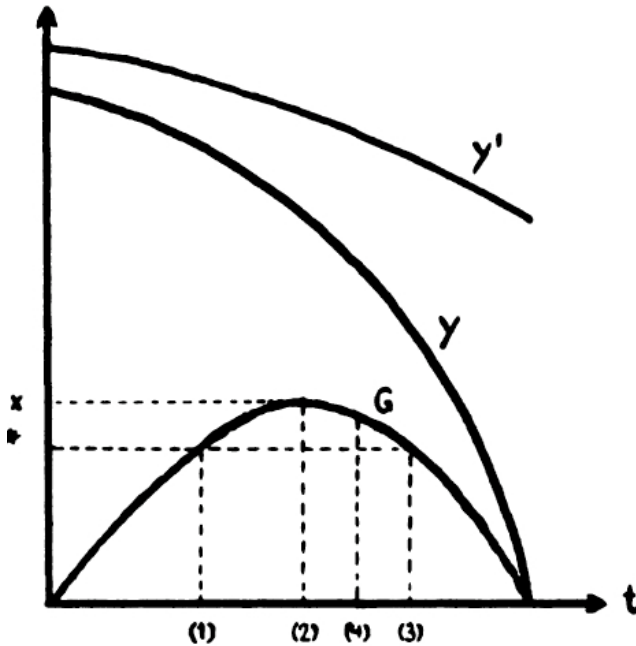
20 Az egyszerűsítések között van a nem univerzális juttatáshoz kötődő állami kiadásoktól és a tőkeállomány jelentette korlátokról való elvonatkoztatás.

(3) maximalizálni az univerzális juttatás relatív szintjét (az adóköteles jövedelemhez viszonyítva) – ami feltételezéseink szerint egyben az adószint maximalizálását is jelenti – azzal a kikötéssel, hogy az univerzális juttatásnak el kell érnie egy adott minimum értéket („marxi” kritérium)

(4) maximalizálni az egyenlőséget, amit az univerzális juttatásnak a tényleges össztermékbeli arányával közelítünk, ismét azzal a (nem feltétlen) megkötéssel, hogy az univerzális juttatásnak el kell érnie egy adott minimum szintet („egyenlőségorientált” kritérium)

A (4) pontban alkalmazott adószintnek szükségszerűen valahol a (2) és a (3) által meghatározott adószintek között kell lennie. Tegyük fel, hogy a tényleges jövedelem és az adóköteles jövedelem közel ugyanúgy viselkedik – azaz, ha megemelkednek az adókulcsok, az emberek a termelőtevékenységet inkább tiszta szabadidőre cserélik. Ebben az esetben az univerzális juttatás adóköteles jövedelemhez viszonyított aránya alig fog különbözni az univerzális juttatás tényleges jövedelemhez viszonyított arányától, és ezáltal az egyenlőség maximalizálása [(4) elv] gyakorlatilag meg fog egyezni a piaci jövedelmek adókulcsának maximalizálásával [(3) elv]. A másik szélsőség, ha feltesszük, hogy az adóköteles jövedelem nagyságát nagyban befolyásolja az adókulcsok változása, míg a tényleges jövedelmet alig befolyásolja, tehát az adóköteles termelést szinte teljes mértékben helyettesíti az (éppen annyira egyenlőtlen elosztású) nem adóköteles termelés. Ebben az esetben az univerzális juttatás tényleges teljes termeléshez viszonyított aránya közelít az univerzális juttatás abszolút értékéhez, és az egyenlőség maximalizálása [(4) elv] gyakorlatilag megegyezik az adóbevétel maximalizálásával [(2) elv]. A négy választás egy lehetséges ábrázolása látható az 1. ábrán.

A LAFFER-GÖRBE ÉS AZ UNIVERZÁLIS JUTTATÁS

1. ábra: Statikus választási kritériumok

t: egységes adókulcs

Y: adóköteles termelés

Y': teljes társadalmi termelés

G: aggregált univerzális juttatás

G*: a G mindenki alapvető szükségleteit kielégítő szintje

G^{Max}: a G maximális fenntartható szintje

(1): növekedésorientált kritérium

(2): „rawlsi” kritérium

(3): „marxi” kritérium

(4): egyenlőségorientált kritérium

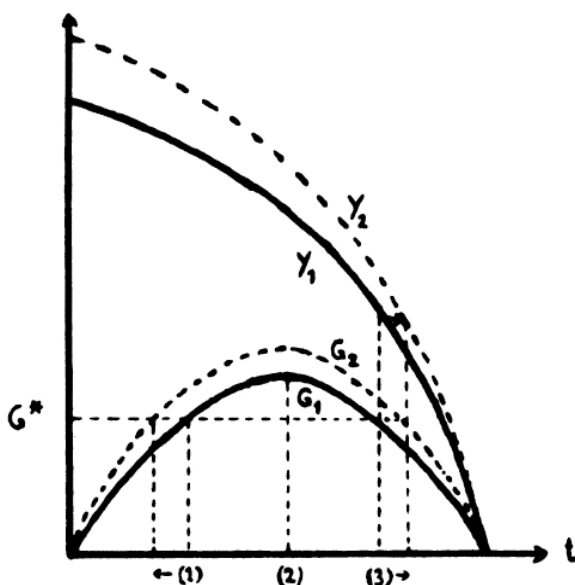
Az Y görbe egy adott ország adózás alá vonható teljes társadalmi termékét mutatja. A G görbe a termelésből az adók által elvont jövedelmet (a teljes adóbevétel) jelképezi. E görbék alakja mutatja azt, hogy a munkaerő hogyan reagál a t adókulcs változására, ha a teljes adóbevétel (tY) a teljes népesség között az univerzális juttatás szerint kerül újraelosztásra (azaz $tY = G$). Ahogy az adókulcs 0-tól 100%-ra emelkedik, a munkások motivációja a termelő ráfordítás kínálatára folyamatosan 0-hoz közelít majd, és (feltételezve egy adott termelési technológiát) az adóköteles társadalmi termelés (Y) folyamatosan csökkenni fog.

Hogy megmagyarázzuk a Laffer-görbe alakját (az adóbevétel G görbáját), gondoljuk át az adószint kis emelésének a nettó hatását. Az adószint emelkedésével nő az adóköteles társadalmi össztermelésnek az a része, amit a juttatásra jogosultak kapnak (újraelosztási hatás), de a munka kínálata lecsökken, s ennél fogva maga az adóköteles társadalmi termelés is (össztönzési hatás). E két hatás relatív erőssége, és ebből fakadóan a t kis emelésének G -re gyakorolt nettó hatása az adószint abszolút mértékétől függ. Ha a t relatíve alacsony, az újraelosztási hatás erősebb lesz a motivációs hatásnál: t növekedése nagyobb lesz, mint az Y ebből következő csökkenése, ezért a G univerzális juttatás szintje növekedni fog, ahogyan az adószint 0 fölé emelkedik. Azonban, ha a t relatíve magas, a motivációs hatás lesz a domináns, és G csökkenni fog, ahogy t 100 százalékhoz közelít. Egy adott adószintnél valahol 0 és 100 százalék között az újraelosztási hatás pontosan ellensúlyozza majd a motivációs hatást. Ez a G^{Max} , a Laffer-görbe csúcsa.

Az 1. ábra a bőségnak azt a gyenge értelemben vett állapotát mutatja, amikor az univerzális juttatás legmagasabb fenntartható szintje meghaladja a minimum szint, ami mindenki alapvető szükségleteinek fedezésére szükséges. Ilyen állapotban, mint már említettük, a leginkább Marxhoz hű választás a (3) elv: a kommunizmus eléréshez annyira magasra emelni az adókulcsot, amennyire lehet, de nem annyira magasra, hogy az veszélyeztesse mindenki alapvető szükségleteinek kielégítését. Ugyanakkor a diagram tisztán megmutatja, hogy ez a választás nem igazolható sem a leghátrányosabb helyzetűek lehető legjobb helyzetbe hozásával, sem az egyenlőség tekintetében. A (3) elv, a „szabadság birodalmának” a lehető legnagyobb mértékű kiterjesztését biztosítja, anélkül, hogy az univerzális juttatás az alapvető szükségletek kielégítéséhez szükséges szint alá csökkenne. Mivel e kikötés teljesítése az adóköteles jövedelem minimalizálását követeli meg, a (3) elv garantálja a munka, különösképpen a kellemetlen munka lehető legnagyobb mértékű ellenőztönzését. Más szavakkal, elősegíti a szabadság kiteljesedését mind az átlagos munkanap rövidülése, mind a munka átlagos minőségének javulása által. Ahogy a termelési igény (átfogó értelemben) növekszik (l. 2. ábra), az adott ráfordítással létrehozható társadalmi össztermék is növekszik, és így adott adószint mellett az adóbevétel is. Ez lehetővé teszi, hogy az adókulcs emelkedjen, anélkül, hogy ez megszegné azt a kikötést, hogy az univerzális juttatás nem csökkenhet az adott minimum alá. A folyamat során a teljes

(adóköteles) jövedelem nem univerzális juttatásként elosztott része fokozatosan csökken. Ezzel együtt – ami leginkább igazolja a (3) elv választását – a munkanap folyamatosan rövidebb és a munka minősége folyamatosan jobb lesz. Végeredményben mindkét folyamat a munka eltűnése felé mutat: a szabadidő tölti ki a napot, és a munka olyan vonzó, hogy nem is munka többé.²¹

2. ábra: A kommunizmusba való lehetséges átmenetek, ahogy a termelékenység növekszik

t: egységes adószint

Y_1, Y_2 : adóköteles jövedelem az 1. és a 2. időpontban

G_1, G_2 : aggregált univerzális juttatás az 1. és a 2. időpontban

G^* : a mindenki alapvető szükségleteit kielégítő univerzális juttatás

(1): növekedésorientált kritérium

(2): „rawlsi” kritérium

(3): „marxi” kritérium

21 Az „autonóm” szféra növekedéséről szóló további vitákhoz l. Gorz (1980: 142–155); Van Parijs (1985: 135–155): második fejezet.

Ugyanakkor ahhoz, hogy a marxi kritérium (3) elfogadható legyen, az anyagi növekedésnek legalábbis alacsony prioritása kell, hogy legyen.²² Egy ilyen átmenetnek akkor van a legnagyobb esélye, ha valamilyen független ok (mondjuk a növekedés fizikai és társadalmi „határai”) miatt a szóban forgó társadalom a GNP növekedését kevésbé vonzó-
nak találja. A szabadidő növekedése a jövedelem stagnálásával kombinálva (vagy éppen csökkenésével, amint az a 2. *ábra* szerint lehetséges) pedig csak akkor elfogadható, ha a környezet minősége megfelelően magas. (Mi az értelme a szabadidőnek, ha valaki ott ragad egy autópálya és egy szeméttelp között, és nincs extra jövedelme, hogy kikerüljön onnan?) A korlátozott (vagy éppen negatív) növekedés és a környezetvédelem, úgy tűnik, kulcsfontosságú elemei a marxi forgatókönyv teljes sikerének. És ökológizmusra, nem pedig szocializmusra van szükség, ha valaha is azt akarjuk a zászlónkra írni: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!”

SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG ÉS NÖVEKEDÉS

Továbbra is megkérdőjelezhető azonban, hogy a (3) „marxi” kritérium a leghelyénvalóbb-e. Elsőként, ahogy már említettük, a (3) elv választása nem feltétlenül a leginkább *egalitáriánus*. A „szabadság birodalmának” kiterjesztése azt jelentheti, hogy a társadalom gazdagságának növekvő részét termelik meg a formális szektoron kívül saját szükségletekre termelés, kölcsönös segítségnyújtás, önkéntes munka stb. formájában. És semmi nem garantálja, hogy ennek a termelésnek az előnyei egyenlően lesznek majd elosztva: egy idős, gyermektelen nyugdíjas, aki a harmadik emeleti lakásában ragadt egy névtelen városban, valószínűleg nem kap olyan nagy részt ebből az „autonóm” termelésből, mint a rokonok, barátok és szomszédok szorosan összefonódó hálózatában integrálódott vidéki, életereős fiatalok. Pontosan az „autonóm” szféra növekedése miatt, éppen ezért, a teljes kommunizmus is kéz a kézben járna az elkerülhetetlen egyenlőtlenség magas szintjével. Ezért fordulhatnánk a (4) kritérium felé. De nem szükségszerűen. Ha a szabadság kiterjesztése és az elidegenedés felszámolása az, ami igazán számít nekünk – mint ahogyan Marxnak –, akkor nem szükséges, hogy zavarjon minket az alapvető egyenlőtlenségek megmaradása, mivel mindenki alapvető szükségletei ki vannak elégítve, bármi is történjen.

Egy másik és erősebb ellenérv a (3) elvvel szemben az, hogy a szabadság kiterjesztése nem csak a szabadidő munkaidővel szembeni növekedését és a munka

---

22 Ahogy az univerzális juttatás egy fajtájának szószólója mondja: „Ha el akarjuk érni a szabadság birodalmát, teljesen biztos, hogy határokat kell saját magunkra erőltetnünk az anyagi javak vonatkozásában (Adler - Karlsson 1979).

minőségének fejlődését kell, hogy jelentse, hanem a *szabadidő minőségének* fejlődését is. És ez utóbbi nem más, mint az, hogy az emberek a szabadidejükben milyen mértékben képesek a vágyaik beteljesítésére – ami szoros kapcsolatban áll a termelés mennyiségével (az externáliáktól megtisztítva). Két lehetőséget kell itt megkülönböztetnünk. Először is, tegyük fel, hogy ami számít (a szabadidő minőségének tekintetében), az csak annak a mértéke, hogy a *leghátrányosabb helyzetűek* milyen mértékben tudják kielégíteni a szükségleteiket. Ekkor a (3) és a (2) kritérium között bármilyen kritérium megfelelő. Az egyik szélsőséges esetben a (3) „marxi” kritérium csak annyit követel meg, hogy a szabadidő minősége a legrosszabbul járók körében nem csökkenhet, míg a (2) „rawlsi” elv azt kívánja, hogy szabadidejük minősége a lehető legjobb legyen, annak árán, hogy a teljes időn belül kisebb lesz a szabadidő aránya, vagy csökken a munkával töltött idő minősége. De következésként tételezzük fel, hogy az *átlagos* ember szabadidejének minősége számít. Ekkor az egyik szélsőség esetén választhatjuk azt, hogy a termelést maximalizáljuk azzal a feltétellel, hogy az univerzális juttatásnak elégnek kell lennie mindenki alapvető szükségletei kielégítésére, azaz az (1) növekedésorientált elvet választjuk, azzal a további kikötéssel, hogy a termelésre fordított ráfordítás nem nőhet, ahogy a termelékenység nő (azaz a szabadság birodalma a többi dimenzióban nem csökkenhet). A másik véglet esetén választhatjuk a (3) „marxi” kritériumot azzal a kikötéssel, hogy a termelékenység növekedésével a teljes jövedelem nem csökkenhet. Tisztán látható, hogy van egy átváltási viszony a szükségletek kielégítésének szabadsága, illetve a robottól való megszabadulás között. Minél inkább fontos valakinek az előbbi, annál inkább fogja a szigorú (3) kritérium helyett az expanzívabb (2)-t vagy éppen az (1)-et választani.

Ez a visszalépés további támogatást kap, ha valaki meggondolja az okozati összefüggést a növekedés és a termelékenység között. A korlátozott vagy a negatív növekedés, amelyet a (3) „marxi” kritérium feltételez, elképzelhető, hogy gátolja a munkamegtakarítást és a munkaminőség-fejlesztő innovációt, akár oly mértékben is, hogy bármilyen további átmenetet aláásson. A növekedés örökké tartó maximalizálása az (1) elv szerint azonban azt eredményezi, hogy ez a potenciál nélkül jön létre, hogy azt valaha is kihasználnánk. Ismét egy átváltási viszony van: aközött, hogy felhasználjunk minden lehetséges potenciált a jelen generáció robot alól való felszabadulása érdekében, illetve az ettől való tartózkodás között, az eljövendő generációk lehetőségeinek javítása érdekében – feltéve, hogy a magasabb termelés nem meríti ki más, az adott generációnak szükséges erőforrásokat.

Ha valakinek a célja a szabadság birodalmának kiterjesztése, a megfelelő adószint megválasztása még ezen az absztrakt szinten is igen komplex kérdést jelenthet. A kommunizmusba való optimális átmenet nem feltétlenül az, amelyik maximalizálja az adószintet – és ezáltal minimalizálja a robotot. Lehetne érvelni amellett, hogy az adószint megválasztását nem csak annak a feltételnek kell korlátoznia, hogy az univerzális juttatás

kielégítse mindenki szükségleteit, hanem korlátozni kellene továbbá a tényleges egyenlőtlenségek korlátok között tartása és a termelés fejlődése magas szintjének fenntartása érdekében.

De tegyük fel, hogy bevezetésre kerül valami hasonló, mint az univerzális juttatás – a garantált jövedelemrendszer hiányának elfogadhatatlan következményei és az alternatív eszközökhöz kapcsolódó perverz hatások miatt. Az adókulcs megválasztása (és ezzel együtt az univerzális juttatás szintjéé) természetesen nem absztrakt optimumszámítás alapján kerül majd megállapításra, attól függetlenül, hogy ez egy marxi keretben zajlik-e vagy sem. A meghatározók a hatalmi viszonyok lesznek az adott anyagi feltételek kontextusában. Ezek az anyagi feltételek – alapvetően a munkamegtakarítást eredményező gyors technikai változás és a gazdasági növekedés kényszerítő korlátai – lesznek azok, amelyek a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetet utópikus álomból *történelmi szükségszerűséggé* változtatják; nem abban az értelemben, hogy önmagától megtörténik, bármit is tesznek vagy gondolnak az emberek, hanem abban az értelemben, hogy adott anyagi feltételek mellett számíthatunk arra, hogy az emberi racionalitás előbb vagy utóbb létrehozza azokat a politikai erőket, amelyek ezt megvalósítják. Komoly szerepet játszik ebben a folyamatban az alternatív jövőképek feltárása, megvalósíthatóságuk és kívánatosságuk vizsgálata – ami az emberi racionalitás központi eleme. Ennek következtében, bármilyen vázlatos és kísérleti állapotú is legyen, ez a cikk része annak a történelmi szükségszerűségnek, amely mellett érvel.

Fordította: Farkas Péter

Lektorálta: Gerner Viktória és Misetics Bálint

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adler-Karlsson, Gunnar (1979): Probleme des Wirtschaftswachstums und der Wirtschaftsgesinnung: Utopie eines besseren Lebens. In: *Mitteilungsdienst der Verbraucherzentrale Nordrhein-Westfalen* 23.: 40–63.
- Ashby, Peter (1984): *Social Security after Beveridge: What Next?* National Council of Voluntary Organizations.
- Boulanger, P. M. – Defeyt, P. – Van Parijs, P. (szerk.) (1985): L'allocation universelle: Une idee pour vivre autrement. In: *La revue nouvelle*, különszám, No. 81.: 341–344.
- Carens, Joseph H. (1981): *Equality, Moral Incentives and the Market*. University Press.
- Cohen, G. A. (1983a): Forces and Relations of Production. In: *Marxism: A Hundred Years On*. Szerk.: Matthews, Betty. Lawrence and Wishart.
- Cohen, G. A. (1983b): The Structure of Proletarian Unfreedom. In: *Philosophy and Public Affairs*, No. 12.: 3–33.
- Cook, Stephen (1979): *Can a Social Wage Solve Unemployment?* University of Aston Management Centre, Working Paper, No. 165.
- De Ville, Philippe – Van Parijs, Philippe (1985): Quelle strategie contre la pauvrete? Du salaire minimum garanti a l'allocation universelle. In: *La revue nouvelle*, No. 81.: 361–372.
- Duboin, Marie-Louise (1984): *Les affranchis de l'an 2000*. Syros.
- Elster, Jon (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press.
- Gorz, Andre (1980): *Adieux au prolétariat*. Seuil.
- Gorz, Andre (1983): *Les chemins du paradis: L'agonie du capital*. Galilée.
- Gorz, Andre (1985): L'allocation universelle: Version de droite et version de gauche. In: *La revue nouvelle*, No. 81.: 419–428.
- Jordan, Bill (1973): *Paupers: The Making of the New Claiming Class*. Routledge, Kegan Paul.
- Jordan, Bill (1985): *The State. Authority and Autonomy*. Blackwell.
- Miller, Anne (1983): *In praise of Social Dividends*. Herriott Watt University, Department of Economics, Working paper, No. 1.
- Rawls, John (1972): *A Theory of Justice*. Oxford University Press. [Magyarul: Rawls, John (1999): *Az igazságosság elmélete*. Osiris.].
- Roberts, Keith (1982): *Automation, Unemployment and the Distribution of Income*. European Center for Work and Society.
- Roemer, John E. (1983): *Choice of Technique under Capitalism, Socialism and Nirvana: Reply to Samuelson*. University of California, Davis, Department of Economics. Working Paper, No. 213.

- Russell, Bertrand (1981): *Roads to Freedom: Socialism, Anarchism and Syndicalism*. Allen and Unwin.
- Samuelson, Paul A. (1973): Optimality of Profit-Including Prices under Ideal Planning. In: *Proceedings of the American Academy of Sciences*, No. 70.: 2109–2122.
- Samuelson, Paul A. (1982): The Normative and Positivistic Inferiority of Marx's Value Paradigm. In: *Southern Economic Journal*, No. 49.: 11–18.
- Sen, Amartya (1979): Rational Fools. In: *Philosophy and Economic Theory*. Szerk.: Hahn, Frank. és Hollis, Martin. Oxford University Press. [Magyarul (20007): Racionális bolondok. A közgazdaságtan magatartásbeli megalapozásának kritikája. In: *Café Babel*, No. 55.: 93–106].
- Steedman, Ian (1982): *Some Socialist Questions*. University of Manchester, Department of Economics, kiadatlan.
- Van der Veen, R. – Van Parijs, P. (1985): *Capitalism, Communism and the Realm of Freedom: A Formal Presentation*. Institut des Sciences Economiques, Working Paper, No. 8501., Section 5.
- Van der Veen, Robert J. (1984): From Contribution to Needs. A Normative-Economic Essay on the Transition towards Full Communism. In: *Acta Politica*, No. 18.: 463–492.
- Van der Veen, Robert J. (1987): Can Socialism Be Non-Exploitative? In: *Modern Theories of Exploitation*. Szerk. Reeve, Andrew. Sage.
- Van Parijs, Philippe (1980): The Falling- Rate-of-Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction by Way of Obituary. In: *Review of Radical Political Economics*, No. 12.: 1–16.
- Van Parijs, Philippe (1983): Why Marxist Economics Needs Microfoundations: Postscripts to an Obituary. In: *Review of Radical Political Economics*, No. 15.: 111–124.
- Van Parijs, Philippe (1984): What (if Anything) Is Intrinsically Wrong with Capitalism? In: *Philosophica*, No. 34.: 85–102.
- Van Parijs, Philippe (1985): Marx, l'écologisme et la transition directe du capitalisme au communisme. In: *Marx en perspective*. Szerk. Chavance, Bernard. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Van Parijs, Philippe (1987): A Revolution in Class Theory. In: *Politics and Society*, No. 15.: 453–482.
- Van Parijs, Philippe (1995): *Real Freedom for All. What if Anything Can Justify Capitalism?* Clarendon Press.
- Von Weiszäcker, Christian C. – Samuelson, Paul A. (1971): A New Labor Theory of Value for Rational Planning through Use of the Bourgeois Profit Rate. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, No. 68.: 1192–1194.

Erik Olin Wright

AZ ALAPJÖVEDELEM MINT SZOCIALISTA PROJEKT¹

---

¹ Wright, Erik Olin (2006): Basic Income as a Socialist Project. In: *Basic Income Studies*, Vol. 1., No. 1.: 12. cikk.

ABSZTRAKT. Ez a rövid tanulmány a szocializmus perspektívájából elemzi a feltétel nélküli alapjövedelem gondolatát, és emellett érvel, hogy ez utóbbi bevezetése egyszerre volna egy jelentős szocialista reform a kapitalizmuson belül, és járulhatna hozzá egyúttal további emancipatorikus társadalmi változásokhoz. Az írás a kapitalizmus hagyományos szocialista kritikájának tömör összefoglalásával kezdődik, majd ennek alapján állapítja meg a szocialista reformok három alapvető célját: a munka tőkével szembeni strukturális pozíciójának és a civil társadalom gazdaság feletti hatalmának megerősítését, valamint a munkaerő árjellegének csökkentését. Ezeknek az irányelveknek az alapján – a szocialista társadalom tiszta, jól kidolgozott modelljének hiányában is – van értelme megfontolni, értékelni és javasolni olyan intézményi reformokat, amelyek előremozdítanak a szocializmus ügyét a kapitalizmuson belül, és az alapjövedelem bevezetése – amennyiben az kellően magas szintű és gazdaságilag fenntartható – mindhárom említett szocialista célt előmozdítaná.

Robert van der Veen és Philippe Van Parijs mellett érvelnek abban a nagy hatású, *Egy kapitalista út a kommunizmusba* című cikkükben, amely elindította az alapjövedelemről szóló kortárs vitát, hogy a szocializmus egy szükségtelen stádium a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetben. Marx alapján, úgy határozták meg a „szocializmust”, mint egy olyan társadalmat,

...amelyben a munkások közösen birtokolják a termelési eszközöket – és ennél fogva közösen döntenek ezek használatáról és a megtermelt javak elosztásáról, mégpedig a „mindenkinek a munkája szerint” elv alapján.

A kommunizmust ezzel szemben,

a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elosztási elv jellemzi – amiből következik, hogy a társadalmi összterméket oly módon osztják el, hogy (1) az mindenkinek megfelelően kielégíti az alapvető szükségleteit, és (2) minden egyén részesedése teljesen független (önkéntesen felajánlott) munka-hozzájárulásától (Van der Veen és Van Parijs 1986 [2011]).

A kommunizmus alapvető elvei – érvelésük szerint – megvalósíthatóak a kapitalizmuson belül egy bőkezű alapjövedelem biztosításával, ami a társadalmi termék egy jelentős részét szükségletek szerint osztja el, és ami megszabadítja az embereket az ellen-

szolgáltatásért való munkavégzés kötelezettségétől. A termelőeszközök közös tulajdona szükségtelen kitérő.

Ebben a tanulmányban egy ezzel párhuzamos kérdéssel foglalkozom: az alapjövedelem milyen értelemben tekinthető a kapitalizmus olyan strukturális reformjának, ami előmozdítja a szocializmus felé való elmozdulást? Előfordulhat, hogy a kommunizmus elosztási elvei jelentős mértékben intézményesíthetők a kapitalizmuson belül egy bőkezű feltétel nélküli alapjövedelem biztosításán keresztül, és így a szocializmus nem szükséges ezeknek az elveknek az előremozdításához. De az is igaz lehet, hogy hosszú távon egy bőkezű alapjövedelem bomlasztó hatással lenne a kapitalizmusra, és jelentős mértékben hozzájárulna egy olyan társadalom kialakulásához, amelyben a gazdasági tevékenységeket szocialista elvek szerint szervezik meg. Az írásom alapvető kérdése tehát a következő: az alapjövedelem mennyiben lehet része a kapitalizmus széles értelemben vett szocialista kihívásának?

Ez a kérdés sokak számára lényegtelen – és talán buta – kérdésnek tűnhet, hiszen a szocializmus eszméje az utóbbi években oly sokat veszített intellektuális és politikai vonzerejéből. Az, hogy a kapitalizmusnak létezik kivitelezhető rendszerszerű alternatívája, jelentse ez akár alternatív gazdasági intézmények működőképes rendszerét, akár egy politikailag megvalósítható célt, sokak számára világtól elszakadt elképzelésnek tűnik, még azok közül is, akik egyébként továbbra is magukénak vallják a kapitalizmus hagyományos szocialista kritikáját.

Én úgy érzem, hogy a szocialista intézmények tiszta, jól kidolgozott modelljének hiányában is van értelme a kapitalizmus szocialista kritikájáról beszélni. A cél pontos ismerete nélkül is megpróbálkozhatunk azzal, hogy a szocializmus antikapitalista elvei alapján azonosítsuk a kapitalizmustól a szocializmus felé való elmozdulásokat. Ez egy olyan utazáshoz hasonló, ahol van ugyan egy iránytűnk, ami megmondja nekünk, hogy milyen irányba haladunk, de nincsen térképünk, ami az egész utat ábrázolná a kezdőponttól a végcélig. Ennek természetesen megvannak a maga veszélyei: olyan szakadékokhoz érhetünk, amelyekeken nem tudunk átkelni, olyan előre nem látott akadályokba ütközhetünk, amelyek arra kényszerítenek minket, hogy letérjünk a tervezett útról. De az is lehet, hogy ha el akarjuk hagyni azt a társadalmi világot, amelyben jelenleg élünk, akkor ehhez – előre tudott végcélok helyett – nincs jobb eszközünk, mint az irányokat meghatározó elvek.

A szocializmusról való gondolkodásnak ez a módja elutasítja a kapitalizmus és a szocializmus egyszerű dichotóm megközelítését. Ez azt jelenti, hogy a kapitalista társadalmak különböznek abból a szempontból, hogy mennyire „szocialisztikusak” – hogy ezt a régi jobboldali kifejezést használjam –, és hogy a szocialisták értékei és felszabadulás melletti elkötelezettségük tekintetében jobb egy erős szocialista jellemzőkkel bíró, mint egy ezeket nélkülöző kapitalista társadalom. Ez nyitva hagyja azokat a kérdéseket, hogy milyen

messze lehet elmenni a szocialista elvek tekintetében, milyen szűk korlátokat szab ennek a kapitalizmus, és hogy vajon egy adott ponton nem lesz-e szükséges a kapitalista intézményekkel való élesebb szakítás a továbbhaladáshoz. Nem tudom, hogy a kapitalizmus által lehetővé tett intézményi térben való szocialista elmozdulások hosszú sorozata összességében elvezethet-e magának a kapitalizmusnak az átalakulásához, vagy egy ilyen folyamat végül áttörhetetlen korlátokba ütközik. Nem tudom hogyan válaszoljam meg ezeket a kérdéseket, és azt gyanítom, hogy azok nem is igazán megválaszolhatóak. Meggyőző válaszok hiányában pedig a legjobb amit tehetünk, hogy felvázoljuk azokat az elveket, amelyek kijelölik a progresszív változások irányát, még ha nem is tudjuk a pontos végcél.

De mielőtt rátérnénk ezekre az elvekre, röviden át kell tekintenünk a kapitalizmus szocialista kritikájának alapeszméit, hiszen erre alapozva lehetséges a szocialista alternatíva kialakítása. Ezt követi egy szocialista utazás irányait kijelölő három alapelv kifejtése, majd annak a kérdése, hogy az alapjövedelem milyen módon járulhat hozzá egy ilyen irányú elmozduláshoz.

1. A KAPITALIZMUS SZOCIALISTA KRITIKÁJÁNAK LÉNYEGE

A kapitalizmus hagyományos szocialista kritikájának lényege a következő hat állítás:

1. *Kapitalista osztályviszonyok az emberi szenvedés elkerülhető formáit állandósítják.* Miközben a kapitalizmus a gazdasági növekedés motorja, emellett elkerülhetetlenül marginalizációt, szegénységet és megfosztottságot hoz létre, és ami talán még rosszabb, akadályozza az emberi szenvedés ezen formáinak a felszámolását. A növekedés gyümölcsei elvben persze eloszthatóak lennének oly módon, hogy azok mindenki anyagi jólétét növeljék, ahogyan erre a kapitalizmus védelmezői folyamatosan rámutatnak, a „dagály minden csónakot felemel” szlogenjének megfelelően. A kapitalizmusnak azonban nincsen olyan *belső* mechanizmusa, ami létrehozná az ehhez szükséges újraelosztást. Ez áll az elnyomásra és kizsákmányolásra hivatkozó legélesebb anti-kapitalista retorika középpontjában.

2. *A kapitalizmus megakadályozza az emberi kiteljesedés feltételeinek a mindenki számára való biztosítását.* Az élet anyagi feltételeinek egyenlőtlensége, együtt a kapitalizmus versenyszellemének erős nyomásával, a mélyszegénységen és anyagi megfosztottságon túl is az *emberi kiteljesedés szükségtelen sérelmét* eredményezi, mindent átható módon, a népesség egy nagy része számára. Az emberi kiteljesedés korlátozása különösen súlyos

akkor, ha a kapitalista verseny „a győztes mindent visz” típusú piacok formáját ölti, ami az erőfeszítés vagy „érdem” egyenlőtlenségeihez képest mérhetetlenül aránytalan egyenlőtlenséget eredményez a végeredmény tekintetében. A kapitalizmus által létrehozott magas termelékenység és gazdagság megnyitja a lehetőséget az emberi kiteljesedés feltételeinek a mindenki számára való biztosítására, de a szintén a kapitalizmus által létrehozott egyenlőtlenségek megakadályozzák ennek a lehetőségnek a valóra váltását.²

3. *A kapitalizmus az egyéni szabadság és autonómia kiküszöbölhető korlátozásait állandósítja.* Ha van egy érték, amellyel kapcsolatban a kapitalizmus azt állítja magáról, hogy a lehető legnagyobb mértékben biztosítja az éppen az egyéni szabadság és autonómia. Ahogyan Milton Friedman írja (Friedman és Friedman 1990 [1998]), az erős tulajdonosi jogokban gyökerező „választás szabadsága” a kapitalizmus legfontosabb morális előnye annak védelmezői szerint. Két alapvető okból kifolyólag a kapitalizmus azonban elkerülhetetlenül kudarcot vall ennek az eszmének való megfelelése tekintetében. Először, az uralmi viszonyok a kapitalista munkahelyeken az egyéni autonómia és önrendelkezés alapvető korlátozását jelentik. Az egyének arra való látszólagos szabadsága, hogy kilépjenek a munkahelyükről csak illuzórikus menekülést jelenthet ebből az uralmi helyzetből, mivel a termelőeszközök tulajdona nélkül a munkásoknak muszáj munkát keresniük kapitalista cégeknél vagy állami szervezeteknél. Másodszor, a kapitalizmus által létrehozott nagy vagyoni egyenlőtlenség – ahogy Philippe Van Parijs (1995) bemutatta – jelentős egyenlőtlenséget jelent a „valódi szabadság” tekintetében, mivel azzal jár, hogy vannak akiknek sokkal több lehetőségük van megvalósítani az életükre vonatkozó terveiket, mint másoknak. Az bizonyára igaz, hogy korábbi társadalmi formákhoz képest a kapitalizmus növeli az egyéni autonómiát és szabadságot, de egyúttal korlátokat is állít ezeknek az értékeknek a még teljesebb megvalósulása elé.

4. *A kapitalizmus sérti a társadalmi igazságosság liberális egalitáriánus elveit.* A vagyon egyéni felhalmozása néhányak számára elkerülhetetlenül méltánytalan előnyt juttat másokkal szemben. Ez sérti az esélyegyenlőség elvét, különösen a gyermekek esetében. De még az előnyök nemzedékek közötti átörökítésének problémáján kívül is, mivel a kapitalizmus profitmaximalizáló logikája azt jelenti, hogy a kapitalista vállalatok szükségszerűen a költségeik másokra hárítására törekednek, a kapitalizmus sokakra erőltet terheket negatív externáliák formájában. A negatív externáliák nem csak egyszerűen hatékonysági problémát jelentenek – bár azt is –, hanem igazságtalanságot. A negatív externáliák

---

2 Az állítás, hogy a kapitalizmus módszeresen szakadékot hoz létre az emberi kiteljesedés lehetősége és megvalósítása között hasonló G. A. Cohen kapitalizmus kritikájához a termelőerők racionális felhasználásának megbékélyozásáról (Cohen 2001: 12. fejezet).

különösen súlyosan jelennek meg a nemzedékek között – ahogyan a mai társadalmi termelés általuk nem vállalt költségeket erőltet a jövő generációkra. Ez természetesen a termelés bármilyen társadalmi szervezetében benne rejlő probléma, mivel a jövő generációk nem vehetnek részt a hosszú távú döntési helyzetek mérlegelésében. A nemzedékek közötti negatív externáliák problémái azonban élesebben jelentkeznek amiatt, ahogyan a kapitalizmus a szűk önérdeket ösztönzi és lerövidíti az időtávlatot.

5. *A kapitalizmus alultermeli a közjavakat.* Jól ismert okokból, amelyeket a kapitalizmus védelmezői éppúgy elismernek, mint annak kritikusai, a kapitalizmus a rendszer lényegéből következően jelentős hiányokat hoz létre a közjavak termelésében, és ebből a szempontból nem hatékony (mivel a megfelelő közjóságok hiánya csökkenti a hatékonyságot).

6. *A kapitalizmus korlátozza a demokráciát.* Három alapvető mechanizmus működik ebbe az irányba. Először is, a termelőeszközök *magántulajdona* definíció szerint azt jelenti, hogy széleskörű kollektív következményekkel járó döntések egy jelentős köre egyszerűen kikerül a kollektív döntéshozatalból. Az időről időre vitatott, hogy a tulajdonjogok mely dimenziói magánjellegűek, és melyekre vonatkozzék állami szabályozás; a kapitalista társadalomban azonban az előfeltevés az, hogy a tulajdonról való döntések magánügyek, amelyekbe a köztintzmények kizárólag különleges körülmények esetén avatkozhatnak be legitim módon. Másodsor, a vagyon és gazdasági hatalom kapitalista dinamika által létrehozott magas koncentrációi felforgatják a demokratikus politikai egyenlőség elveit. Azok akiknek van pénzük több különböző módon is aránytalan befolyást gyakorolnak a politikára: politikai kampányokhoz való hozzájáruláson és politikusoknál való lobbizáson keresztül, a média befolyásolásával, és így tovább. Harmadszor, a demokratikus intézmények képtelensége a tőke mozgások szabályozására aláássa a demokrácia arra való képességét, hogy prioritásokat határozzon meg a társadalmi erőforrások, és különösen a társadalmi többlet felhasználásával kapcsolatban.

Ez a hat állítás meghatározza, hogy mi a baj a kapitalizmussal egy normatív, radikális egalitáriánus, demokratikus nézőpontból. Ha be lehetne bizonyítani, hogy ezek az állítások tévesek abban az értelemben, hogy a kapitalizmus, ha magára hagyják, idővel jelentősen orvosolja ezeket a problémákat, az jelentősen aláásná az arra való ösztönzést, hogy megfogalmazzuk a kapitalizmus egy szocialista alternatívájának körvonalait. A kapitalizmus belső dinamikájáról szóló jelenlegi tudásunk tükrében ez azonban igen valószínűtlennek tűnik. A kérdés így az, hogy melyek a progresszív, egalitáriánus, demokrata alter-

natíva felé mutató szándékos intézményi átalakulás alapelvei? Miként határozzuk meg a szocialista iránytű alapelveit?

2. A KAPITALIZMUS SZOCIALISTA KIHÍVÁSÁNAK HÁROM ALAPELVE

A szocializmus iránytűjét sokféleképpen meg lehet határozni. Itt a következő három alapelvre szorítkozom:

1. *A munka hatalmának megerősítése a tőkével szemben.* Ez a szocializmus eszméjének egyik hagyományosan központi gondolata, különösképpen annak marxista változatában: a szocializmus olyan termelési rendszer, amelyben a munkásosztály az uralkodó osztály; a kapitalizmus olyan termelési rendszer, amelyben a tőkésosztály az uralkodó osztály. Tehát a kapitalizmusban azok a társadalmi változások, amelyek a munkások hatalmát erősítik, a szocializmus irányába való elmozdulásnak tekinthetők, még akkor is, ha közvetlenül nem fenyegetik magát a tőke uralmát.

2. *A munkaerő dekommodifikációja.* Ez szintén egy gyakori téma a szocializmus tárgyalásakor. A kapitalizmus egyik ismertetőjegye, hogy azok, akik nem tulajdonolnak termelési eszközöket, kénytelenek eladni a munkaerejüket egy munkáltatónak, hogy létszükségleteiket előteremtsék. Erre a munka (vagy talán pontosabban a munkaerő) kommodifikációjaként szoktak hivatkozni, mivel az emberek munkaképességét a rendszer áruként kezeli. Amennyiben a munkások valamilyen társadalmi ellátáson keresztül képesek kielégíteni szükségleteiket a munkaerőpiacon kívül, munkaerejük dekommodifikálódik. A kommodifikáció tehát egy változó, azaz beszélhetünk a munkaerő kommodifikációjának és a dekommodifikációjának mértékéről. Ha a szocializmus egy olyan gazdasági forma, amely közvetlenül a szükségletek kielégítésére irányul, és nem a profittermelésre, akkor a munkaerő dekommodifikációja a szocializmus irányába tett elmozdulásnak tekinthető.

3. *A civil társadalom hatalmának erősítése a társadalmi többlet felhasználásával és a gazdasági tevékenységek megszervezésével kapcsolatban.* Ez a harmadik pont kevésbé gyakran kerül említésre, és talán vitatottabb is. Egy olyan ellentét párra utal, amelynek két elemét én etatizmusnak [statism] és „szocial-izmusnak” [social-ism] hívnám. Mindkettő a gazdaság megszervezésének nem kapitalista formája. Az etatizmusban az államnak van központi szerepe a társadalmi többlet alternatív célok közti allokációjában és a termelés folyamatának irányításában. A legegységelműbb példák erre az erősen bürokratizált

tervgazdaságok a Szovjetunióban és hasonló országokban. Ezzel szemben a szocializmusban ezt a szerepet a pontatlanul meghatározható „társadalmi erő” játssza. A „társadalmi erő” az emberek mozgósításának a képességét jelenti, különböző kooperatív, önkéntes kollektív cselekvések céljából a civil társadalomban. Ez ellentétben áll a gazdasági hatalommal, amely a tulajdonra és a gazdasági erőforrások feletti irányításra épül, valamint az államhatalommal, ami a szabályalkotás és a szabályok kikényszerítése feletti ellenőrzésre épül egy adott területen. Ebben az értelemben a demokrácia a társadalmi erő és az államhatalom összekapcsolásának egy különleges módja: ideális esetben az államhatalom teljesen alá van vetve a társadalmi erőnek; a gyakorlatban pedig a társadalmi erő erős korlátozó tényező az államhatalommal szemben. A demokrácia tehát lényegéből fakadóan egy mélyen szocialista elgondolás.

A társadalmi hatalomban gyökerező szocializmus kevésbé egyértelmű elképzelés, mint az etatizmus, és sokan kétségtelenül az általam etatizmusnak nevezett rendszer leírására használják a „szocializmus” kifejezést. Az előbbi két kulcsfontosságú gondolatot foglal magában. Az, hogy a gazdasági tevékenységet a társadalmi hatalom formálja egyrészt azt jelenti, hogy a makroszintű befektetési célok egy részvételi demokráciára épülő, élénk, nyilvános deliberatív folyamatban kerülnek meghatározásra, és nem a piacon, magángazdasági hatalom gyakorlása révén, vagy az államon keresztül, autoriter bürokratikus utasításokon keresztül. Néha „gazdasági demokráciaként” hivatkoznak erre. Másrészt, mikroszinten, a civil társadalom kollektív társulásai közvetlenül részt vesznek a szükségletek kielégítésére irányuló gazdasági tevékenységekben. Az ilyen szükségletek által vezérelt termelés nem a piacokon vagy az állami bürokrácián keresztül szerveződik, hanem a társadalom kollektív cselekvőinek önszerveződése által. Ez megfelel annak, amit „szociális gazdaságnak” szokás nevezni, amely olyan szolgáltatásokat foglal magában, mint az óvoda, az idősgondozás, otthoni egészségügyi szolgáltatások, rekreációs szolgáltatások, illetve kulturális és művészeti tevékenységek széles körét. De kiterjeszthető a gazdasági tevékenységek még tágabb körére, ideértve az anyagi termelés bizonyos formáit is. Hangsúlyozni kell, hogy ezeknek a szolgáltatásoknak az előállítása társadalmilag történik, nem magánúton: a cél nem az, hogy az óvodai szolgáltatást vagy az idősekről való gondoskodást kivonjuk a piac vagy az állam irányítása alól, és a családra bízuk. A szociális gazdaság az ilyen szolgáltatások kollektív szerveződésének általi közösségi biztosítására épül, a piaci vagy állami keretek helyett. A szocializmus tehát összekapcsolja a nagyléptékű beruházásokról döntő demokratikus deliberációt az önszerveződő és önkéntes gazdasági társulásokkal. A másik két alapelvhez hasonlóan a gazdaság feletti társadalmi uralom is egy változó, tehát a szocializmus irányába való elmozdulásról beszélhetünk, amennyiben ez a társadalmi hatalom növekszik.

3. ALAPJÖVEDELEM ÉS SZOCIALIZMUS

Ha elfogadjuk ezt a három alapelvet – a munka hatalmának erősítését a tőkével szemben, a munkaerő dekommodifikációját és a gazdasági tevékenységek feletti társadalmi hatalom erősítését – mint a kapitalizmusból a szocializmusba való elmozdulás feltételeit, adódik a kérdés, hogy a kapitalizmus különböző intézményi reformjai hogyan járulnak hozzá egyik vagy másik előmozdításához. A nyugdíjalapok olyan reformja, amely lehetőséget adna a szakszervezetek számára, hogy kiterjesszék a vállalati hatalom feletti ellenőrzésüket (pl. William Greider és Robin Blackburn érvelése mentén),³ hozzájárulnának a harmadik feltétel előmozdításához. Mi a helyzet az alapjövedelemmel? Amellett fogok érvelni, hogy az alapjövedelem szocialista reformnak tekinthető mindhárom feltétel szempontjából. Természetesen az, hogy mennyiben járul hozzá az alapjövedelem a szocialista projekthez, nagymértékben függ az alapjövedelem szintjétől, és attól, hogy szigorúan gazdasági értelemben mennyire fenntartható. Ennek a mindenki által jól ismert okaira az alapjövedelemről szóló vitákban sokan rámutattak. Itt a célszerűség kedvéért két feltevéssel fogok élni. Egyrészt azzal, hogy a feltétel nélküli alapjövedelem olyan szintű, hogy az lehetővé teszi egy ember számára, hogy méltóságteljes életet éljen, minden flanc nélkül. Ez azt jelenti, hogy a juttatás szintje elég magas ahhoz, hogy a kapitalista munkaerőpiacról való kivonulás reális választási lehetőség legyen. Másrészt, felteszem, hogy a juttatásnak ez a szintje sem a munkások, sem a befektetők esetében nem okoz olyan ösztönzési problémákat, amelyek idővel fenntarthatatlanná tennék a juttatást. Ezek mellett a feltételek mellett, az alapjövedelem a szocialista projekt mindhárom alapelvének megfelelne.

1. *Az alapjövedelem és az osztályok közötti egyensúly.* Hosszú távon egy nagyvonalú alapjövedelem három ok miatt járulhat hozzá a munkáshatalom erősödéséhez a tőkével szemben. Egyrészt, amilyen mértékben feszesebbé válik az alapjövedelem által a munkaerőpiac egy kapitalista gazdaságban, olyan mértékben javulnak az egyéni munkavállalók tárgyalási pozíciói. Másrészt, a munkásság együttesen is jobb tárgyalási pozícióban van, amikor szűkös a munkaerőpiac. Harmadszor, az alapjövedelem egy feltétlen és kifogyhatatlan sztrájkalap, ami szintén hozzájárulhat a munkásmozgalom erősödéséhez. Még ha az alapjövedelem bevezetése nem is jár együtt kedvezőbb törvényekkel a szakszervezetek létrehozásával kapcsolatban, akkor is segítheti a munkások szakszervezetekért vívott harcát.

Néha, bizonyos helyzetekben a szakszervezetek támogatói az alapjövedelem ellen érveltek különböző okok miatt. A szakszervezetisek néha ugyanazért kifogásolják

---

3 Lásd William Greider: *The Soul of Capitalism: Opening Paths to a Moral Economy*. Simon & Schuster, 2003; Robin Blackburn: *Banking on Death. Or, Investing in Life: The history and future of pensions*. Verso, 2002. – a szerk.

az alapjövedelmet, amiért a jóléti ellátásokat is ellenzik: az alapjövedelem csak arra szolgál, hogy a keményen dolgozó emberek a lustákat támogassák. De létezik egy olyan érv is, ami jobban köthető a szakszervezetek erejéhez: félő, hogy az alapjövedelem mellett a munkásoknak többé nem lenne szüksége szakszervezetekre. Ha a szakszervezetek egyetlen funkciója az lenne, hogy egy minimális életszínvonalat biztosítsanak, akkor ez egy jogos aggodalom lenne. De amennyiben a szakszervezetek a munkafolyamat megszervezésével, a munkafeltételekkel, a viták tisztességes rendezésével, a technológiával, stb. is foglalkoznak, semmilyen veszély nem fenyegeti a szerepüket. A segítség, melyet az alapjövedelem nyújt a küzdelemhez, úgy tűnik minden szempontból meghaladja azt a marginális hatást, hogy csökken a kollektív szervezetek szerepe. Tehát az alapjövedelem valószínűleg a munkások szempontjából kedvező irányba mozdítja el az osztályhatalmat.

2. *A munka dekkomodifikációja.* Az alapjövedelem legeggyértelműbb hatása a munka részleges dekkomodifikációja. Az alapjövedelem e tulajdonsága kapta a legtöbb figyelmet. Philippe Van Parijs felkiáltása ezt foglalja össze: „Valódi szabadságot mindenkinek”. Ha egy fenntartható alapjövedelem biztosítani tud egy kulturálisan elfogadható megélhetési szintet, az azt jelenti, hogy az emberek alapszükségei a munkaerőpiacon való kényszerű részvétel nélkül is kielégíthetőek.

3. *A szociális gazdaság lehetőségének növelése.* Első látásra úgy tűnhet, hogy az alapjövedelemnek nincs sok köze ahhoz a szocialista elképzeléshez, hogy a gazdasági tevékenységek feletti társadalmi hatalmat növelni kell. Végső soron az alapjövedelem egy egyéniileg célzott juttatás, és semmi sem korlátozza az egyént abban, hogy mit csinál vele. Ebben az értelemben ez egy tisztán individualisztikus reform.

Szerintem ez az alapjövedelem hatásainak egy nagyon szűk értelmezése. Már korábban láttunk egy példát arra, hogy az alapjövedelemnek miként lehet kollektív hatása azon keresztül, hogy elősegíti a munka és a tőke közti hatalmi egyensúlyt. Meglátásom szerint az alapjövedelem egy kiterjedt és elmélyített szociális gazdaság feltételeinek megteremtésére is lehetőséget ad. A szociális gazdaság a gazdasági tevékenységek szervezésének egy olyan alternatív formája, amely különbözik a kapitalista piaci és az állami rendszertől is. A legfőbb ismertető jegye az, hogy a szükségletek kielégítését szem előtt tartva a közösségek irányítják a termelést, mind a profitmaximalizáció, mind az állam technokratá logikájától mentesen. Ennek a tevékenységnek egy jelentős része olyan szolgáltatások előállítása, amelyek nagyon munkaintenzívek. Az bizonyos, hogy a jövőben ha valaminek, akkor ezeknek a szolgáltatásoknak nő majd a jelentősége. A szociális gazdaság egyik alapvető problémája, hogy tisztességes megélhetést biztosítson azoknak, akik ezeket a

szolgáltatásokat előállítják. Ez természetesen egy súlyos probléma a művészetek terén, de megnehezíti az olyan közösségek helyzetét is, amelyek hathatós szociális gazdasági szolgáltatásokat szerveznek különböző ápolási feladatok ellátására. Az alapjövedelem jelentős megoldást jelent erre a problémára. Az alapjövedelem tekinthető egy hatalmas transzfernek a piaczgazdaságból a szociális gazdaságba, a tőkefelhalmozásból az úgynevezett társadalmi felhalmozásba – amely a társadalom képességének felhalmozása arra, hogy önszerveződő és szükségletvezérelt módon tudja megszervezni a gazdaságot.

Természetesen az alapjövedelem önmagában az erősödő szociális gazdaság csupán egyik problémát oldja meg – megszünteti az életszínvonal és a kapitalista munkaerőpiacra való részvétel közti összefüggést. Nem nyújt tőkejuttatást az infrastruktúrához és a szociális gazdaság nem munka jellegű termelési tényezőihez. Ily módon az alapjövedelem hozzájárulása a szociális gazdaság gyarapodásához, valószínűleg csak a munkaintenzív szolgáltatásokra korlátozódik. Ugyanakkor az is igaz, hogy az alapjövedelem támogatást jelent a politikai tevékenységek, a közösségsszervezés és a társadalmi mozgalmak számára, hiszen ezeket mindenekelőtt az emberek ideje és energiája teszi lehetővé. Ez pedig olyan reformok szélesebb körének is javíthatja az esélyeit, amelyek hozzájárulhatnak a szocializmus irányába való további elmozdulásnak.

4. KONKLÚZIÓ

Ez az egész csak vágyképnek tűnhet. A szocializmus, bármely értelemben is, messze túlmutat a mai amerikai politikai napirenden. És ha igazam van abban, hogy az alapjövedelem lendületet adhat a kapitalizmus szocialista megkérdőjelezésének – azáltal, hogy részlegesen dekommodifikálja a munkaerőt, megerősíti a munkásságot és kiterjeszti a nem piaci szociális gazdaságot –, akkor ez azt jelenti, hogy az még annál is messzebb van a jelenlegi politikai napirendtől, mint gondoltuk volna, hiszen az ilyen kezdeményezések valószínűleg a kapitalista osztály szervezett ellenállását váltanák ki. De nem fogunk mindig a győzedelmes jobboldali kapitalizmus árnyékában élni. Lesznek még megújuló korszakai a progresszív, egalitáriánus politikának, még Amerikában is. És amikor ez az időszak eljön, az alapjövedelemnek előkelő hely kell, hogy jusson majd a politikai célkitűzéseink között – nem csupán amiatt, ahogyan a társadalmi igazságosság kérdéseit közvetlenül kezeli, hanem azért is, mert hozzájárulhat a kapitalizmus átfogóbb átalakításához is.

Fordította: Gerner Viktória és Misetics Bálint

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Cohen, G.A. (2001): *Karl Marx's Theory of History: A Defense*. Princeton University Press.
- Friedman, Milton – Friedman, Rose (1990): *Free to Choose*. Harcourt Brace Jovanovich.
[Magyarul (1998): *Választhatsz szabadon*. Akadémiai Kiadó, MET Publishing Corp].
- Van der Veen, Robert – Van Parijs, Philippe (1986): A Capitalist Road to Communism. In:
Theory and Society, Vol. 15., No. 5.: 635–655. [Magyarul (2011): Egy kapitalista út a kommunizmusba. In: *Fordulat*, jelen szám: 18–41].
- Van Parijs, Philippe (1995): *Real Freedom for All*. Oxford University Press.

Claus Offe

ALAPJÖVEDELEM ÉS MUNKASZERZŐDÉS¹

1 Offe, Claus (2008): Basic Income and the Labor Contract. In: *Basic Income Studies*, Vol. 3., No. 1.: 4 cikk.

ABSZTRAKT. A tanulmány első része a kapitalista társadalmak egy központi intézménye, a munkaszerződés hátulütőit – a munkanélküliséget, a szegénységet, az autonómia korlátozását – vizsgálja. A fő gondolatmenet szerint az alapjövedelem bevezetése segíthet elkerülni ezeket az állapotokat. Ezt követően az alapjövedelem javaslatokkal szemben felhozott három legfontosabb normatív érvet vizsgálom meg: a lusták nem érdemlik meg, a gazdagoknak nincs rá szüksége, és túl sok a tennivaló a világban. Miután bizonyítom, hogy az alapjövedelem szószólóinak vannak válaszaik ezekre az ellenérvekre, a cikk harmadik része funkcionális szempontból veszi tekintetbe az alapjövedelmet: vajon a bevezetése segítene-e megoldani azokat a társadalmi és gazdasági problémákat, amelyekkel szemben a hagyományosabb módszerek nem bizonyulnak eredményesnek?

A munkaerőpiac, a demográfia és a társadalompolitika átalakulásáról szóló német és európai viták során előtérbe került az alapjövedelem gondolata, és az *állampolgárok* (nem pedig a *dolgozók* vagy a *szegények*) gazdasági jogainak kérdése. Nemzeti és nemzetközi fórumok (elsősorban a BIEN²) biztosítottak teret a különböző háttérű résztvevők – közéleti szerepet vállaló értelmiségiek, politikai pártok képviselői, egyetemi oktatók, szakszervezeti és vallási aktivisták, valamint nemzetközi szervezetek képviselői – között zajló élénk vitáknak és közpolitikai javaslatoknak.

Az alapjövedelem egy radikális politikai program, amelynek a társadalmi igazságosság megvalósítása a célja.³ Ennek az iránymutató gondolatnak az átalakítása társadalmi reformot megvalósító közpolitikává – azonban nagymértékben függ a reform pénzügyi feltételeitől és következményeitől, valamint a munka- és tőkepiacokra gyakorolt (nehezen meghatározható, ám egészen bizonyosan jelentős) hatásától.⁴ Az alapjövedelem fontos szerepet játszana abban a folyamatban, amelynek során a fejlett (vagy kevésbé fejlett) kapitalista társadalmak egy kifejezetten liberális (vagy akár „baloldali-libertáriánus”, azaz

---

2 A BIEN betűszó a Basic Income Earth Network rövidítése. Bővebb információk a www.basicincome.org oldalon.

3 Az alapjövedelem a jelen tanulmányban – épp úgy, mint az élénk nemzetközi párbeszédben – adóból finanszírozott, egyénileg járó, rendszeres vagy alaptőkeként juttatott pénzügyi segítséget jelent, ami (az állandó tartózkodáson kívül) semmiféle feltételhez nem kötött. A segély összegének legalább ideiglenesen elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a megélhetést biztosítsa, és így megóvjon a szegénységtől.

4 L. a Van der Veen és Van Parijs (1986 [2011]) tanulmánya kapcsán kialakult vitát a *Theory and Society* folyóiratban.

a valódi szabadság egyenlősége mellett elkötelezett) módon, és az állampolgárok gazdasági jogainak új rendszerében törekednének megoldást találni belső konfliktusaira, strukturális problémáikra és egyenlőtlenségeikre.⁵ E vitákban szóhoz jutnak az alapjövedelem kritikussai és a fokozatos bevezetés hívei is: az alapjövedelemnek a létminimumot kellene biztosítani, vagy olyan magas szintű legyen, amennyire csak lehetséges? Minden állampolgárra terjedjen-e ki, vagy legalább eleinte csak a legszegényebbeket, vagy gyermekeket nevelőket, családtagjaikat gondozókat kellene inkább megcéloznia? Egész életen át, gyermekkortól időskorig kellene járnia, vagy csupán időszakosnak kellene lennie – amikor is pl. egy ember összesen tíz évig kaphatná (Offe 1997; White 2003b)? Legyen-e teljes mértékben felszabadítva valamilyen hasznos tevékenység végzésének kötelezettségétől, vagy pedig – ismét legalább kezdetben – érdemes lenne-e valamiféle aktív hozzájárulást kérni a támogatásban részesülőktől? Az alapjövedelem nagysága és hozzáférhetősége függjön-e a munkaerőpiaci helyzettől, vagy legyen ettől független?

Tanulmányomban azokat a kérdéseket vizsgálom meg, amelyek gyakran középpontba kerülnek mind az alapjövedelem körüli vitákban, mind a németországi és európai munkaerőpiaci reformok igazságosságáról és hatékonyságáról szóló szélesebb párbeszédben. Mind a Schröder kancellár által 2003-ban meghirdetett, az Agenda 2010 iránymutatásának megfelelő törvényi újítások, mind az EU 2000-es lisszaboni stratégiája a teljes foglalkoztatottság 2010-ig történő elérését célozza meg. Az új évezred első évtizedében ilyen és ehhez hasonló közpolitikai kezdeményezések sora látott napvilágot az OECD országokban. Ezek az intézkedések a készségek és azok megszerzésének ösztönzésével, a munkaerőpiaci részvétel szubjektív és objektív akadályainak lebontásával, és a munka bér és nem bérjellegű költségeinek – pl. a társadalombiztosítási hozzájárulás – egyidejű csökkentésével a munkaerőpiac kínálati oldalát helyezték középpontba. A lisszaboni stratégiában megfogalmazott teljes foglalkoztatás igen nagyra törő célját többek közt az indokolja, hogy csakis a teljes foglalkoztatottsággal működő gazdaság képes a megfelelő pénzügyi háttérrel megteremteni a növekvő arányú idős lakosság elfogadható szintű időskori jövedelmének biztosításához. A két elgondolás közti kapcsolatot pedig a fő szószólók ellentétes álláspontja jelenti azzal kapcsolatban, hogy a közpolitikák és a gazdaság makroszintű élénkítésének eszközei valóban alkalmasak-e arra, hogy a politikailag elfogadható szintű bérek és társadalombiztosítási szolgáltatások fenntartása mellett teljes foglalkoztatottságot biztosítsanak. Ha a teljes foglalkoztatottsággal kapcsolatos célkitűzések reálisak, a döntéshozók joggal (vagy legalábbis következetesen) utasítják el az állampolgárok gazdasági jogainak bővítésére tett kísérleteket, hisz legfontosabb tennivalójuk a munkahelyteremtés és a munkapiaci integráció elősegítése – ezt pedig a munka költségeinek csökkentésével

---

5 Az alapjövedelem baloldali-libertáriánus megközelítését Van Parijs (1995) írja le és védi meg.

és a fizetett munkavégzés ösztönzésével érhetik el. Vegyük észre azonban, hogy a teljes foglalkoztatottság fokozatos közelítése csak gazdasági bővülés mellett lehetséges. A növekedést pedig leíró és normatív módon is értékelnünk kell: várhatunk-e növekedést, és ha igen, mely szektorokban? Megfelelő szintű lesz-e? Érdemes-e megfizetnünk a munkahelyteremtő növekedés ökológiai, pszichológiai, társadalmi, kulturális és politikai költségeit? Ha azonban azt gondoljuk, hogy a teljes foglalkoztatottság közpolitikai eszközökkel való elérése vagy teljesen irreális cél, vagy csak normatív szempontból elfogadhatatlan feltételek (pl. kényszermunka, túlnyomórészt „dolgozó szegényekből” álló munkaerőpiac, vagy az esztelen és felelőtlen konsumerizmus súlyosbodása), vagy olyan intézményi változtatások mellett volna megvalósítható, amelyek maguk is irreálisak (pl. radikális elszakadás a társadalombiztosítás felosztó-kirovó finanszírozásának bismarcki elveitől), úgy a feltételhez nem kötött, állampolgári jogon járó és a megélhetést biztosító transzferrek fokozatos megvalósítása az egyetlen morálisan és politikailag is tartható válasz. Nyilvánvalóan sok itt a tisztázatlan kérdés, nem eldöntött pl. az a fontos eljárásrendi probléma sem, hogy ki viseli a bizonyítás terhet a fenti vitában.

A következőkben három egymásból következő kérdéssel foglalkozom részletesen. Egyfelől, mi az alapjövedelem mögötti normatív gondolat? Másrészt, milyen politikai és erkölcsi ellenérvekkel, intézményi tradíciókkal és társadalmi-gazdasági érdekekkel kell az alapjövedelem támogatóinak szembenézniük és megküzdeniük? Végül pedig, milyen módon járulhatna hozzá az alapjövedelem bevezetése az érett kapitalista társadalmak égető strukturális és kormányzati problémáinak megoldásához?

1. A MUNKASZERZŐDÉS ÉS HÁTULÜTŐI

Ha a válasz az alapjövedelem, mi a kérdés? Minden gazdasági rendszer fenntartásának és újratermelésének alapja az a válasz, amit a társadalmi rend és e rend társadalmi újratermelésének két központi problémájára ad. Az elsőt nevezzük a *termelés* problémájának, amit az adott kategóriákba tartozó emberek adott termelési feladatokhoz és funkciókhoz való intézményes hozzárendelése old meg. A második az *elosztás* kérdése: ki és milyen mértékben részesüljön a teljes társadalmi termékből, *miután* – úgy mond – a munka már el van végezve. A kapitalista társadalmak – idealista önképük szerint legalábbis – az egyedüli olyan gazdasági rendszernek felelnek meg, amely mindkét problémát *uno actu*, azaz egyszerre, és egyazon társadalmi mechanizmussal oldja meg, ez pedig a munka és tőke *piaca*. A szerződéses szabadság és a munkafolyamat szervezeti szabályozásának kerekei közt a munkaszerződés határozza meg, hogy ki melyik feladatot látja el, megszabva

együttal azt a fizetséget is, amelyre az alkalmazottak a rájuk bízott termelési feladatok elvégzésének fejében jogosultak.

A fizetség szintje és így az elosztási probléma megoldása látszólag két dologtól függ: egy *felső* határtól, amely fölé a bérek nem emelkedhetnek, és egy *alsó* határtól, amely alá tartósan nem süllyedhetnek. Ami az utóbbit illeti, azt mondhatjuk, hogy az alkalmazottak bérének *elégségesnek* kell lennie nem csupán a dolgozó, hanem – egyidejűleg – mindazoknak a vele egy háztartásban élő személyek megélhetésének biztosítására is, akik (bármely okból) pillanatnyilag nem foglalkoztatottak vagy önfoglalkoztatók. Emellett – és ezúttal időben egymás után – az alkalmazott pénzügyi mechanizmusok jellegétől függetlenül (amely lehet egyéni megtakarítás, társadalombiztosítás, munkahelyi jóléti rendszer, fiskális elvonás és újraelosztás) elegendőnek kell⁶ lennie a dolgozók olyan szintű nyugdíjának biztosítására is, amely akkor is biztosítja anyagi biztonságukat, amikor már nem képesek vagy nem akarnak dolgozni, vagy ez számukra már nem engedélyezett.

Könnyű megértenünk a fizetés ezen alsó határának jelentőségét, ha figyelembe vesszük a kereső tevékenységgel töltött idő *lecsökkenését* a teljes élettartamhoz képest. A két időtartam közti különbséget a megkeresett jövedelmek valamiféle időbeli újraelosztásával kell fedezni. A különbség durván a következőképpen alakul: az OECD országokban a születéskor várható élettartam közel 80 év, és ez folyamatosan, meredeken emelkedik, évente körülbelül 3 hónappal vagy naponta 6 órával. A nyolcvan év nagyjából 700 ezer órát jelent. Ha úgy számítjuk, hogy életünk egyharmadát alvással töltjük, nagyjából 467 ezer órányi „aktív” élettartamot kapunk. A kereső tevékenységgel töltött időt (óvatos) becsléssel 40 évre és évente durván ezer órára tehetjük fejenként (figyelembe véve a munka hiánya, a munkanélküliség, a korai nyugdíjazás, a szabadság, betegség, részmunkaidős foglalkoztatás, oktatás és képzés, stb. eshetőségeit), és így a munkával töltött idő/aktív élettartam aránya 8,6 százalék, ami valószínűleg messze alatta marad az egy ember élet során reggelivel, ebéddel és vacsorával töltött összes idő arányának. Ha a 15 és 64 éves kor közti ötven éves időtartamon belül nézzük meg a kereső tevékenységgel töltött aktív órák arányát, az átlagos dolgozó korú ember kereső foglalkozással töltött óráinak aránya még mindig nem lépi át a 13,7 százalékot. Mindenképp észre kell vennünk a tényt, hogy az ember aktív életének nem kereső tevékenységgel töltött idejét, és az ez idő alatt – azaz a teljes élettartam 86,3, vagy pontosabban 91,4 százaléka során – jelentkező szükségleteket annak a munkának kell fedeznie, amit az élet meglehetősen szűk gazdaságilag aktív szakaszában elvégzünk.

---

6 Szándékosan hagyom nyitva a kérdést, hogy ez a „kell” morális szükséglet-e, vagy a gazdaság működésének elengedhetetlen feltétele – vélelmezve, hogy mindkettőről szó van.

Könnyen úgy tűnhet, hogy ez az a kimondatlan, ám nagyon is központi probléma, amelyet az EU 2000-es Lisszaboni Agendája azzal az igen merész (és nyilvánvalóan teljesen irreális!) javaslattal kíván orvosolni, amelynek értelmében a nemzeti kormányzatoknak 2010-ig a 70/60/50 százalékos foglalkoztatottsági szintet kellene elérnie: valamennyi munkaképes korú felnőtt 70, a munkaképes korú nők 60, az időősödő lakosság (55 év és nyugdíjkorhatár közöttiek) 50 százaléka számára kellene valamilyen kereső tevékenységet teremteniük. És ha ez a cél elérhető is volna, a felnőtt emberek aktív életük legfőljebb egyötödét töltenék kereső munkával; a gazdasági erőforrások óriási mértékű időbeli újraelosztásának szükségessége valószínűleg nem csökkenne jelentősen.

Az mindenesetre világos a bérek minimális szintjével kapcsolatban, hogy a bérnek elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy elfogadható mértékben biztosítsa mind az aktív, mind pedig – és ez kvantitatív szempontból még lényegesebb – az inaktív élettartam alatt jelentkező szükségletek kielégítését.

A béreknek azonban létezik egy funkcionálisan meghatározott felső határa is. A bérek ugyanis „túl magasak” akkor, ha emiatt a munkáltatók csökkentik a munkaerő iránti keresletüket, akár munkaerő-megtakarító technikai vagy szervezeti újításokkal, akár a termelés kisebb munkaerő-költségű országba való áthelyezésével. A fizetéseknek tehát nem szabad annyira magasnak lenniük, hogy – a tőke szabad távozásának lehetősége mellett – a munkaerő összköltsége visszafogja a munkakeresletet. A bér minimális és maximális értékei közti sáv paramétereit a gyakorlatban nem könnyű meghatározni. Még az sem teljesen biztos, hogy a minimum és maximum érték közti átmeneti sáv *valóban létezik*, vagy ha létezik, akkor ez mennyire marad így a jövőben. Nem zárhatjuk ki ugyanis axiomatikusan azt az elég szörnyű lehetőséget, hogy a dolgozók és az inaktív népesség szükségleteinek kielégítéséhez szükséges minimális jövedelem *magasabb*, mint a munkaerőnek az a maximális költsége, ami még nem hat ki negatívan a foglalkoztatottság szintjére.

Ha tehát a munkáltatók költsége meghaladja a munkaerő maximális költségét, a munkáltatók vagy más országba helyezik át a termelést (nyitott gazdaság esetén), vagy munkaigény-csökkentő technológiákat vezetnek be (innováció-intenzív gazdaságban); ha a fizetések a dolgozók és családtagjaik szükségleteinek kielégítéséhez szükséges szint alá esnek, a társadalombiztosítási rendszer finanszírozása bizonytalanná válik, és forrásait egyre nagyobb mértékben kell adóbevételekből kiegészíteni. A munkaerőpiaci és társadalmi-politikai problémák folyamatos jelenléte egy Németországhoz hasonló államban arra enged következtetni, hogy a fenti két probléma akár *egyidejűleg* is jelentkezhet.

A bruttó fizetések szintje és a munkáltatói költségek „túl magasak”, mivel a foglalkoztatottság szintjének további eséséhez vezetnek a foglalkoztatók kitelepülési és innovációs szabadságát széleskörűen garantáló intézményrendszernek köszönhetően. A fizetések szintje azonban a jelenlegi munkaerőpiaci és demográfiai viszonyok mellett ezzel együtt is „túl alacsony” ahhoz, hogy fedezze a foglalkoztatottak háztartási és társadalombiztosítási költségeit. A két probléma oly módon kapcsolódik össze, hogy a probléma egyik oldalának megoldása csökkentené a másik oldal megoldásának esélyét. Ami a neoklasszikus közgazdaságtankönyvekben „piactisztító egyensúlyi bérszint” néven szerepel, elégtelen a munkavállalók, valamint családtagjaik és a nyugdíjasok – tehát a „még nem” dolgozók és a „már nem” dolgozók – szükségleteinek kielégítésére.⁷

A termelési és elosztási problémák egyidejű megoldása a munkaszerződéssel természetesen óriási evolúciós előnyökkel jár. A szerződéssel szabályozott munkaviszony – szemben a hagyományos társadalmak státuszhoz rendelt viszonyaival – nem kötött, hanem a munkaerő-kínálat és -kereslet alakulásának megfelelően a szerződő felek legalább egyike (a legtöbb esetben mindkettőjük) által felbontható. A szerződés lehetővé teszi a piac kínálati és keresleti oldali szereplők *feltételes*⁸ találkozását, és ez az esetlegesség a közösség számára előnyös termelékenységnövekedést eredményezhet. A termelés és elosztás problémáinak ez az eshetőség alapú megoldása a kapitalista piacgazdaságok nagy evolúciós vívmánya. Hátulütői is vannak, legfontosabb közülük a szegénység, munkanélküliség és az önrendelkezés elvesztése jelentette kockázatok egyenetlen eloszlása.

A *szegénység* – amely az alacsony jövedelem mellett a társadalmi marginalizációt és az életvitel krónikus megbomlását is jelenti – azokat érinti, akik nem érik el a személyes termelékenységi szint (*foglalkoztathatóságnak* is nevezett) minimumát, és így nem képesek tartós kereső vagy önfoglalkoztató tevékenységet folytatni, ami többek közt az „oktatási szegénység” [educational poverty] következménye is lehet. Vegyük észre, hogy amennyire a munkaerőpiac a vásárlói piac tulajdonságaival bír, a keresleti oldal szereplői határozhatják meg a „foglalkoztathatóság” tartalmát: minél többen keresnek munkát, annál magasabb követelményeket állíthatnak a munkaadók. A szegénység azonban érinti azokat a dolgozó szegényeket is, akik az elégtelen személyes termelékenységi szint, a „túl-kínálat” kvantitatív hatásai, vagy a kollektív önszerveződés lehetőségének hiánya miatt

---

7 Egyébként ahhoz is kevés lehet, hogy a tényleges keresletet szinten tartsa, és így megakadályozza egy esetleges dekonjunkturális spirál kialakulását.

8 Az Arisztotelész idejéig visszanyúló filozófiai nyelvben egy esemény akkor „feltételes”, ha nem lehetetlen, ám nem is szükségszerű.

nem kapnak akkora fizetést, ami a biztos megélhetést lehetővé tenné számukra. A (nem saját döntésen alapuló) *munkanélküliség* elsősorban azokat érinti leginkább, akik rövid idejű szezonális munkanélküliségen vagy a munkakereséssel töltött időn túl nem képesek szerződéses foglalkoztatásba lépni annak ellenére, hogy törvény szerint koruk, fizikai és pszichológiai állapotuk alapján „munkaképesek”. A munkanélküliség gyakran önellátásra való képtelenséget, és így különféle munkanélküli-segélyektől és egyéb szociális juttatásoktól való függést von maga után.

Az *önrendelkezés* elvesztése – azaz a fennálló társadalmi és jogi normák keretei közt elfogadható, egyéni identitáson alapuló életvitel megválasztására való szabadság leszűkülése – nem csupán a szegénység és munkanélküliség közvetlen hatása. A munkavállalási hajlandósághoz kötött segélyezés logikájában gyökerező adminisztratív intézkedések és programok következménye is lehet, amelyek szankciókkal kívánják „aktivizálni” a munkanélkülieket, és integrálni őket a munkapiac világába (Hasenfeld et al. 2004; Handler 2004; Handler és Hasenfeld 2006). Csak akkor beszélhetünk valós önrendelkezésről, ha a szereplők valóban rendelkeznek *választási lehetőséggel*, és ezek birtokában sorsuk és valós választások és célok irányítóinak érezhetik magukat, nem csupán báboknak mások gazdasági vagy adminisztratív játékaiban.⁹ A munkanélküli viselkedésének bizonyos mértékű adminisztratív szabályozása ugyan nem feltétlenül jelenti az önrendelkezés szabadságának korlátozását, ám sokan így értelmezik, és ezért kritizálják. Leginkább abban az esetben merül fel ez a vád, amikor a „rugalmasságra” hivatkozva megtagadják a munkavállaló szakmabeli jártasságának, bérszintjének, munka- és lakóhelyének és családi kapcsolatainak védelmét és elismerését, és a hosszútávú munkanélkülieket arra kényszerítik, hogy *bármilyen* munkát elvállaljanak bárhol és bármennyi pénzért, máskülönben támogatásuk jelentősen csökken.

Önrendelkezésemnek vitathatatlanul fontos eleme, hogy az általam kiválasztott lakóhelyen élhessek, és olyan munkát végezhessek, ami képességeimnek és ízlésemnek „megfelel”. Az alapjövedelem néhány németországi támogatója¹⁰ a „teljes foglalkoztatottság helyett szabadságot” szlogennel hívja fel a figyelmet a munkaerőpiaci integrációt különféle gazdasági kényszerekkel elősegíteni kívánó adminisztratív intézkedések hatására, és az ilyen intézkedések célcsoportját jelentő személyek méltóságának és elismerésének megsértésére. Annál nagyobb ez a hatás, minél nagyobb nyomás nehezedik a munkaerőpiaci hivatalra, hogy sikerrel integrálja a lehetséges munkavállalókat. Nyilván-

---

9 Ez az érv különösen az alapjövedelem úgynevezett republikánus igazolásában játszik fontos szerepet (Casassas 2007; Pettit 2007; Raventós 2007).

10 L. pl. Sascha Liebermann: www.FreiheitStattVollbeschaeftigung.de

való, hogy a piaci-liberális pártpolitika szlogenje értelmében – „bármilyen munka jobb a munkanélküliségnél” – az egyén önálló döntéshez való joga (pl. az ahhoz való alapvető joga, hogy nemet mondjon egy állásajánlatra) alárendelődik a munkahelyteremtés és foglalkoztatottság-maximalizálás céljának. A munkaerőpiaci és szociálpolitikai reformmal kapcsolatos bármiféle vita során azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a közpolitikák nem csupán a pénzügyi erőforrások (újra-) elosztására, és a jogosnak elismert *szükségletek* kielégítésének biztosítására szolgálnak; ugyanúgy szólnak az önrendelkezés megadásáról vagy megtagadásáról, mind az adminisztratív ellenőrzés folyamatán keresztül (ami pl. lehet stigmatizáló), mind pedig a jövedelem visszatartásával (Standing 2002).

Közismert tény, hogy az adminisztratív intézkedésekkel előidézett gazdasági kényszer hatására végzett munka nem csupán a *munkavállaló* méltóságérzetét sértheti, hanem a *munkáltató* gazdasági érdekeit is, nem is beszélve azokról a munkatársakról és a pozícióért versengőkről, akik azért veszíthetik el állásukat, mert a munkaerőpiaci szabályozók a munkavállalókat „bármilyen” munka elvállalására ösztönzik. Tekintetbe véve az adminisztratív és anyagi kényszerek negatív hatását a dolgozók motivációjára, a munkáltatók kevésbé érdeklődnek azon munkavállalók iránt, akik jelentős szankciók hatására vállalnának el egy állást. Jól illusztrálja az adminisztratív módszerekkel kikényszerített munkavégzés termelékenységevel kapcsolatos problémát, hogy a német spárgatermesztők nem szívesen alkalmaznak az éves betakarítás idején hosszú ideje munka nélkül lévő német dolgozókat, amikor azokat a „megbízható” és „motivált” lengyel idénymunkásokat is alkalmazhatják, akik végeztek már hasonló kemény fizikai munkát. A német dolgozók gyengébben teljesítenek, mivel akaratok ellenére vállalták a munkát, és nem is tudnak azonosulni az elvégzendő feladattal. Ezen pedig nem segít a fokozott ellenőrzés és a szankciók szigorítása; az ilyen intézkedések csak az ellenőrző munkaerőre kiadott pluszköltséget jelentenek, és tovább gyengítik a dolgozók motiváltságát. Hogy egyértelmű legyen, azt nem lehet kategorikusan kizárni, hogy a munkaerő efféle adminisztratív megrendszabályozása vezethet bizonyos mértékű „aktivizáláshoz”, s a jövőből visszatekintve ezt egyszer akár az emberek foglalkoztatásában és egyéni életében bekövetkezett pozitív fordulatnak is értékelhetjük – még ha ezt paternalisztikus eszközökkel érték is el. A jelenlegi munkaerő-kereslet minőségi és mennyiségi jellemzőinek ismeretében azonban ez a jövőkép inkább csak szerencsés véletlen egybeesés volna, és nem a munkavállalási hajlandósághoz kötött segélyezés szándékolt és következetesen megvalósított végeredménye.

Az OECD országok intézményrendszerei között vannak ugyan különbségek, ám valamennyi jóléti állam történetében megfigyelhető a szegénységre, a munkanélküliségre és az önrendelkezés elvesztésére külön-külön szakosodott szervezetek és

programok *intézményi differenciálódásának* hasonló fejlődése. Az önkormányzatok által finanszírozott szervezetek általában a szegénység *helyi* problémáival foglalkoznak. Feladataik közé tartozik, hogy a lakosság elszegényedett csoportjait adminisztratív szociális kategóriákba sorolják („valós” vagy színlelt szegények, munkaképesek vagy munkakép-telenek, helyi vagy külföldi szegények stb.), folyamatosan ellenőrzik őket, és eljuttas-sák hozzájuk azokat a támogatásokat és szolgáltatásokat, amelyekre jogosultak. A munka-nélküliség kezelése egészen más intézményrendszer feladata: a gazdasági és foglalkozta-tási közpolitikák gyakorlatba ültetésével *központi* és *regionális* intézmények épp úgy foglal-koznak, mint a munkaerőpiaci intézményrendszer helyi szintű szereplői. Ezek a szerveze-tek tanácsadással, munkaközvetítéssel, pénzbeli juttatásokkal munkahelyteremtési intéz-kedésekkel, szakmai átképzéssel, felnőttképzéssel, bér- és foglalkoztatási támogatással stb. segítik azokat, akik munkanélkülivé *váltak* (miután adott ideig alkalmazásban álltak); fő cél-juk ügyfeleik munkaerőpiaci reintegrációja. A munkahelyi önrendelkezés és méltóság kér-dése megint másik intézményi területhez tartozik. Ez a foglalkoztatáshoz kötődő törvény-hozás nagy múltra tekintő hagyományait épp úgy jelenti, mint azoknak a munkaügyi tör-vényeknek az érvényesítésére szolgáló bíróságokat, amelyek többek között a munka-vállalók fizikai és pszichológiai biztonságát szavatoló szabályozásról, valamint a mun-kavállalók képviselethez és együtdöntéshez való jogáról szólnak (mint pl. a németor-szági *Betriebsverfassungsgesetz*, vagyis a munkavállalói képviseletekről szóló törvény).

A különféle kategóriákba sorolt ügyfelek feldolgozására szakosodott intézmény-rendszerek differenciáltsága ellenére is találhatunk működésbeli hasonlóságokat e terü-leteken. Egyfelől a szóban forgó intézmények az egyes törvény szerint meghatáro-zott kategóriákba tartozó emberekhez szigorúan hozzárendelik az elismert szükségle-tek, jogok és kötelezettségek körét. A szükségleteknek a szabványosítása és besorolá-sai (Ki számít „szegénynek”? Mik az „elfogadható” munkakörülmények? Ki jogosult jutta-tásokra, milyen összegben és időre? stb.) mindeközben a gazdasági és politikai kontextus változásainak hatására könnyen megváltozhatnak, és a jogi szabályozás megváltoztatásá-nak és intézkedések visszavonásának folyamatos nyomása alatt vannak. Másrészt a szoci-ális és munkaerőpiaci közpolitikák megvalósítása, a vonatkozó szabványok, folyamatok és kritériumok alkalmazása drágán és nagy tranzakciós költséggel működő intézményrend-szeren keresztül történik. Ezek a szervezetek a közigazgatás bürokratikus elveit általában korporatív testületeken keresztül ötvözik az önkormányzatiság elemeivel. Harmadrészt pedig a kollektív jogok rendszere kategorizálja, ellátja, irányítja, kezeli, ellenőrzi és integ-rálja ügyfeleit, gondoskodik róluk, ám mivel mindezt gyakran szankciók alkalmazásával teszi, gyakran stigmatizálja is, és a védelmezett, paternalista módon szabályozott tárgyakkal passzív helyzetébe kényszeríti őket. Ezt az eljárást eufemisztikusan ugyan „aktiválásnak”

nevezik, az ilyen aktiválásban részesülő emberek valóságában azonban gyakran éppen a passzivitás élményéhez és az önálló választás lehetőségének felülről jövő megtagadásához járul hozzá.

A jóléti állam tranzakciós költségei közé tartoznak mind a szabályozó és ellenőrző szervek közvetlen költségei, mind pedig az emberek passzív és függő kliensekké válásának nehezebben mérhető indirekt költsége. A megélhetést alapvető szinten lehetővé tévő alapjövedelem bevezetésével a „költségek” mindkét fenti kategóriája nagyrészt elkerülhető lenne. Számítalan bürokratikus intézmény és eljárás válna feleslegessé és értelmetlenné, ha minden állampolgár rendszeres, feltételekhez nem kötött, individuális, adóból finanszírozott támogatásban részesülne.¹¹ Emellett jóval kevesebb esetben és mértékben kellene megvizsgálni, hogy valaki „valóban” szegény-e, munkaképes-e, családi állapota és háztartásának összetétele alapján jogosult-e támogatásra, csorba esett-e önrendelkezésén vagy méltóságán.

Mindeközben az álláskeresőket és támogatásra szorulókat „kliensként” kezelő korábbi rendszerrel szemben ez valóban aktivizálhatná az állampolgárokat, lehetővé tenné, hogy éljenek cselekvési és döntési szabadságukkal, és a kliens szerepe helyett saját terveik és életvitelük valós „urai” legyenek, és vállalják mindenek a felelősségét. Ebben az esetben mindenki szabadon dönthetne arról, hogy mely további pénzügyi szükségleteit kívánja kereső tevékenységből fedezni, milyen tevékenységeket szeretne élete egyik-másik szakaszában folytatni, mely munkakörök és -körülmények számítanak megfelelőnek vagy elfogadhatónak, és melyek nem. Ez végeredményben biztosítaná a legalapvetőbb szabadságjog – a nemet mondás szabadsága – érvényesülését a munkaerőpiacon, anélkül, hogy megszüntetné az arra való ösztönzést, hogy valaki a megélhetési szintet meghaladó jövedelem megszerzésére különféle – valóban elfogadható – kereső tevékenységeket folytasson. Elégséges munkaerő-kereslet, kielégítő munkakörülmények és megfelelő fizetség fejében az állampolgárok ösztöntén mondhatnának igent is az adódó munka-lehetőségre.

Az alapjövedelem mint az állampolgár gazdasági jogaiból következő pénzügyi alternatíva nem csupán a szegénység és munkanélküliség problémáit oldaná meg; óriási közvetett hatása lenne arra is, amit a hetvenes években „a munka humanizálásának” neveztek (Ondrack és Timperley 1982). A munkások megengedhetnék maguknak, hogy

---

11 A jóléti állami bürokrácia, a szolgáltatások és támogatások elosztásához szükséges pazarló adminisztráció liberális kritikusunak már csak emiatt is az alapjövedelem támogatóivá kellene válniuk (Offe 2005).

visszaautsítsák a rosszul fizetett vagy megalázó munkákat. Az alapjövedelem mellett az ilyen állásokat nem lehetne betölteni. Így minden olyan munkának, amire a munkaadó megfelelő embert akar találni, kellőképp „jónak” kellene lennie, a dolgozó pedig az elszegényedés veszélye nélkül felmondhatna, ha mégsem ez a helyzet. A munka lényegi vonzóbbá válása következtében, könnyen lehet, hogy a munkaerő-kínálat végső soron *emelkedne*, ahelyett, hogy – mint a kritikusok gyakran állítják – az adóból finanszírozott „tunyaság” terjedne el (Mead 1986, 1997).

2. IGAZSÁGOSSÁGGAL KAPCSOLATOS ÉRVEK AZ ALAPJÖVEDELEM MELLETT ÉS A KRITIKUSOK ELLENVETÉSEI

A társadalmi és politikai igazságossággal foglalkozó valamennyi normatív elméletnek – márpedig az alapjövedelem gondolatát ilyen elmélet támasztja alá – először is önmagáról kell elméletet alkotnia: melyek azok az érvek, amelyek mentén értelmet nyerhet, és kiket képes megszólítani? Ez a másodrendű elmélet ad választ a kérdésre, hogy mely társadalmi erők és kulturális normák, mely okok és érdekek támogatják vagy hátráltatják a normatív vállalkozást. Ehhez fel kell térképeznünk a forgalomban lévő diskurzusok mintázatát, az érdekek, hagyományok és érvek elrendeződését, hiszen bármely igazságosságelmélet szükségszerűen ezekbe van beágyazva. Az alapjövedelem másodrendű elméletének tisztáznia kell azt a kérdést, hogy miért ütközik oly széleskörű ellenállásba az állampolgári jogok egyéni jövedelemre való kiterjesztésének gondolata.

Az érvek és ellenérvek részletes tárgyalása előtt gondoljuk végig az állampolgárok gazdasági jogait. Gyorsan beláthatjuk, hogy még a legliberálisabb piacgazdaságban is jelen vannak – sőt, a piacok működéséhez nélkülözhetetlenek (Williamson 1985) – a jogrendszer megfelelő működését garantáló intézmények (mint a rendőrség vagy a bíróságok), és hogy ezek a tömegközlekedéssel, kommunikációs hálózatokkal, oktatással és a fizikai és szervezeti infrastruktúra egy részével együtt az állami bevételek egy jelentős részét felszívják. A piacok működéséhez szükséges nem piaci előfeltételek jelenlétéből adódóan az állampolgárok kötelesek adót fizetni tulajdonuk, jövedelmük és fogyasztásuk után, amelyek állami tulajdonú és működtetésű termelő konstrukciók híján szükségesek ezek finanszírozásához.¹² Mivel bármiféle kötelezettség (legalábbis névleges) jogokkal ruházza fel azt, aki teljesíti, az adófizetés gazdasági jogokat és a jogos követ-

---

12 Holmes és Sunstein (1999) meggyőzően bontják ki a fenti gondolatmenetet.

lés lehetőségét biztosítja az állampolgároknak. Az adózás esetében ez persze nem alanyi jogon kikényszeríthető követelést jelent, hanem általánosságban a jogrend működését, konkrétan pedig a joguralom elvét. Ez az elv az adóbevételek jogszerű felhasználását garantálja, és lehetővé teszi bírósági eljárást abban az esetben, ha a jogszerűtlenség gyanúja felmerül; az adóbevételek felhasználásának alapvető legitimációját ugyanis az adja meg, hogy az valamilyen értelemben a közérdeket szolgálja. Az alapjövedelemmel kapcsolatban tehát *nem* magának a gazdasági jognak a gondolata a vitákat kiváltó újdonság – elvégre az adófizetőnek eddig is joga volt valamihez (még ha nem is bármihez konkrétan) az adójáért „cserébe”, ahelyett, hogy a közpénzek egyszerűen csak az uralkodó csoport zsebébe vándoroltak volna – hanem az a kapcsolódó elgondolás, hogy ennek a jognak a beváltása nem csupán *kollektív, természetbeni* javak (pl. utak) és szolgáltatások (pl. bíróságok) által történne, hanem részben olyan pénzügyi támogatáson keresztül is, amelyet (pl. az élelmiszerjegytől eltérően) a kedvezményezett szabadon költhet el, belátása szerint (Standing 2008).

Az alapjövedelem támogatóinak három komoly ellenérvre kell alaposan felkészülniük. Először is arra a felvetésre, hogy semmiféle igazolható okunk nincs arra, hogy olyanokat támogassunk, akik – a munkavállalókkal, önfoglalkoztatókkal és munkanélküli álláskeresőkkel szemben – „önszántukból” maradnak távol a munkaerő- és egyéb piacokról. Az ilyen típusú érvelés szerint ők nem *érdemlik meg* a segítséget. Másfelől ennek az érvelésnek a másik oldala szerint a kereső foglalkozást végzők nagy kategóriáinak nincs szüksége támogatásra, mivel a piacon megszerzett jövedelmük szintje lehetővé teszi számukra szükségleteik kielégítését. A hagyományos baloldali rendszerszintű látásmódja pedig egy harmadik problémát vet fel: annyi égetően fontos és sürgős tennivaló mellett senkinek sem szabad megengednie magának, hogy adóból támogatott semmittevésbe vonuljon vissza ahelyett, hogy élne a teljes foglalkoztatottság elérésével (illetve ennek az állapotnak a fenntartásáig) biztosított lehetőséggel, és hasznosítaná a termelőkapacitásait.

Az alapjövedelem gondolatával szemben egyre gyakrabban felmerül – és nem ritkán neheztelő hangnemet megütő – első ellenérv az elosztási igazságosságnak abból az elképzeléséből fakad, amit egyaránt vall magáénak a keresztény (elsősorban protestáns), a piaci-liberális és a szocialista munkaetika. Ennek a munkaetikának az alapgondolata szerint a piaci munkát nem csupán közvetlen hasznáért (pl. a jövedelem és gazdagság növelése érdekében) kell végeznünk; olyan hivatás- vagy küldetés tudat is kell, hogy motiválja, amelynek hatására az emberek azután is folytatják munkájukat, hogy elegendő gazdagságot halmoztak fel szükségleteik kielégítésére. A piac számára végzett munka elvi kötelességnek tartásából következik, hogy erkölcsi botránnyal ér fel bármely olyan rendszer, ami

lehetővé teszi, hogy az is „egyék”, akik nem „dolgozik”. Max Weber híres okfejtését idézve egy ilyen rendszer félrevezető és erkölcsromboló csábítása következtében sokan elfelejtették, sőt, elárulnák „hivatásukat”. Az állandó anyagi szűkösség (és a gazdasági növekedés ezzel járó kényszere) ebből a nézőpontból tulajdonképp a jó erkölcsök biztosítéka. Könnyen látható a protestáns kereszténység és a munkásosztályi aktivizmus hasonlósága a munka „produktivista” moralizálásban.

A fenti igazságosságfelfogás szerint mindenki felelős saját szükségleteinek kielégítéséről gondoskodni akár pénzkereső, akár bármi más hasznos tevékenység által.¹³ Másfelől nézve az, aki nem dolgozik (vagy nem hajlandó dolgozni), ne is egyék – ennek pozitív megfogalmazása az a meritokratikus alapelv, hogy az egyes dolgozók fizetésének arányosnak kellene lennie az általuk elvégzett munka mennyiségével és (piac által meghatározott) hasznosságával. Az alapjövedelem nem csak a fent bemutatott munkaetikával ellentétes, hanem annak mindkét következtetésével is. Egyfelől működő alapjövedelem-rendszer mellett a dolgozó korú emberek az adófizetők terhére juthatnának jövedelemhez, így megszabadulnának az anyagi szűkösség terhétől, s ezzel együtt a hivatásuk végzésére készítő állítólagos erkölcsi nyomás alól. Ha szerény összegről is van szó, az semmiféle feltételhez nem kötött, és a kedvezményezettek semmit nem kötelesek teljesíteni érte. Másfelől pedig mindez csökkentené annak a köztudottan keményen dolgozó adófizető többségnek a munkavállalási hajlandóságát, akik végül is fizetik a feltételhez nem kötött jövedelmet, ez pedig súlyos következményekkel járna a gazdaság egészére nézve. Ez a két nemkívánatos hatás együttvéve kollektív jólétünk erkölcsi alapjait fenyegeti.

Ebben az összefüggésben érdemes végiggondolnunk két empirikus érvt. Egyrészt a szolidaritás (azaz a pénzkeresők hajlandósága arra, hogy a kizárólag alapjövedelemből élők javára fizessenek adót) nagymértékben függ a kölcsönösöségtől. Másképp szólva, a szolidaritás azon alapul, hogy a (munkaképes) kedvezményezettekről azt feltételezzük, hogy „viszonzásképpen” valamilyen hasznos tevékenységet folytatnak (vagy legalábbis hajlandók erre). Ennek a feltételezésnek a hiányában a szolidaritás nagy morális terhet jelent, és politikailag bizonytalanná válik. A másik empirikus általánosítás a „boldogságról” végzett felméréseken alapul: ezek szerint gyakran nagyon boldogtalannak érzi magát az, aki nem talál lehetőséget arra, hogy valamilyen hasznos tevékenységet folytasson.

---

13 Ez csak azokra nem vonatkozik, akik a szerződéses munka vagy önfoglalkoztatás kötelezettsége alól legitim módon kivételt élvező (összesen) hat csoport egyikébe tartoznak: nyugdíjazottak, fizikai vagy szellemi betegséggel vagy fogyatékkal élők, gyermekek és fiatalkorúak, kisgyermeket gondozó szülők, sorköteles katonák, vagy börtönbüntetésüket töltő elítéltek. A „háztartásbeli” szerep is kivételt jelent, bár csökkenő legitimitással, legalább is amennyiben nem kötődik gyermekneveléshez.

Az alapjövedelem morális gazdaságtana szempontjából szerencsére ez az alapjövedelemmel szembeni két érv kioltani látszik egymást. Ugyanis ha a nettó befizető adózókban tudatosan passzív polgártársaik boldogtalansága és ezzel kapcsolatos érzéseik (illetve tájékoztatjuk őket erről), akkor minden valószínűség szerint megfelelően teljesül a kölcsönöség feltétele.

Vanderborght és Van Parijs (2005) az alapjövedelem-vitáról írt bevezető szövegükben kifejtik, hogy szerintük az elosztási igazságosság fent tárgyalt megközelítése milyen mértékben igazolható egy modern kapitalista társadalomban, vagyis mely elemeit kell beépíteni az alapjövedelem jogosultsági és finanszírozási rendszerébe, és mely elemeit kell normatív alapon elvetni. A munkaetika logikájával szemben felhozott érvek közül három lényeges megfontolást emelnek ki. Az első gyakorlati megfontolás szerint – dióhéjban – az „ingyenélők” meg nem érdemelt jövedelmét nem csupán az igazolja, hogy adminisztratív költségeket és a valamely munka kényszerű elfogadásából következő szabadságvesztést takarít meg, hanem az is, hogy a felháborítónak nevezett (bár szigorúan individualizált és univerzális) *munka nélkül szerzett jövedelem* valójában a nagyon is elterjedt *jövedelem nélkül végzett munka* hasonlóan „felháborító” tényének tükörképe, márpedig ilyen munkát végeznek mindazok, akik vitathatatlanul hasznos (bár *piaci* értékkel nem bíró) tevékenységet folytatnak, pl. gondozó vagy önkéntes munkát végeznek. A nem dolgozó kedvezményezettet érő „pozitív” igazságtalanságot tehát legalábbis részben annak a „negatív” igazságtalanságnak a felszámolása ellensúlyozza, amelyet ma számos fizetés nélküli „dolgozó” szenved el.¹⁴

Ennél is lényegesebb az a – nem csupán Thomas Paine és John Stuart Mill baloldali liberalizmusában, hanem a keresztény teológia progresszívebb ágaiban is gyökerező – elv, hogy a Föld valamennyi lakójáé, így jövedelmi vagy munkahelyzetétől függetlenül mindenkiné jogában áll méltányos részt kérni abból, ami mindannyiunknak megadatott. Van Parijs Paine érvelését idézi: „Léteznek olyan juttatások, amelyekre az egyén nem azért jogosult, mert megdolgozott értük, vagy azért, mert szüksége van rájuk, hanem egyszerűen csak azért, mert a szóban forgó közösség tagja” (Van Parijs 2001b: 123). Egy kortárs példa erre az Alaska Permanent Fund (Alaszakai Állandó Alap)¹⁵: az Alap pénze elsősorban olajbevételekből származik, és Alaszka állam valamennyi polgára jogosult rá, a régióban

---

14 A brit feministák a nyolcvanas években szellemes szlogennel kampányoltak a „dolgozó” és „nem dolgozó” anyák értelmetlen megkülönböztetése ellen – szerintük ugyanis „Minden anya dolgozik!”

15 Alaska Permanent Fund: az ásványi anyag-bányászatból és a Transzalaszkai Csővezetékéből származó bevételek egy részéből Alaszka állam évente egyszeri univerzális, feltételhez nem kötött támo-

való közös részesedés kifejeződéseképpen (és részben talán azért is, mert készek elviselni a régió zord időjárási viszonyait). Ez a konstrukció arra enged következtetni, hogy a földre és természeti kincsekre kivetett adó az alapjövedelem kézenfekvő pénzügyi forrása lehet; legalábbis a munkanélküliség és szegénység óriási gazdasági és egyéb költségeinek megtakarítása mellett, mivel az e társadalmi kategóriák számára fenntartott költségvetési tételek fölöslegessé válnának egy olyan társadalomban, amely polgárainak gazdasági jogokat és megfelelő szintű alapjövédelmet biztosít.

Az erőforrások kollektív birtoklása és egy terület minden lakójának ezekből való méltányos részesedéshez való joga ellentmond a meritokratikus logikának, és romba dontheti a közgazdászok kedvelt szállóigéjét, amely szerint „nincs ingyen ebéd”. A szállóigével szemben felhozott ellenérvnek azokon a teljes közösség számára előnyös feltételeken kell alapulnia, amelyek valójában lehetővé teszik a produktív cselekvők – divatos német neo-liberális szóhasználattal *Leitungsträger* – számára, hogy jövedelmüket oly módon „keressék meg”, ami csupán egyéni erőfeszítésnek *tűnik*, ám valójában nem saját érdemükön vagy teljesítményükön múlik. John Locke tulajdonjog-elmélete szerint (Locke [1689] 1988) legitim tulajdonjog csak önbirtoklás [self-ownership] által, és az (eredetileg senki tulajdonában nem álló) anyag saját munkaerővel „keverése” révén jöhet létre. A keverés *feltételei* – pl. a termelékenység szintje vagy a termelés intézményes háttere – azonban nem egyéni teljesítménytől függenek, hanem nyilvánvalóan a kollektíven megörökölt háttérfeltételek rendszeréből következnek. A háttérfeltételek elemei lehetnek pl. az elmúlt nemzedékektől megörökölt infrastruktúra, ahogy bizonyos mértékig a tudás, a technológia, a kultúra alapjait adó erkölcsi és jogi rendszerek is, amiket a ma embere szabadon hozzáférhető közjavaknak tekint (és amelyeket egyes produktív cselekvők sikeresen, mások kevésbé sikeresen használnak ki, de maguk a háttérfeltételek egyik esetben sem egyéni érdem függvényei).¹⁶ Ugyanez vonatkozik az együttműködés egyidejű (azaz a fent említett egymásutánosság logikájától eltérő) előnyeire is. A munkamegosztásból következő szervezett együttműködés a szereplőket olyan termelékenységi többletbe juttatja, amelyet nem tekinthetünk egyetlen személy teljesítményének – ahogyan a szénhidrogén-lelőhelyeket sem. A termelékenységnek ez a forrása is egyfajta (nem természeti) erőforrás, azaz *nem kiérdemelt ajándék*, ami a természeti erőforrásokhoz hasonlóan az elosztás és kompenzáció

---

gatást ad a területén élőknek. Ennek összege legnagyobbbrészt a tárgyévi állami olajbevételektől függ (2009-ben pl. 1 305, 2008-ban 3 269 dollár volt). *A ford.*

16 Herbert Simon (2001: 36.) becslése szerint „az olyan fejlett társadalmak, mint az Egyesült Államok vagy észak- és nyugat-európai országok jövedelmének 90 százaléka” olyan háttérfeltételeknek köszönhető, „amelyek a társadalom tagjainak közös tulajdonában állnak”.

univerzális jogcímét vonja maga után (ahogy az egyes személyeknek a „természet sorsjátékán” elnyert szellemi és fizikai adottságai is¹⁷). Ennek értelmében a közösség szerencsésebb tagjainak bizonyos fokú kompenzációt kell nyújtaniuk kevésbé előnyös helyzetű polgártársaiknak, miközben a produktív működés fenntartásához szükséges piaci ösztönzők a helyükön maradnak. Ezt a gondolatmenetet követve morális paradoxonná válik az a helyzet, amelyben az egyéni érdemre való tekintet nélkül kiosztott ajándékokból leginkább részesedők arra kérik a többieket, hogy ne akarjanak „ingyen ebédet”.

A feltételekhez nem kötött alapjövedelem normatív megalapozásakor a legnehezebb kérdés az, hogy mely (hasznos) tevékenységeket végezhetik vagy kellene végezniük azoknak, akik megfelelő munkalehetőség hiányában az alapjövedelemből élnek meg, de mindenesetre a munkavállalás és önfoglalkoztatás szféráin kívül maradnak. Libertáriánus felfogás szerint ennek „szabadon választott” tevékenységnek kell lennie, miközben el kell fogadnunk annak a (feltételezésünk szerint) jelentéktelen kisebbségnek a döntését is, akik nem hajlandók semmiféle hasznos elfoglaltságot keresni – ők Rawls közmondásos szörfősei¹⁸ –, máskülönben vállalnunk kellene a bürokratikus ellenőrzés visszaállását és az azzal járó költségeket. Ez a felfogás azonban nem veszi figyelembe a modern társadalmakban „szabadon választható” tevékenységek körét leszűkítő korlátokat. A domináns intézmény- és értékrendszerek ugyanis megtizedelték azokat a *nem* pénzkereső tevékenységeket, amelyekkel hasznossá tehetnénk magunkat és kivívhatnánk környezetünk megbecsülését. A modern, „munkaközpontú” társadalmakban a családtagokról való gondoskodás, a non-profit szektorban végzett önkéntes munkák és a különféle „személyes” tevékenységek (mint pl. készségek és tudás megszerzésére irányuló tanulmányok) körén túl nincsenek olyan elterjedt tevékenységtípusok, amelyek ugyanolyan szinten tennék lehetővé a társadalomba való beilleszkedést és azzal egyidejűleg a független és önkitjesítő cselekvést, mint az alkalmazotti munkaviszonyban állók foglalatosságuk – legalábbis a szerencsésebb esetekben. A modern társadalmak bizonyos értelemben intézményesen elszegényedettek, amennyiben az egyének társadalmi megbecsülését és anyagi esélyeit nagyrészt a munkaerőpiacon betöltött szerepük határozza meg. Innen ered az igény, hogy az alapjövedelem-modell bármely formájának megvalósításáról szóló vitát kiegészítsük az olyan intézményes lehetőségek megteremtéséről vagy felélesztéséről szóló vitával, ame-

---

17 Az ide vágó radikális gondolatmenethez I. Steiner (1992).

18 John Rawls (1993) szerint az igazságos társadalom együttműködésen alapuló rendjében nincs helye a potyautasoknak; Van Parijs (2003) azonban kérelhetetlenül elemzi Rawls potyautasokkal kapcsolatos gondolatmenetének következetlenségeit.

lyek a szerződéses munkától vagy piaci alapú önfoglalkoztatástól eltérő hasznos tevékenységekbe való bekapcsolódást tennék lehetővé.

A munkaerőpiacon kívül eső, ám megbecsülést élvező tevékenységek körének és ösztönzőinek kiszélesítése rendkívül összetett probléma – a következő látszólagos következtetlenség ehhez képest jóval kevésbé tűnik problematikusnak. Az alapjövedelemre elvben *minden* állampolgár jogosult, a többségnek azonban *nincs rá szüksége*, hiszen kereső foglalkozásból származó jövedelme jellemzően megfelelő szintű vagy legalábbis bőven a megélhetési küszöb fölött van. Ennek az ellenvetésnek megfogalmazói nem értik, hogy miért kellene támogatásra feljogosítanunk azokat, akiknek nincs szükségük rá. Ezt ugyan semlegesíthetné a közepes és magas jövedelmekre kivetett adók emelése úgy, hogy az alapjövedelem jobban kereső kedvezményezettjei azt automatikusan leadóznák – ez viszont felveti azt a problémát, amikor a mindkét irányba kifizetett összegek a számlák között értelmetlenül mozognak ide-oda. Michael Opielka (2005) egy olyan egyszerűbb megoldást javasol, ami ugyanakkor szembemegy a *feltétlen nélküli* alapjövedelmet megalapozó erősen univerzalista alapelvvel, és inkább a társadalombiztosítási intézmények logikáját követi: a költségvetési év elején mindenkinek joga van létminimum szintű alapjövedelmet igényelni. Valaki abban az esetben fog élni ezzel a joggal, ha várakozásai szerint munkajövedelme nem lesz elégséges szükségletei kielégítésére. Az alapjövedelem így egyfajta személyi biztonsági hálóként szolgál, azaz a rendelkezésére álló jövedelem szintje biztosan nem fog annak szintje alá esni. A rendszer tehát a szóban forgó személy éves jövedelmi várakozásain alapul. Ha azonban a költségvetési év végén ezek a várakozások túlságosan pesszimistának bizonyulnak, és a kérelmező valós jövedelme átlép egy meghatározott küszöböt (mondjuk az alapjövedelem háromszorosát), az alapjövedelem egy részét vagy a teljes összeget és annak kamatait vissza kell fizetnie. Ilyen ösztönzési struktúra mellett nagyrészt azok igényelnének alapjövedelmet, akik a munkanélkülivé válás vagy elszegényedés ellen keresnek biztosítékot, míg továbbra is működésben maradnának a munkavállalásra motiváló ösztönzők.

Amint följebb már szóba került, utolsó ellenérvként az alternatív költség merül fel. Talán nem az ablakon szórjuk ki az adóbevételeket, ha az egyébként produktív munkára képes felnőttek (lehetséges) passzivitásának támogatására használjuk fel őket? Az emberek hasznos tevékenységek végzésére való természetes hajlamával érvelni ebben a helyzetben nyilvánvalóan nem lenne kielégítő válasz. Az OECD országok érett gazdaságai-
ban viszont világosan látszik, hogy a szerződéses munkaviszony nem képes tartósan fel-
szívni a teljes munkaerő-kínálatot – *amennyiben* ennek „elfogadható” bérszintek és mun-
kakörülmények mellett kellene bekövetkeznie. Ezzel a megszorítással bármekkora legyen

is a munkaerő-kínálat, a munkaerő-*kereslet* egyszerűen nem elégséges sem a magánszektorban, sem a közszférában. Ezek kétségtelenül vitatható feltételezések. Metaszinten ismét felmerül a kérdés, hogy vajon melyik oldalt is terheli az elméleti és gyakorlati bizonyítás kötelezettsége, és milyen határidővel? A piaci munkavállalásnak azonban nem könnyű alternatívát találni, ha a kényszermunka lehetőségét normatív alapon kizárjuk.

Az alapjövedelem bevezetésére javasolt intézményes megoldások közül végül is négy jöhet szóba. A munkaerőpiac jelenlegi rendszeréhez a negatív jövedelemadó [negative income tax – NIT] vagy az amerikai *earned income tax credit* (EITC) áll a legközelebb. Ezután következik az utalványalapú bartergazdaságot lehetővé tévő alternatív valuták bevezetése („zöld dollár”, „idődollár”) (Offe és Heinze 1992). A harmadik alternatíva az Anthony Atkinson (1996) által felvázolt „részvételi jövedelem” [„participation income”]; ez a megoldás az alapjövedelmet bizonyos mértékben feltételhez kötné (nem piaci jellegű hasznos tevékenység formájában).¹⁹ Ebbe a javaslatkörbe tartozik a tőkésített alapjövedelem is, amikor az állampolgár nagykorúvá válásakor kapja meg a születése óta felhalmozódott „kezdődőkét” (Ackerman és Alstott 1999; Grözinger et al. 2006).²⁰ Az utolsó felmerülő lehetőség a – bizonyos mértékig a sorköteles katonai szolgálat mintájára megszervezett – kötelező, államilag támogatott polgári közösségi szolgálat, és hasonló projektközpontú tevékenységek a „harmadik” (nonprofit) szektorban; ezek elsősorban a fiatal munkaerő befogadására szolgálnának (Gorz 1988; Dagger 2002; White 2003a). Az ide tartozó elgondolások nagy része a hasznos tevékenységet értékes munkatapasztalat és készségek megszerzésével próbálja ötvözni. Természetesen a hasznos tevékenységek végzését lehetővé tévő „kvázi piaci” jellegű fenti megoldások mindegyike csupán lehetőség, amelyek intézményesíthetősége, kvantitatív hatása és pénzügyi megvalósíthatósága további vizsgálatot igényel.

A fenti reformjavaslatok közül megkülönböztetett figyelmet érdemel a „részvényes társadalom” minden tagja számára biztosítandó alaptőke gondolata (Ackerman és Alstott

---

19 A „részvételeként” szóba jöhető tevékenységek körét azonban nagyon nehéz úgy meghatározni, hogy arról megfelelő társadalmi konszenzus alakulhasson ki, érvényesítésük tranzakciós költsége pedig várhatóan olyan magas lenne, hogy gyakorlatilag „mindenre” ki kellene terjeszteni – azaz viszatérnénk a feltételmentességhez (Goodin 2001; az ezzel ellentétes véleményhez I. De Wispelaere és Stirton 2007).

20 Ahogyan ezt a 2005 óta működő Child Trust Fund, azaz az újszülöttek javára indított alap rendszere ezt megvalósította (Nissan és LeGrand 2000). Az alapjövedelem- és alaptőke-tervezetek előnyeinek összehasonlításához I. Dowding et al. (2003), Ackerman et al. (2004).

1999), ez ugyanis túlmutat az alapjövedelem egyszerű tőkésítésén. Olyan problémára koncentrálni ugyanis, amellyel a többi javaslat – köztük maga az alapjövedelem – nem, vagy nem ugyanilyen szinten foglalkozik. Ez pedig a *lehetőségek* egyenlőségének ritkán teljesülő igazságossági normája. A *jogok* egyenlősége a társadalmi igazságosságnak nyilvánvalóan tökéletlen verzióját teszi csak lehetővé, mivel az anyagi forrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés következtében az emberek különböző módon képesek élni jogaikkal. A nemi és etnikai identitás is gyakran a valós jogegyenlőség útjában áll, így az csak névleg valósul meg. A jogegyenlőség igazságossági normája gyakorlatilag csak arra való *negatív* köteletséget teremt, hogy a bíróságok, törvényhozók és munkáltatók tartózkodjanak nyíltan diszkriminatív politikai vagy jogi döntésektől (a magánjogi szerződéseket is ideértve). A *lehetőségek* egyenlősítése azonban olyan *pozitív* erkölcsi és politikai köteletséget teremt, ami megköveteli a közbelépést minden olyan esetben, amikor az azonos jogok azonos megvalósulása olyan morálisan irreleváns tényezők miatt szenved csorbát, mint az osztály, családi háttér, nem vagy etnikai hovatartozás (Roemer 1998). A *lehetőségek egyenlőségének* ez az aktivista értelmezése közéleti utat jelent a *jogegyenlőség* diszkriminációmentessége és a *végeredmények egyenlőségének* aligha teljesíthető követelménye közt (ami ha lehetséges is volna, akkor sem valószínű, hogy kívánatos volna, figyelembe véve azokat az eszközöket, amelyeket fel kellene használnunk annak megvalósításához). Az alaptörke gondolatához viszonyítva az alapjövedelem tulajdonképp kevésnek tűnhet, mivel csupán a választási lehetőségek kiszélesítését és az autonómia megerősítését jelenti, de nem számol a lehetőségek egyenlőségének problémájával.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a feltételhez nem kötött alapjövedelmet övező vita csupán a politikai jogok és társadalmi igazságosság fogalmihoz köthető *eszmék* körét érinti. Figyelembe kell vennünk a társadalmi-politikai *érdekeknek* az alapjövedelem elutasításában játszott, könnyen érthető szerepét is. A munkáltatói szervezetek szerint „a feltétel nélküli alapjövedelem egy veszélyes elképzelés. Nem akarjuk a munka és jövedelem szétválasztását. Épp az ellenkezőjére volna szükség: a jövedelem és teljesítmény szorosabb kapcsolatára. Aki nem fogadja el a korrekt és ésszerű munka lehetőségét, az elégedjen meg kevesebbel”, amint a német munkáltatói szervezet szóvivője elmondta (*Stuttgarter Zeitung*, 2005. július 5.). Ehhez hasonló, de ennél érdekesebb, hogy a legtöbb szakszervezeti vezető és aktivista is negatívan értékeli az alapjövedelmet, elsősorban azért, mert ezzel a szakszervezetek részben elveszítenék az *alkalmazottak* jövedelmének kollektív alkuiban való autonóm meghatározásának felelősségét (Vanderborgh 2006). Mivel az egyéni jövedelem a munkáért kapott jutalomból részben állampolgári joggá válna, a szakszervezetek elvesztenék kompetenciájuk, hatáskörük – és valószínűleg taglétszámuk – egy részét. Az intézményes érdekek védelmét gyakran azzal az állítással leplezik, hogy

az alapjövedelem bevezetése felmentené a munkaadókat a „munkahelyteremtés” (egyéb-ként teljesen fiktív) felelőssége alól. A német pártpolitikában kevesen nyitottak erre a gondolatra, különösen mióta úgy tűnik, hogy a német Zöldek – francia, holland és osztrák kolégáikkal ellentétben – már nem foglalkoznak az alapjövedelem kérdésével. A pártok és szakszervezetek azért ellenzik széleskörűen az alapjövedelmet, mert szerintük annak hívei túlságosan pesszimistán gondolkodnak, amikor azzal – a pártok és szakszervezetek számára kellemetlen – felvetéssel élnek, hogy a munkanélküliség és szegénység problémáit nem lehet a gazdasági növekedés hagyományos „produktivista” stratégiájával vagy a dolgozók további munkaerőpiaci „aktivizálásával” megoldani. Produktivista optimizmusukat nehéz azonban elfogadni, ha őszintén és elfogulatlanul megvizsgáljuk a fejlett gazdaságok munkaerőpiaci fejleményeit.

3. FUNKCIONÁLIS ÉRVEK AZ ALAPJÖVEDELEM MELLETT

Amellett, hogy normatív követelményeknek felel meg, minden normatív elméletnek demonstrálnia kell, hogy képes megfelelni azon rendszer funkcionális kontextusának, strukturális problémáinak és kihívásainak is, amely számára közpolitikai javaslatait megfogalmazza. Nem elég, ha csupán erkölcsi szempontból helyes; megvalósíthatónak is kell lennie, és egyértelmű előnyökkel kell járnia a közösség számára. A politikai újításokat nem elég méltányossági érvekkel kiegészíteni, az adott helyzetnek és aktuális problémáknak is meg kell felelniük; nem elég, ha jó szándékkal íródtak, kellőképp intelligensnek is kell lenniük. Problémamegoldó kapacitását tekintve az alapjövedelem gondolata határozottan jól szerepel ebben a tekintetben.

Világosan látszik, hogy a 21. század első évtizedében a német gazdaság központi problémáját nem a termelés, hanem az elosztás jelenti. Mivel mind a személyi, mind a társadalombiztosításból származó jövedelem kereső munkához kötött, a munkanélküliség – a munkaerőpiacon jelen lévő jelentős és tartós túlkínálat – kapcsán felmerül a kérdés: hogyan juthatnának megfelelő jövedelemhez azok, akik nem képesek munkát szerezni, hogy aztán betölthessék fogyasztói szerepüket a javak és szolgáltatások keresleti oldalán? Az alapjövedelem támogatóinak kész válasza van erre a kérdésre: a megoldás az állampolgárok adóbevételekből finanszírozott gazdasági joga egy (be kell ismernünk: *legfőlegbb*) megélhetési szintű jövedelemhez. A piaci liberális válasz egészen más. Hívei „helyes” (azaz befektetésbarát) fiskális, monetáris és gazdaságpolitikai döntéseket (I) várnak a kormányzattól a nagyobb növekedés (G) érdekében, amely a munkahelyek számának (E)

növekedéséhez vezet, és így megoldja az elosztás (D) problémáját, azaz biztosítja a teljes társadalmi termékből való méltányos részesedést a társadalom egésze számára.

A piaci liberális elmélet hegemoniája semmiképp sem annak helyes vagy igaz voltából következik. Sokkal inkább arról van szó, hogy azért válhatott az uralkodó doktrínává és tarthatta meg ezt a szerepet, mert eddig megmenekült igazságának *alapos vizsgálatától*. Támogatói mindig képesek megvédeni magukat a tévedésük bizonyítékaitól (legalábbis amíg a politikai elit kellőképp az elmélet hatása alatt marad). Túlélését az biztosítja, hogy a politika sosem várta el az elmélet komoly vizsgálatát és alapállításainak bizonyítását. A megtévesztő gondolatmenet a következőképpen hangzik: ha az „alapvetően” helyes (I) → (G) → (E) → (D) állítás nem teljesül, az bizonyára azért történik, mert az (I) nem ér el elég magas szintet. Ennek következménye az a patológikus tanulási folyamat, amelynek során még több befektetést vonzó fiskális és monetáris politikával próbálkozunk, miközben tovább csökkentjük a társadalmi és munkaerőpiaci kiadásokat.

Ezt a tanulási folyamatot azért kell patológikusnak tekintenünk, mert közismert tények sorát hagyja szisztematikusan figyelmen kívül. Ami a gazdasági növekedés és a foglalkoztatottság közti összefüggést illeti, nagyjából (önmagában is meglehetősen ambiciózus) két százalékos növekedés lenne szükséges a regisztrált munkanélküliek számára *szinten tartáshoz*, és csak ennél nagyobb érték mellett nőne a munkaerő-kereslet. Az IAB, a német munkaerőpiaci kutatóintézet szerint Németországban a munkanélküliség – a bevételekiesések és kapcsolódó állami kiadások miatt – évente több mint 80 milliárd eurós költséget jelent az állam számára. Ebben nincs benne a munkanélküliség káros gazdasági hatásainak értéke, vagyis a munkanélküliek bevételekcsökkenése és a piaci javak és szolgáltatások iránti kereslet ezzel járó esése, sem pedig a járulékokat (illegálisan) elkerülő munkafajták ezzel párhuzamos elterjedésének hatása, amelyek pedig kompetitív előnyt élveznek a bejelentett foglalkoztatással szemben, hisz megtakarítják a társadalombiztosítási hozzájárulás költségét. Az államra háruló óriási többletköltség a növekedést is gátolja, mivel megrövidíti a szövetségi, regionális és helyi hatóságok infrastrukturális beruházásokon keresztül történő munkahelyteremtési lehetőségeit. Továbbá mikroökonómiai szempontból elmondható, hogy az ipari és szolgáltatói szektor vállalatainak növekedése nem feltétlenül jár a munkahelyek számának *növekedésével*. A technológiai és szervezeti újításokkal és áttelepülésekkel elért elbocsátásokat a befektetők nagylelkűen díjazták az értéktőzsdén. Ahelyett, hogy a növekedés a foglalkoztatás bővüléséhez vezetne, éppen az elbocsátások miatt növekedő munkanélküliség vezethet növekedéshez.

Amikor az (I) $\rightarrow$ (G) $\rightarrow$ (E) elképzelés megingani látszik a valóság talaján, az elmélet hívei gyakran morális problémává alakítják az ügyet: ha a végeredmény eltér várakozásainktól, az bizonyára valamelyik szereplő visszaélése miatt történhetett csak meg. A kapitalizmus új, moralizáló kritikája gyakran azért hibáztatja a vállalkozókat, mert bizonyára hiányos társadalmi (vagy akár nemzeti) felelősségérzetük miatt nem képesek a hazai munkahelyteremtésre. Azon kívül, hogy azok a politikai döntéshozók, akik az állampolgárok egy részének erkölcsi korlátaira panaszkodnak, csak magukat és döntéshozói szerepüket tehetik ezzel nevetségessé; egyúttal felelősséget kérnek számon a munkáltatóktól és befektetőktől, amelyek felvállalása azoknak eddig sem volt kötelessége. A munkahelyteremtés ugyanis nem tartozik sem a vállalatok érdekei, sem pedig törvényi kötelezettségei közé, a munkahelyek léte sokkal inkább a vállalatok sikeres működésének lehetséges (bár semmiképp nem szükségszerű) mellékterméke, miközben működésük valódi és teljesen legitim célja jövedelmezőségük fenntartása és növelése.

Az (E) $\rightarrow$ (D) elképzeléssel, azaz az elosztás problémájának a munkaerőpiac és megkeresett jövedelem általi megoldásával kapcsolatban érdemes megvizsgálnunk egy, a némethez hasonló gazdaság képességét a rendelkezésére álló munkaerő felhasználására. Jól tudjuk, milyen nehézségek állnak előttünk, amikor fel akarjuk mérni ezt a képességet (a reálbérek és juttatások „elfogadható” szintjének követelménye mellett). A Németországhoz hasonló érett gazdaságok nagymértékben tőkeintenzívek, általában magasan képzett munkaerőt igényelnek, a béreket kollektív alkufolyamatban határozzák meg, a piacok – a tőkepiacokat is ideértve – liberalizáltak és nagy arányban alkalmaznak munkahelyettesítő technológiai újításokat (akár úgy, hogy a fizetett munkaerőt „önkiszolgáló” rendszerrel, a személyes ügyfélfogadást internetessel váltják fel). Vajon van-e egyáltalán lehetőség ezekben a gazdaságokban olyan mértékű (hazai) munkaerő-kereslet létrehozására a sokat emlegetett szolgáltatói szektorban, amely reálisan ellensúlyozhatná a munkahelyek számának jelenlegi csökkenését a primer és szekunder szektorokban? A nemzetközi munkamegosztás és a globális versenyfeltételek lehetővé teszik-e egyáltalán a hazai foglalkoztatás visszaesése és az exportra épülő foglalkoztatásbővülés közti egyensúly tartós megteremtését? Képesek-e az érett gazdaságok a jelenlegi munkaerő mellett a munkaerőpiacra újonnan belépőket (nőket, migránsokat) is felszívni középtávon olyan bérszint mellett, ami a jelenleg aktív nemzedék számára lehetővé teszi mind a következő generáció felnevelését, mind a már visszavonultak támogatását? A kérdés röviden az, hogy a teljes foglalkoztatás mellett kialakuló egyensúly vajon továbbra is hihető lehetőség-e egy munkaszerződés rendszerére épülő társadalomban. És ha ez megvalósíthatónak bizonyul, a következő – és még nehezebben megválaszolható, politikai és morális jellegű – kérdés az lesz, hogy

vajon valóban megéri-e ez az állapot azokat a (pl. környezeti) költségeket, amelyeket meg kell fizetnünk érte.

Nem csupán megengedhető szkeptikusan állni ezekhez a kérdésekhez, hanem ez szinte magától értetődik. Németországban az elmúlt harminc évben folyamatosan, fokozatosan esett a kereslet a stabilan működő vállalatoknál „normális” viszonyban foglalkoztatott (azaz teljes munkaidőben magas képzettséget igénylő munkát végző, kollektív egyezményekkel és szociális jogokkal védett) munkaerő iránt. Ennek eredményeképp az országban durván 7 millióval kevesebb munkahely áll a dolgozni vágyók rendelkezésére egy 40 millió fős munkaerőpiacon, ideértve a „elbátortalanított munkavállalókat”, a szürke- és feketemunkák piacát, és a különféle adminisztratív képzések és „aktiváló” folyamatok résztvevőit is. Az angolszász és skandináv gazdaságok valóban jobban teljesítenek a munkaerő felhasználásában, ez azonban nem kielégítő ellenérv, mivel ezek országok alapvető intézményes kereteinek, földrajzi és gazdasági előnyeinek az átvétele komoly nehézségekbe ütközik. Ezt az információt tehát legjobb esetben is csak a nemzetközi példákból való tanuláshoz használhatjuk fel. Megfontolt nézőpontból tehát ajánlatosnak tűnik a termelő és elosztó intézmények átalakítása oly módon, hogy (1) az aránytalanul alacsony munkaerő-keresletet elviselhető (azaz nem marginalizáló, nem kirekesztő, nem szegénységbe taszító és nem politikailag bomlasztó hatású) állapottá alakítsuk anélkül, hogy (2) mindközben korlátoznánk a dolgozók jogát (és ösztönzőit) a munkalehetőségek kereséséhez és elvállalásához, vagy (3) szembe mennénk a folyamatos termelékenységnövekedés iránti általános igénnyel.

A megélhetést biztosító alapjövedelem ösztönző és irányító hatásainak köszönhetően mindhárom fent leírt követelménynek megfelel. Persze nem vezet „teljes” foglalkoztatottsághoz, bár az emberek talán könnyebben választják a munkaviszonyt akkor, ha az alapjövedelem jelentette elfogadható gazdasági alternatíva biztonságosabbá teszi a kilépést.²¹ Az univerzális alapjövedelem mindenesetre a munkanélküliséget mind egyéni, mind közösségi szinten elviselhetővé teszi, így enyhíti a politikai döntéshozókra nehezedő, arra vonatkozó produktivista kényszert, hogy befektetéseket vonzó fiskális, monetáris és infrastrukturális politikák bevetésével próbáljanak meg munkahelyeket teremteni.

---

21 Az itt elhangzott érv szerint a könnyített kilépési lehetőség *javítani*, nem pedig csökkenteni fogja az emberek munkavállalási hajlandóságát. Hasonló gyakorlati megfontolások hangoztak el a választási törvények liberalizálása kapcsán, az Európai Unió bolognai folyamatával kapcsolatban (eszerint a BA fokozat bevezetése növelné a felsőoktatásba belépők számát, ahelyett, hogy az egyetemről kibukott vesztesekként stigmatizálná azokat, akik nem jutnak el a mesterfokozatig) és a munkavállalás merev szabályozásainak liberalizálásával kapcsolatban is.

Az elosztási problémákat elválasztja a foglalkoztatási problémáktól, mivel az utóbbiak a rendelkezésre álló munkaerő folyamatos alacsony kihasználtságából származnak. Emellett nagyrészt feleslegessé teszi az adminisztratív „munkaerő-aktiválást” (azaz a negatív adminisztratív és gazdasági szankciókkal történő munkaerőpiaci integrációra kényszerítés) kontraproduktív gyakorlatát is, és inkább abban az értelemben aktivál, hogy lehetőséget teremtsen a családban, helyi közösségben és non-profit szervezetekben végzett, nyilvánvalóan „hasznos” (bár nem piacosított) önkéntes munka számára. A szerződéses munkavállalás ösztönzői ugyanakkor teljes mértékben érvényben maradnak mind a munkavállalói, mind a munkáltatói oldalon – az előbbiek esetében azért az alapjövedelemnél magasabb jövedelemért, amit fizetett munkával lehet elérni; a keresleti oldalon pedig azért, mert a munka bér- és nem bérjellegű költségei a minden munkás számára hozzáférhető alapjövedelem összegével csökkennek. A munkatermelékenység emellett várhatóan javulna, mivel a dolgozók „önkéntesen”, nem pedig gazdasági kényszer hatására döntenének a szerződéses munka vállalása mellett, és azért is, mert nagyrészt elhárulnának a munkaerő csökkentését lehetővé tevő technikai és szervezeti módosítások előtt álló morális és jogi akadályok.

Ha megvizsgáljuk az OECD országokban végbemenő munkaerőpiaci és szociálpolitikai reformokat és újításokat, arra jutunk, hogy azok legalábbis részben (de semmiképpen sem nyíltan és felvállaltan) egyfajta feltétel nélküli alapjövedelem bevezetése felé vezetnek. A háztartások rendelkezésére álló jövedelem egyre kevésbé függ az elérhető munkahelyek számától és minőségétől, a munkaerő-kereslettől, vagy a munkaerőpiac két oldalán álló szereplők intézményesen meghatározott egyéni vagy kollektív alkupozíciójától. Ehelyett egyre nagyobb mértékben függnék olyan *politikai* döntésektől, amelyek a háztartásokat mint *állampolgárok* háztartásait kezelik, a háztartás tagjainak piaci jövedelmét, családi és egészségi állapotát, korát vagy nemét is tekintetbe véve. Németországban a háztartások jövedelmének egyre kisebb hányadát teszi ki a bérből származó jövedelem, és nem csak a tőkejövedelmek arányának növekedése miatt, hanem a *nettó transzferek* (a különböző juttatások összege az adók és járulékok levonása után) egyre nagyobb szerepe miatt is. A közpolitikák tehát már nem csak *kollektíven* elfogyasztott javakat biztosítanak (pl. közoktatást és tömegközlekedést), hanem az egyes állampolgárok egyéni jövedelmének egyre növekvő részét is, és ez a folyamat nyilvánvalóan visszafordíthatatlan. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha az egy háztartáson belüli jövedelem hányada helyett a népességen belüli arányt vizsgáljuk: 1980-ban a dolgozó korú (18-64) német népesség 69,6 százaléka élt pénzkereső tevékenységből, 2006-ra ez 63,7 százalékra esett. Még inkább szembeütő, hogy míg 1980-ban a felnőtt népesség 13,9 százaléka élt tár-

sadalombiztosítási és egyéb támogatásokból, 2006-ra ez az arány 25,7 százalékra nőtt.²² A nyugdíj- és egészségügyi járadékok fokozatos függetlenítése a keresetektől és egyre nagyobb mértékű (bár továbbra is csak részleges) adóbevételekből származó finanszírozása is ugyanebbe az irányba vezet: az elosztási problémák piaci automatizmusok helyett, politikai döntésekkel való kezelésének irányába. Világos, hogy az ilyen és ehhez hasonló reformkezdeményezések célcsoportja nem a *munkavállalók* és a munkaszerződés szerződő feleiként őket megillető kollektív jogok, hanem az *állampolgárok* és azok jogai és kötelezettségei.

Úgy tűnik, a személyek közötti és időbeli elosztás törvényben meghatározott (nem pedig önkéntes szerződésen alapuló) formája nem csak a bérköltséget, de lassan magát a bért is érinti. Ezt nem csak a negatív jövedelemadó (NIT) ügyének megújuló népszerűsége, hanem a minimálbér bevezetése iránti egyre szélesebb körű igény is jelzi. Az utóbbi esetben az alacsony termelékenységű szintű munkaerő, illetve azok, akik csak rendkívül alacsony bérért cserébe tudnak munkát vállalni, csak akkor dolgoznak (amennyiben egyáltalán találnak munkát), ha azért cserébe „megfelelő” bért kapnak. A negatív jövedelemadó esetében a rendelkezésre álló jövedelem elválik a munkajövedelemtől, és a dolgozó valós jövedelme nyíltan politikai döntés végkimenete lesz. Az mindenesetre világos, hogy a jövedelmek meghatározása már nem csak a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalának szereplőitől függ, hanem a törvényhozás és az állami költségvetés döntéshozóitól is.

Egyértelmű persze, hogy a politika valamennyi beavatkozása a munkaerőpiac alakulásába – köztük a Hartz IV és az Agenda 2010 németországi munkaerőpiaci reformjai – távolról sem hasonlítanak a feltétel nélküli alapjövdelemre. Ahelyett, hogy az állampolgárokat bízna annak eldöntésével és a kapcsolódó felelősséggel, hogy vállalnak-e szerződéses munkát, és ha igen, mennyi időt szánnak rá, ezek a politikák és reformok is a foglalkoztatás maximalizálását célzó államilag irányított pozitív és negatív ösztönzők alkalmazásának hagyományos felfogását követik. A társadalmi rend kapcsolódó hagyományos elképzelésének eléréséhez csökkenteni kell a munka nem bérjellegű költségét, a munkaköltségnek el kell válnia a dolgozók jövedelmétől, vissza kell fogni a dolgozókat védő státuszjogokat, hogy „rugalmasabban” és „mobilabban” reagáljanak a piaci igények változásaira, és újra kell szervezni mind a munkanélküli juttatások összegét, mind a jogosultság idejét úgy, hogy az erősebb ösztönzőt jelentsen a munkaerőpiac kínálati oldalán. Hogy ezek

---

22 Az adatokat a német munkaadók által fenntartott kutatóintézet, az Institut der deutschen Wirtschaft gyűjtötte össze. Interneten: <http://www.iwkoeln.de/informationen/allgemeineinfodienste/iwd/archiv/2008/1quartal/nr11/tabid/2211/itemid/21986/language/de-de/language/de-de/default.aspx> (Letöltve: 2011.03.28.).

a kínálatoldali foglalkoztatáspolitikai intézkedések mikor és milyen mértékben vezetnek el egy olyan „teljes foglalkoztatottságnak” tekinthető munkaerőpiaci állapothoz az elosztási igazságosság és társadalmi integráció „elfogadható” szintje mellett? A közeljövőben választ kell kapnunk erre az empirikus kérdésre, hiszen közeledik mind az EU lisszaboni célkitűzésének, mind Gerhard Schröder Agenda 2010 programjának a cél dátuma. És ha a válasz negatív, úgy az elosztás kérdéseinek nyíltan *politikai* meghatározása nagyobb horderejű megoldásokat vet majd fel, például az állampolgárok adókból finanszírozott jövedelemre való jogosultságának feltételektől való fokozatos függetlenítése.

Nem valószínű, hogy az alapjövedelem normatív ideáljának megfelelő – azaz adóból finanszírozott, feltételhez nem kötött, minden állampolgárnak járó, megélhetést biztosító – támogatási forma hirtelen robbanna be a jelenlegi támogatások rendszerébe (amint azt a kevésbé realista támogatók egy része reméli); sokkal valószínűbb az alapjövedelem fokozatos, a munkajövedelmek szabályzásának jelenleg megfigyelhető trendjeit követő megjelenése. Az alapjövedelem „kimeneti” oldalát, azaz a törvénybe iktatott támogatás elosztását öt lépésben közelíthetjük, míg a „bemeneti” oldalon, azaz az alapjövedelem pénzügyi alapjának megteremtésében ennél is többféle közpolitikai eszköz alkalmazása képzelhető el. Ezek közül a legegyszerűbb és legradikálisabb megoldás az, amely szerint minden amerikai állampolgár kapna évente tízezer dollárt (ebből háromezret egészségbiztosításra irányoznának elő), ennek pénzügyi alapja pedig a „törlendő programok” fölöslegessé váló költségvetése lenne (Murray 2006: 130–139).

A kimeneti oldal tekintetében, a jogosultságok kiterjesztésére vonatkozó öt elvet képzelem el:

1. A „nagyelkültség skála”, amelynek mentén az eredetileg jóval a létminimum alatt megállapított alapjövedelem fokozatosan emelkedhetne a megélhetést biztosító szintig (Van Parijs 1995, 2001a).
2. A „feltételelességi skála” amelynek mentén a program eleinte bizonyos „valamit valamiért” feltételek mellett, ám azok fokozatos leépítésével működne.
3. A „célcsoport skála” a következőképp működik: kezdetben az alapjövedelmet jövedelmi, etnikai és családi háttér alapján meghatározott csoportok kapják (pl. jövedelmi támogatások a szegény kisebbségi családoknak kompenzációként, hogy a gyerekek és fiatalok iskolába járhasanak ahelyett, hogy pénzkereséssel kelljen támogatniuk családjukat), aminek a fokozatos kiterjesztését az állampolgáriság univerzális követelményéhez a „nekem is jár” logika automatizmusa biztosítaná.

4. Az „időskálának” időtartamhoz és korhoz köthető oldala is lenne. Eleinte alighanem célszerű volna (pl. 30 éves) alsó korhatárt szabni a jogosultság tekintetében, a fiatalok marginalizálódásának elkerülése, valamint a munkaerőpiaci részvétel és a kapcsolódó szaktudás megszerzésének az ösztönzése érdekében. Az időtartam korlátozása jelenthetné pl. azt, hogy mindenki maximum 10 évig jogosult alapjövedelemre, és folyósítását legalább 6 hónapos időszakokban bármely életkorban kérelmezheti (Offe 1997: 81–108; White 2003b).
5. Végül, a „kontraciklikusság” dimenziója, amely szerint mindaddig, amíg a munkaerőpiac többé-kevésbé egyensúlyban van, az alapjövedelem szintje létminimum körül kell, hogy maradjon, az egy főre eső összegnek azonban (automatikusan) emelkednie kell, amikor a makroszintű munkaerő-kereslet csökken.

Ezek a lépések persze sokféle módon kombinálhatók és variálhatók. A gyakorlati tapasztalat nyilván különböző irányú mozgásokhoz vezet a különböző skálákon, a folyamat rengeteg kísérletezést és újragondolást igényel majd.

4. KÖVETKEZTETÉS

Tanulmányomban Németország és a kontinentális Európa munkaerőpiaci fejleményeire és az azok körül zajló politikai vitákat szem előtt tartva érveltem. Tekintetbe véve mindezeket a körülményeket és kilátásokat az alapjövedelem bevezetését vagy fokozatos bevezetésének megkezdését nem csupán a fent tárgyalt igazságossági megfontolások indokolják, hanem – még inkább meggyőzően – olyan funkcionális érvek, amelyek azokkal a rendelkezésekkel és problémákkal foglalkoznak, amelyeket a jelenleg alkalmazott politikáknál és a közjó jelenlegi felfogásánál hatékonyabban orvosolhatna az alapjövedelem bevezetése. Bármennyire is igaznak fogadjuk el normatív megalapozását, az alapjövedelem funkcionális értelemben fölösleges akkor, ha a teljes foglalkoztatottság és méltányos elosztás politikája beváltja az ígéreteit; ennek azonban a fordítottja is épp így igaz.

Fordította: Horváth Vera

Lektorálta: Misetics Bálint

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ackerman, Bruce – Alstott, Anne (1999): *The Stakeholder Society*. Yale University Press.
- Ackerman, Bruce – Alstott, Anne - Van Parijs, Philippe (szerk.) (2004): *Redesigning Redistribution: Basic Income and Stakeholder Grants and Cornerstones for an Egalitarian Capitalism*. Verso.
- Atkinson, Anthony (1996): The Case for a Participation Income. In: *The Political Quarterly*, Vol. 67., No. 1.: 67–70.
- Casassas, David (2007): Basic Income and the Republican Ideal: Rethinking Material Independence in Contemporary Societies. In: *Basic Income Studies*, Vol. 2., No. 2.: 9. cikk.
- Dagger, Richard (2002): Republican Virtue, Liberal Freedom, and the Problem of Civic Service. Az American Political Science Association éves értekezletén előadott tanulmány. Aug. 28., 2002.
- De Wispelaere, Jurgen – Stirton, Lindsay (2007): The Public Administration Case against Participation Income. In: *Social Service Review*, Vol. 81., No. 3.: 523–549.
- Dowding, Keith – De Wispelaere, Jurgen – White, Stuart (szerk.) (2003): *The Ethics of Stakeholding*. Palgrave.
- Goodin, Robert E. (2001): Something for Nothing? In: *What's Wrong with a Free Lunch?* Szerk.: Van Parijs, Philippe. Beacon Press.
- Gorz, André (1988): *Critique of Economic Reason*. Verso.
- Grözinger, Gerd – Maschke, Michael – Offe, Claus (2006): *Die Teilhabegesellschaft. Modell eines neuen Wohlfahrtsstaates*. Campus.
- Handler, Joel (2004): *Social Citizenship and Workfare in the United States and Western Europe: The Paradox of Inclusion*. Cambridge University Press.
- Handler, Joel – Hasenfeld, Yeshekel (2006): *Blame Welfare, Ignore Poverty and Inequality*. Cambridge University Press.
- Hasenfeld, Yeshekel – Ghose, Toorjo – Larson, Kandyce (2004): The Logic of Sanctioning Welfare Recipients: An Empirical Assessment. In: *Social Service Review*, Vol. 78., No. 2.: 304–319.
- Holmes, Stephen – Sunstein, Cass (1999): *The Costs of Rights. Why Liberty Depends on Taxes*. Norton.
- Locke, John ([1689] 1988): *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press.
- Mead, Lawrence (1986): *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. The Free Press.
- Mead, Lawrence (szerk.) (1997): *The New Paternalism: Supervisory Approaches to Poverty*. Brookings.

- Murray, Charles (2006): *In Our Hands. A Plan to Replace the Welfare State*. American Enterprise Institute.
- Nissan, David – LeGrand, Julian (2000): *A Capital Idea: Start-up Grants for Young People*. Fabian Society.
- Offe, Claus (1997): *Towards a New Equilibrium of Citizens' Rights and Economic Resources. in Societal Cohesion and the Globalising Economy. What Does the Future Hold?* OECD.
- Offe, Claus (2005): *Wasteful Welfare Transactions: Why Basic Income Security Is Fundamental*. In: *Promoting Income Security as a Right: Europe and North America*. Szerk.: Standing, Guy. Anthem Press.
- Offe, Claus – Heinze, Rolf G. (1992): *Beyond Employment. Time, Work and the Informal Economy*. Polity Press.
- Ondrack Dan – Timperley, Stuart (szerk.) (1982): *The Humanisation of Work: A European Perspective*. Armstrong Publishing.
- Opielka, Michael (2005): *Die Idee einer Grundeinkommensversicherung*. In: *Das Prinzip Bürgerversicherung*. Szerk.: Strengmann-Kuhn, Wolfgang. Verlag für Sozialwissenschaften.
- Pettit, Philip (2007): *A Republican Right to Basic Income?* In: *Basic Income Studies* Vol. 2., No. 2.: 10. cikk.
- Raventós, Daniel (2007): *Basic Income: The Material Conditions of Freedom*. Pluto Press.
- Rawls, John (2003): *Political Liberalism*. Columbia University Press.
- Roemer, John E. (1998): *Equality of Opportunity*. Harvard University Press.
- Simon, Herbert (2001): *UBI and the Flat Tax*. In: *What's Wrong with a Free Lunch?* Szerk.: Philippe Van Parijs. Beacon Press.
- Standing, Guy (2002): *Beyond the New Paternalism: Basic Security as Equality*. Verso.
- Standing, Guy (2008): *How Cash Transfers Promote the Case for Basic Income*. In: *Basic Income Studies*, Vol. 3., No. 1.: 5. cikk.
- Steiner, Hillel (1992): *Three Just Taxes*. In: *Arguing for Basic Income: Ethical Foundations for a Radical Reform*. Szerk.: Van Parijs, Philippe. Verso.
- Suplicy, Eduardo Matarazzo (2005): *The Approval of the Basic Income Guarantee in Brazil*. In: *The Ethics and Economics of the Basic Income Guarantee*. Szerk.: Karl Widerquist – Lewis, Michael Anthony – Pressman, Steven. Ashgate.
- Suplicy, Eduardo Matarazzo (2007): *Basic Income and Employment in Brazil*. In: *Basic Income Studies*, Vol. 2., No. 1.: 10. cikk.
- Vanderborght, Yannick (2006): *Why Trade Unions Oppose Basic Income*. In: *Basic Income Studies* Vol. 1., No. 1.: 5. cikk.
- Vanderborght, Yannick – Van Parijs, Philippe (2005): *L'allocation universelle*. La Decouverte.

- Van der Veen, Robert – Van Parijs, Philippe (1986): A Capitalist Road to Communism. In: *Theory and Society*, Vol. 15., No. 5.: 635–655. [Magyarul (2011): Egy kapitalista út a kommunizmusba. In: *Fordulat*, jelen szám: 18–41.].
- Van Parijs, Philippe (1995): *Real Freedom for All*. Clarendon Press.
- Van Parijs, Philippe (2001a): A Basic Income for All. In: *What's Wrong with a Free Lunch?* Szerk.: Van Parijs, Philippe. Beacon Press.
- Van Parijs, Philippe (2001b): Reply. In: *What's Wrong with a Free Lunch?* Szerk.: Van Parijs, Philippe. Beacon Press.
- Van Parijs, Philippe (2003): Difference Principles. In: *The Cambridge Companion to John Rawls*. Szerk.: Samuel Freeman. Cambridge University Press.
- White, Stuart (2003a): *The Civic Minimum: On the Rights and Obligations of Economic Citizenship*. Oxford University Press.
- White, Stuart (2003b): Freedom, Reciprocity, and the Citizen's Stake. In: *The Ethics of Stakeholding*. Szerk.: Keith Dowding – De Wispelaere, Jurgen – White, Stuart. Palgrave.
- Williamson, Oliver E. (1985): *The Economic Institutions of Capitalism*. The Free Press.

M. Umer Chapra

AZ ISZLÁM KÖZGAZDASÁGTAN¹

1 Chapra, M. Umer (1996): *What Is Islamic Economics?* Islamic Development Bank Islamic Research and Training Institute. Interneten: <http://www.iiibf.org/elibrary/muchapra/A8%20What%20is%20Islamic%20Economics.pdf>; Részlet: 10-29.

ABSZTRAKT. Minden közgazdaságtan alapja – legyen az a hagyományos vagy az iszlám közgazdaságtan – a szűkös erőforrások allokálása és elosztása a korlátlan felhasználási lehetőségek között. Ugyanakkor épp az erőforrások szűkösségének és különböző felhasználási lehetőségeinek problematikája miatt nem minden allokálási és elosztási megoldás fogadható el társadalmilag. A közgazdaságtan egy elképzelt társadalmi víziónak megfelelő erőforrás-allokáláson és -elosztáson keresztül – közvetlen vagy közvetett módon – részévé vált az emberi jólétről folytatott vitának.

Az eltérő világszemléletekből azonban eltérő társadalmi víziók következnek; egy társadalom világszemlélete így szinte észrevétlenül meghatározó befolyást gyakorol a közgazdaságtani vitákra. Mivel a hagyományos nyugati közgazdaságtan uralja a modern közgazdaságtani gondolkodást, talán könnyebb lehet az iszlám közgazdaságtan megértése, ha azt a hagyományos közgazdaságtannal vetjük össze. Az írás első része a hagyományos közgazdaságtani gondolkodás céljait, világnézetét és módszertanát mutatja be, amely megfelelő hátteret nyújt a második részben elemzett iszlám közgazdaságtan megismeréséhez is.

HAGYOMÁNYOS KÖZGAZDASÁGTAN

CÉLOK ÉS VILÁGNÉZETEK SZEMBENÁLLÁSA

A hagyományos közgazdaságtan kettős célkitűzéssel rendelkezik. Az első, melyet pozitív célnak nevezhetünk, a szűkös erőforrások allokálása és elosztása során elérni kívánt „hatékonyság” és „igazságosság” fogalmaihoz kapcsolódik. A második, melyet normatív célként határozhatunk meg, az olyan univerzálisan, mindenki által vágyott társadalmi-gazdasági célokat foglalja magában, mint amilyen a szükségletkielégítés, a teljes foglalkoztatás, a gazdasági növekedés optimális mértéke, a jövedelmek és a vagyon igazságos elosztása, a gazdasági stabilitás, valamint az ökológiai egyensúly, melyek mindegyike alapvetően nélkülözhetetlen az emberi jólét (*well-being*) eléréséhez. Mindkét célkitűzés igyekszik az egyéni és társadalmi érdekeket – az őket kölcsönösen meghatározó világszemlélettel összhangban – egyidejűleg szolgálni. Mégis, az első célkitűzést a hatékonyság és igazságosság meghatározásának értékítélet-mentes igénye miatt pozitívnak, a második célkitűzést a társadalom kíváncsnak tartott értékeire történő reflektálás miatt normatívnak tekintjük. Bárhogy is legyen, ez a kettős célkitűzés kölcsönösen és állandóan a hatékonyság és az igazságosság definíciójától függ.

A szűkös erőforrások felhasználása, amennyiben a pozitív és normatív célokat egyidejűleg kívánjuk kielégíteni, három elengedhetetlen mechanizmus szükségességét helyezi előtérbe: a szűrőrendszert, a motivációt és a társadalmi-gazdasági struktúra átalakítását. Először is, a források felhasználására irányuló korlátlan igényeket egy olyan szűrőn keresztül kell átengedni, mely nemcsak a kereslet-kínálat közötti egyensúly elérését, hanem mindazon igények megszüntetését is biztosítja, melyek szemben állnak a cél megvalósításával. Másodszor, ha a kényszerítést kizárjuk, akkor az összes egyén elégséges motiválásán keresztül olyan szűrőt kell kialakítani, amely elősegíti az egyének legjobb teljesítményeinek kialakulását, és egyúttal tartózkodókká teszi őket a célok elérését akadályozó forrásfelhasználási lehetőségekkel szemben. A motiváció a közgazdaságtanban, összevetve például a fizikával, hatalmas jelentőséggel bír, hiszen a közgazdaságtan emberekkel foglalkozik, akik nem mindig viselkednek standard előrejelezhető módon. Az embereknek kellő motivációra van szükségük ahhoz, hogy a cél elérését előmozdító módon viselkedjenek. Harmadszor, szükség van a társadalmi-gazdasági struktúra átalakítására is, mely az emberi és anyagi erőforrások azonnali és zökkenőmentes átcsoportosításán keresztül lehetővé teszi a kettős cél elérését. Bármilyen, ami megakadályozza a cél elérését biztosító szűrőrendszert, motivációt és átstrukturálást, az ebből a perspektívából nézve torzítást jelent. Továbbá a források minden olyan felhasználása, mely közvetlenül vagy közvetetten nem járul hozzá vagy ellentétben áll a célok elérésével, „haszontalannak”, „lényegtelennek”, „pazarlóknak” minősül.

Egy dinamikus gazdaságban a hatékonyság és igazságosság fogalmainak definiálási és mérési nehézségei miatt tulajdonképpen lehetetlen megmondani, hogy a hagyományos közgazdaságtan képes-e arra, hogy elérje saját pozitív célkitűzéseit. Az viszont általánosan elfogadott tény, hogy még a gazdag ipari országok sem képesek elérni saját normatívnak tartott céljait, annak ellenére, hogy jelentős erőforrások felett rendelkeznek. Mi lehet az oka ennek a kudarcnak?

A kudarcnak alapvetően két oka lehetséges: egyrészt a hagyományos közgazdaságtan képtelen megfelelő stratégiát nyújtani; másrészt a társadalom is képtelen a stratégia eredményes megvalósítására. Utóbbi persze csak akkor merülhet fel érdemben, ha a stratégia megfelelő. Az írás nézőpontjából az elsődleges ok talán az lehet, hogy a közgazdaságtan képtelennek mutatkozik megfelelő stratégia kialakítására, melynek oka elsősorban a hagyományos közgazdaságtan világszemlélete és normatív céljai közötti ellentmondásban keresendő. A normatív célok az emberi testvériségbe vetett hit melléktermékei, mely hit pedig ugyanígy a vallásos világnézet melléktermékének tekinthető, mely az Istenben való hit és az ebből következő felelősség szerepét, valamint a morális értékeknek az erőforrások allokálásában és elosztásában betöltött fontosságát hangsúlyozza. Ezzel szemben a stratégia a felvilágosodás folyamánként, azaz egy olyan világnézet alapján valósult

meg, mely alapvetően szekuláris volt. A vallás által feltárt összes igazságot a felvilágosodás „a képzelet pusztja szüleményeként, nem létezőként, a papok által kitervelt eszközként állította be, melynek egyetlen célja az embereknek az Ész és Természet útjaitól való megfosztásán keresztüli teljes tudatlanságban tartása volt” (Brinton 1967: 520). Ez legyengítette a vallás erejét és azt a kollektív szankciót, melyet mindez a morális értékek számára jelentett. Mindez egyrészt megfosztotta a társadalmat az erkölcsileg vezérelt szűrőrendszer, motiváció és társadalmi-gazdasági struktúra átalakítását biztosító mechanizmusoktól, másrészt a materializmus és a szociáldarwinizmus felemelkedéséhez vezetett, melyek az emberi testvériség eszméjével összeegyeztethetetlenek.

A HÁROM ALAPFOGALOM

A szekuláris világnézet fogalmak egész sorát hozta létre, melyek egyben a hagyományos közgazdaságtan paradigmájának alapfogalmaivá váltak. Az egyik ezek közül a racionális „homo economicus” elmélete. Ha kitekintünk a materialista és szociáldarwinista világszemléletből, észrevevesszük, hogy a racionális magatartás sosem állt a társadalmi érdekek és a normatív célok elérésének szolgálatában. Sokkal inkább az egyének önérdekkövetését szolgáló korlátlan szabadság gondolatával vált egyenlővé. Az egyéni önérdek meghatározása leginkább a javak maximalizálásával és a szükségletkielégítéssel vált egyenértékűvé, függetlenül attól, hogy ez milyen hatással is van mások jólétére. Az így definiált önérdekkövetés hangsúlyozása egyfajta társadalmi megbélyegzéshez vezetett, hiszen ez nyilvánvalóan ellentétben állt az általánosan elfogadott társadalomképpel. A stigma eltávolításában Adam Smith segített, aki szerint, hogyha a verseny által teremtett keretek között mindenki a saját érdekét követné, akkor a piaci erők „láthatatlan keze” az egész társadalom érdekét előmozdítaná ([1776] 1937: 423). Mindez implicit előfeltételezi az önérdek és társadalmi érdek közötti harmóniát. Adam Smith az egyének társadalmi kötelességei felől a „nem szándékolt” következmények, az egyéni cselekvések végső kimenetele felé terelte a figyelmet. Ezt követve az általános egyensúlyelmélet, Rosenberg megfogalmazásában, „formalizált megközelítésben szisztematikus vizsgálatokon keresztül azzal foglalkozik, hogyan képes a korlátlan önzés nem szándékolt következményeken keresztül elérni a szűkös erőforrások leghatékonyabb kiaknázását a szükségletek kielégítése érdekében” (Rosenberg 1992: 219; I. szintén Backhouse 1994: 13).

A második fogalom a „pozitivizmus”. A pozitivizmus meghatározását szintén nem a normatív célokra gyakorolt hatás jellemzi, sokkal inkább a korlátlan egyéni szabadság terminusaiban ölt testet. A közgazdaságtan így „teljes mértékben semleges a célokkal szemben” (Robbins [1932] 1935: 24 [2002: 592]), „független bármilyen etikai megfontolástól vagy normatív ítélettől” (Friedman 1953: 4 [1986: 18]). A társadalom tagjainak egyéni preferenciái

vagy szubjektív értékelései adottnak tekinthetők. A normatív célokkal összefüggésben semmiféle ítélet nem artikulálódhat. A *wertfreiheit*² (értéksemlegesség) doktrínája elengedhetetlen és általánosan elfogadott részévé vált a közgazdaságtani gondolkodásnak, egyúttal bekerült a szakma által a megfellebbezhetetlenül, általánosan elfogadott elméletek rangsorába. Ennek következtében a közgazdászok elsődleges feladatává az olyan kérdések leírása és elemzése vált, mint hogy mi az, amit előre tudunk jelezni;³ nem foglalkoztak olyan dolgok megítélésével, mint hogy tulajdonképpen mire is vagyunk képesek, valamint olyan javaslatokkal, hogy mit is kellene tenni. Kizárólag csak a lehetőségeket, és nem a preferenciákat vizsgálták.

A pozitívizmus „ahhoz a hithez kapcsolódott, mely szerint a közgazdaságtan által vizsgált összes kérdésre létezik egy meghatározható jó vagy rossz válasz” (Colander 1992: 113). Ha a válasz empirikusan nem meghatározható, akkor a közgazdaságtannak a kérdést figyelmen kívül kellene hagynia. Ez automatikusan a pénzbeli vagy anyagi értelemben mérhető fogalmak hangsúlyozásához vezetett. A Chicagói Egyetem Társadalomtudományi Kutatóintézete szerint: „Ha nem tudsz mérni, a tudásod hiányos és nem elégséges” (Lord Kelvint [William Thomson] idézi Kuhn 1961: 161). Pontosan az ilyen hozzáállás fosztja meg a közgazdaságtant attól a feladatától, hogy egyrészt vizsgáljakat végezzen azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi értékek az erőforrások allokálására és elosztására vonatkozóan milyen hatással vannak (Blaug 1980: 149), másrészt, hogy a társadalmi vízió elérését illetően a társadalmi kormányzásra egyfajta utat, programot javasoljanak.

A harmadik fogalom a piaci erők hatásossága, mely alapvetően az egyéni és társadalmi érdekek között feltételezhető harmóniából vezethető le. Azt állították, hogy a gazdaság akkor hatékony, ha önmagától működhet. Minden kormányzati erőfeszítés, mely a társadalmi normatív célok alapján az önszabályozó piacba való beavatkozásra irányul, torzításhoz és hatékonyságvesztéshez vezet. A piaci erőknek saját maguknak kell megteremteni a „rendet” és a „harmóniát”, illetve kialakítani a „hatékonyságot” és

---

2 A német kifejezés Max Weber értéksemlegesség-fogalmára utal – *a szerk.*

3 A közgazdasági módszer alapvető céljait illetően a közgazdászok között is megoszlanak a vélemények. A pozitivisták és operacionalisták – mint Samuelson – kizárólag a közgazdaságtan leíró szerepét hangsúlyozzák. A logikai empiristák ezzel szemben a közgazdaságtan célját a magyarázó funkciójában látják. Mindezekkel szemben az instrumentalisták – ahogy Friedman is – az előrejelzést tartották a közgazdaságtan elsődleges feladatának (l. még Blaug 1980; Caldwell 1982). A terjedelmi korlátok miatt nem kívánok belemenni a vitába, ezért a szövegben mindhárom megközelítést csak megemlítem. Van még egy cél, a meggyőzés, mely szintén hangsúlyossá vált (McCloskey 1986). Ez azonban nem válik el sem a magyarázattól, sem az előrejelzéstől, hiszen szabatos értelmezés és megbízható előrejelzés nélkül a meggyőzés sem volna lehetséges.

az „igazságosságot”. Annak ellenére, hogy úgy tűnt, a nagy gazdasági világválság és az azt követő keynesi forradalom aláássa a piaci erők hatásosságába vetett hitet, a modern kor gazdaságában betöltött nagy állami szerepvállalás felett érzett kijózanodás újra életre keltette ezt az eszmét, s a liberalizmus minél előbbi visszatérésével a „minimális” állami beavatkozás klasszikus modelljét hozta vissza.

PARETO-HATÉKONYSÁG ÉS NORMATÍV CÉLOK

A fenti paradigma következménye, hogy a piacot a hatékonyság és az igazságosság egyedüli meghatározó tényezővé tette az erőforrás-allokálás és -elosztás kérdéseiben, valamint minden egyéb társadalmi érték és intézmény szerepének látszólagos felszámolásában. A piac által meghatározott árak (és költségek, melyek egyúttal szintén árak) váltak az egyedüli szűrőrendszerrel, s az önérdék vált az egyedüli motivációs tényezővé. Az általános érvelés szerint az önérdék a döntéseikben önálló fogyasztókat arra vezérli, hogy bármit, ami a preferenciáikkal összhangban van, a legalacsonyabb áron vásároljanak meg – az egyetlen korlátot a rendelkezésre álló jövedelem jelenti. Az önérdék a termelőket is arra ösztönzi, hogy a lehető legalacsonyabb költségen termeljenek, hiszen ez a legjobb módszer arra, hogy maximalizálják a megszerezhető profitot. A hasznosságmaximalizáló fogyasztó és a profitmaximalizáló termelő szabad interakciója a tökéletes piac feltételei mellett meghatározzák a javak és szolgáltatások piactisztító árait. A javak és szolgáltatások termelésének így egy olyan kombinációja alakulhat ki, mely egyidejűleg nemcsak a fogyasztói hasznosság, hanem a kibocsátáshoz és a jövedelemhez történő hozzájárulásuk alapján a termelési tényezők jövedelmét is maximalizálja. Az egyensúlyban a fogyasztói szükségletek (hasznosságok), valamint a termelési tényezők jövedelmei maximalizálhatók, míg a termelési költségek minimalizálhatók. Mindez nem csak a források legtermelékenyebb felhasználását, hanem a köz- és magánérdek közötti harmóniát is biztosítja. Ezt az egyensúlyi állapotot nevezzük Pareto-hatékonyságnak.

A hagyományos közgazdaságtanban feltehetően nincs még egy olyan fogalom, mely a paradigmán belül olyan szilárd hellyel rendelkezik, mint a Pareto-hatékonyság. A paradigmán belül az igazságosság kérdése ugyan általában explicit nem jelenik meg, de implicit feltételezhető, hogy a Pareto-hatékonyság egyben a legigazságosabb állapot is.⁴ Így az igazságosságot inkább a Pareto-optimum, mintsem a normatív célok tükrében

---

4 Nincs kétség afelől, hogy számos közgazdász nem osztja ezt a nézetet. Tulajdonképpen ez inkább a piaci erők hatásosságába vetett hitből származó logikai következtetés, és közgazdászok, mint J. B. Clark, rámutatnak, hogy a tényezőjövedelmek a való életben meglehetősen jól közelíthetők a határtermékkel és értékével (I. Stigler 1941). Friedman teljesen egyértelműen fogalmaz: „Azonban

határozták meg. Minden szociális megfontolást szem előtt tartó programnak ki kell állnia a Pareto-hatékonyság próbáját, mely szerint egyik személynek sem lehet anélkül jobb a helyzete, hogy közben más személynek rosszabb ne legyen. John Rawls szerint nem lehet az általános boldogság növekedését kizárólag úgy elérni, hogy közben bizonyos más embereket boldogtalanná teszünk (Rawls 1958). Mióta a gazdaságpolitikák általános-ságban nem teszik az emberek helyzetét jobbá anélkül, hogy másnak rosszabb ne legyen, a Pareto-hatékonyság valójában a politikai cselekvés és vezetés számára bénultság közeli állapotokat, Solo szavaival „a tétlenség, a választásnélküliség, a sodródás állapotait” idézi elő (Solo 1981: 38; l. még Sen 1987: 32). Charles Schultze ezért a Pareto-optimumot „a nem közvetlen károsítás” doktrínájának (1977: 4. fejezet), azaz azon elv megvalósulásának tekintti, mely szerint a kormányzati cselekvésnek sosem szabad senkit közvetlenül megkárosítania. Úgy véli, ez az elv a fő oka annak, hogy érzékeny gazdasági reformok miért csak oly ritkán tudnak a politikai küzdőtérrel teret nyerni, és így egyben megfojtja a megfelelő irányról és perspektíváról folytatott elméleti vitákat és a politikai elképzeléseket is.

Így a hatékonyság és igazságosság fogalmai, a hagyományos közgazdaságtani paradigmán belül elfogadott definícióknak megfelelően, a Pareto-hatékonysággal állnak összefüggésben, melyek a normatív célokkal nem szükségszerűen vannak közvetlen kapcsolatban. A *ceteris paribus* kikötés minden téren és időn átívelő különböző egyensúlyi lehetőséget kizár, így azt is, mely esetleg a normatív célokkal harmonizálhatna. Ez ahhoz a feltételezéshez vezetett, hogy minden piaci egyensúly egyben Pareto-optimum is, és ha csak hosszú távon is, de a normatív célok elérését segíti, valamint szükségszerű velejárójaként hatékonysághoz és igazságossághoz vezet. Mindezek miatt az egyensúlyi közgazdaságtan vált az uralkodó közgazdaságtan általánosan elfogadott apológiájává (Hahn 1970), magával hozva a hitet, hogy minden külső beavatkozás, mely a status quo megváltoztatására irányul, kevésbé hatékony és kevésbé igazságos állapotot eredményez. A status quo megváltoztatásának egyedül elfogadott útja a Pareto-optimalitás keretrendszerén belül létezett.

A HÁTTÉRFELTÉTELEK

Keynes rombolta le a hitet, miszerint minden piaci egyensúly konzisztens a teljes foglalkoztatással. Mivel a teljes foglalkoztatás csak egy a normatív célok közül, ezért fontos

---

hiába kívánjuk másként, egyszerűen nem lehetséges, hogy az árakat az információk továbbítására és az információkat megfelelő cselekvés ösztönzésére használjuk fel, anélkül, hogy befolyásolnák – még ha teljesen nem is határoznák meg – a jövedelem elosztását” (Milton és Rose Friedman 1980: 23 [1998: 29]).

látni, hogy vajon az összes piaci egyensúly összhangba hozható-e a többi normatív céllal. Az önérdekkövető magatartáshoz szükséges teljes szabadságnak és a társadalmi szinten elfogadott morális szűrő hiányának adottsága mellett egy ilyen harmóniát feltehetően el lehetne várni, ha bizonyos háttérfeltételek teljesülnének. Ezek közül a legelengedhetetlenebb feltételek a következők: (a) a személyes preferenciák és társadalmi érdekek közötti harmónia; (b) a jövedelmek és a vagyon egyenlő elosztása; (c) a szükségletek sürgősségének tükröződése az árakban; (d) tökéletes verseny.

Adam Smith feltételezte, hogy az (a) feltétel a versenyzői és szabad piac feltételei mellett automatikusan teljesül, és ez a feltételezés azóta is a hagyományos közgazdaságtani paradigma része. Bár számos esetben az egyéni és a társadalmi érdekek között kétségkívül harmónia áll fenn, sok olyan eset is jellemző, amikor konfliktusba kerülnek egymással. A konfliktus lehetősége folyamatosan fennáll, hisz amíg a konfliktus fel nem oldódik, állandóan megnehezíti a normatív célok elérését. Mindezt jobban meg tudnánk ítélni akkor, ha megvizsgálánk a belső felhasználás (a magán- és az állami szektor együttes fogyasztása és beruházása) csökkenésének szükségességét azoknak a makroökonómiai egyensúlytalanságoknak a megszüntetése érdekében, melyekkel mostanában számos ország szembesül. A normatív értékek teljes figyelmen kívül hagyásával a piaci stratégia válhatna a belső felhasználás csökkentésének leghatékonyabb eszközévé. A munkanélküliség jelenlegi magas szintje mellett azonban a teljes foglalkoztatás imperatívuszának megteremtése nem lehetséges a beruházások és a növekedés felgyorsítása nélkül. Így a fogyasztás marad a belső felhasználás elsődleges komponense, melyet csökkenteni szükséges. Ha a szükségletkielégítés célja nem veszélyeztetett, akkor természetesen a javak és szolgáltatások fogyasztásának csökkentésére nincs szükség. Ugyanakkor elképzelhető olyan érvelés is, hogy a fogyasztás esetleges csökkenésének szükségessége esetén a társadalmi érdekeket jobban szolgálná, ha a szükségleteket nem szükségképpen kielégítő, valamint a nélkülözésen nem enyhítő státuszszimbólumok és más fogyasztási javak fogyasztását kellene megválni.

A javaknak a normatív célok alapján történő megkülönböztetése azonban a hagyományos közgazdaságtan paradigmáján belül nem lehetséges és nem is elfogadható. Ez azért van így, mert a hagyományos közgazdaságtan nem engedi meg az egyéni preferenciákon alapuló ítéletek figyelmen kívül hagyását, és alapvetően a piacra bízza az egyéni preferenciák meghatározását, függetlenül attól, hogy azok ki tudnak-e elégülni vagy sem. Minden más kritérium az árakon és a fizetésre való képességen kívül interperszonális hasznosság-összehasonlítást és értékítéleteket jelentene, ami együtt járna azzal, hogy a gazdagoknak le kellene mondaniuk a beruházások és a szükségletkielégítés érdekében valamiről, amit mint egyének kívánnának, ezzel megszegve az előzőekben részletesen bemutatott Pareto-optimalitás feltételét. Ugyanakkor az nem egyértelmű, hogy a

piacon megnyilvánuló választás képes-e a normatív célokkal összhangban előmozdítani a belső felhasználás különböző elemeinek csökkenését.

Ehhez hasonlóan lehetne érvelni amellett, hogy a folyók elszennyeződésének megakadályozása is a társadalmi jólét érdeke. A piaci paradigma jegyében erre azonban lehetne azt mondani, hogy a szennyeződés elsősorban az erőforrások nem megfelelő allokálásának következménye, ami ekként az egyéni és társadalmi költségek közötti különbség által előidézett piaci kudarcnak tekinthető. Mindazonáltal az externáliák internalizálására tett bármilyen intézkedés (a szennyezés társadalmi költségeinek egyéni költségként való elszámolása) nemcsak értékítéleteket követel, hanem a Pareto-optimalitás feltételeit is sérti, mivel a fogyasztókat és a termelőket az adott termékhez kapcsolódó magasabb ár és kisebb profit együttesen rossz helyzetbe hozza, még akkor is, ha ez az egész társadalom helyzetét javítja. Ha a társadalmi költségeket egyéni költségként számoltuk volna el, miért ne számítsuk bele a társadalmi költségekbe a szükségletkielégítés elégtelenségét, a munkanélküliséget, az egyenlőtlen elosztást és a gazdasági instabilitást is? Álljunk meg egy pillanatra, és tegyük fel a kérdést: miért oly sürgető a hagyományos közgazdaságtan számára néhány értékítélet kialakítása, mikor más esetekben annyira tartózkodik azok meghozatalától?

A (b) feltétel kielégítése, a jövedelmek és a vagyon egyenlő elosztása minden fogyasztó számára egyenlő esélyeket teremtené a piac döntéshozó folyamatainak befolyásolására. Ugyanez vonatkozhatna a passzív kínálati oldal megtestesítőinek tekintett termelőkre is. Ha mindenki a szükségletkielégítést helyezné előtérbe, akkor megszűnne az erőforrások allokálásával szemben fennálló torzítás. Mivel azonban a jövedelmi és vagyonbeli egyenlőtlenségek alapvetőek, és a gazdagok sokkal jobban hozzáférnek a hitellehetőségekhez, ezért ők bármit képesek megvenni az aktuális árakon. Amíg az árak semmilyen jelentős hatással nincsenek a státuszszimbólumok és más lényegtelen és haszontalan javak és szolgáltatások keresletére, addig a szűkös nemzeti erőforrásokat szavazataik⁵ pusztá súlyánál fogva olyan termékekre pazarolják, melyeknek az általános szükségletkielégítés alapvető célkitűzéseit szem előtt tartó társadalmi preferenciáskálán sokkal kisebb fontosságuk van.

Az értéksemleges árrendszer nem érinti, hogy az egyes egyének mennyi szavazattal rendelkeznek, és azokat hogyan használják fel. Egyedül a különböző fogyasztók szükségleteinek a fizetőképességben mért sürgőssége számít. Hiába ugyanolyan sürgős a tej vagyoni helyzettől függetlenül minden egyes gyereknek, a dollárban mért szavazat,

---

5 A piaci árak a kereslet és a kínálat, azaz a piacon megnyilvánuló választás alapján alakulnak, így mindenki az egyéni jövedelmi-vagyoni helyzete alapján alakítja azt. Chapra a folyamatot a választás analógiájával szemlélteti: az egyének vásárlás során szavaznak az árakra (elfogadják-e vagy nem), és a jövedelmi-vagyoni helyzetük határozza meg, hogy mekkora szavazattal rendelkeznek – *a szerk.*

amelyet a szegények tudnak rászánni, nem egyezik meg a gazdagokéval, akik emellett még a státuszszimbólumokra is képesek szavazni. Ha a fizetőképesség nem szükségyszerűen tükrözi az igények sürgősségét, akkor a (c) feltétel nem teljesül. Ez pontosan oda vezet, amit már Arthur Okun is megfigyelt: a piacok hajlamosak „olyan árakat kitüntetni, amelyeken keresztül a győztesek jobban tudják etetni a kuttyájukat, mint a vesztesek a saját gyerekeiket” (Okun 1975: 11).

A (d) feltétellel kapcsolatban megállapíthatjuk azt a jól ismert jelenséget, hogy a tökéletes verseny hiába egy nagyszerű elemzői teljesítmény elméleti felépítménye, attól még a valós világ számára nem több egy elérhetetlen álomnál, és ez valószínűleg a jövőben is így marad. Az a számtalan tökéletlenség, mely a piacon jelen van, akadályozza a piaci erők hatékony működését, eltéréseket hoz létre a piaci verseny körülményei között működő határköltségalapú árazás tekintetében, és ezáltal olyan árakat hoz létre, amelyek nem tükrözik a reális költségeket és hasznokat. Ezért az árak, miközben nem képesek önmaguktól az erőforrások társadalmilag vágyott alokálásának és elosztásának a megteremtésére, mindegyikük még rá is erősítenek a reális költségek és hasznok elrejtésével.

Mivel nincs olyan világpiac, amely az előzőekben vázolt háttérfeltételeket akár csak megközelítőleg is biztosítani tudná (Brittan 1985: 16), ezért a piacon a prioritások kifejezésekor jelentős torzítással kell szembenézni (Tawney 1948: 12). Ha a bizalom az erőforrások alokálásának és elosztásának kérdésében alapvetően az árakra épül, az egyfajta belső ellentmondáshoz vezet a normatív célok elérését illetően.

A MIKROÖKONÓMIA ÉS A MAKROÖKONÓMIA KÖZÖTTI INKONZISZTENCIA

A hagyományos közgazdaságtan így önellentmondásos helyzetbe került. Mindez annak a – Kuhn terminológiájával ([1962] 1970 [2002]) élve – „tudományos forradalomnak” köszönhető, melyet a vallásos és szekuláris paradigmák közötti váltás idézett elő. A szekuláris paradigma túlságosan elkötelezte magát a célok közötti semlegesség, az értékeitől való távolságtartás, és elsősorban a piacon keresztül történő választás tekintetében. Ugyanakkor ez nem jelentette a korábbi vallásos világszemlélet normatív szemlélettel szembeni elköteleződésének végét. Ha ezek a célok a szekuláris világszemléletből is levezethetők volnának, akkor nem lenne inkonzisztencia. A vallási világnézet céljainak elfogadása azonban az elkerülhetetlen erőforráskorlátok miatt nem engedné meg a túlzott személyes szabadság érvényesülését a szekuláris paradigmában. Az értékek egyik elsődleges funkciója, melyek betartására a vallások egyaránt ösztönzik és kötelezik követőiket, a szűkös erőforrásoknak a cél megvalósításának szükségesességével összhangban történő felhasználása. A piac önmagában képtelen arra, hogy a normatív célokhoz való

hozzájárulás alapján a források különböző felhasználási lehetőségei között különbséget tegyen. Az egyéni preferenciák és az árak elsődleges szerepe a források allokálásában és elosztásában, amennyiben a szekuláris paradigma nem párosul a korábban felvázolt háttérfeltételekkel, a humanitárius célok megvalósulása ellen hat. Ez lehet az egyik legfőbb ok, amiért a túlzott anyagi fogyasztás és makroökonómiai egyensúlytalanságok dacára, a népesség túlnyomó részének szükségletei továbbra is kielégítetlenek maradnak. Mindez a nem kielégítő megtakarítás, beruházás, foglalkoztatás és növekedés formájában jelenik meg.

A hagyományos mikroökonómiának az adott makroökonómiai célokat első lépésként a vallási világnézetből kellett volna levezetnie, és az egyének és a vállalatok viselkedését a célok eléréséhez vezető irányba kellett volna terelnie. De nem ezt történt. Ezért sem létezik tiszta kapcsolat a hagyományos közgazdaságtan céljai és a mikroökonómia elemző eszköztára között. Lucas és Sargent helyesen mutattak rá, hogy „a makroökonómiát már a kezdetektől fogva kritizálták a mikroökonómiai és az általános egyensúlyelméleti alapjainak hiánya miatt” (Lucas és Sargent 1979: 4). E kapcsolat hiányára Arrow úgy tekintett, mint ami az „árelmélet egyik legfőbb botránya” (Arrow 1967: 734). Míg a piacgazdaságban a kormányzati szerepvállalás korlátozása elvárt, amíg a mikroökonómiai elemzés nem mozdítja elő a célok megvalósítását, addig ezek a célok megfelelő logikai alátámasztás nélkül láthatóan a levegőben lógnak.

A pozitív közgazdaságtan és a normatív célok összeegyeztethetetlenek, és képtelenek egyidejűleg harmonikusan egyazon elemzési keret vagy – ahogy Lakatos hívta – „tudományos kutatási program” (Lakatos 1974) részeként működni. Ahelyett, hogy a paradigma és a normatív célok között feloldanák ezt az ellentmondást, megreformálnák a feltételezéseket és a logikai struktúrát, hogy általa sokkal hatékonyabb szerepet játszassanak a politika alakításában és a célok megvalósításában, a hagyományos közgazdaságtan egyre inkább a matematikai elegancia irányába mozdult el. Ez nemcsak hogy egyre elvontabbá és bonyolultabbá tette azt, de csekély relevanciával szolgált a politikusok számára is, akiket a normatív célok elérésért bíztak meg a választók. A neoklasszikus közgazdaságtan általánosan elfogadott bölcsessége így egyre inkább megkérdőjeleződött, s ahogy Blaug helyesen rámutatott, „folyamatosan növekszik azoknak a száma, akik úgy gyanítják, hogy nem minden stimmel a közgazdaságtan által felhúzott épületben” (Blaug 1980: xiii). Számos közgazdász hangsúlyozza egy új paradigma szükségességét (l. pl. Balogh 1982; Bell és Kristol 1981; Dopfer 1976). Ennek ellenére az új paradigma kialakítása még gyerekcipőben jár.

Ezzel elérkeztünk a paradigmáról szóló vitához, az iszlám közgazdaságtan céljainak és módszertanának megismeréséhez.

ISZLÁM KÖZGAZDASÁGTAN

A PARADIGMA

Az iszlám közgazdaságtan alapja egy olyan paradigma, melynek elsődleges célkitűzése a társadalmi-gazdasági igazságosság elérése (Korán: 57: 25).⁶ Ez a célkitűzés abban a hitben gyökerezik, hogy az emberi lények az egyetlen Istennek, a világegyetem Teremtőjének alattvalói. Így tehát mindannyian testvérek, a rendelkezésükre álló forrásokat pedig Isten bízta rájuk, hogy igazságosan használják fel azokat mindenki (hangsúlyozottan mindenki) javára. Az emberek ezért Istennek tartoznak felelősséggel, a források megszerzésének és felhasználásának módjáért pedig idővel megkapják méltó jutalmukat vagy büntetésüket.

Az iszlám közgazdaságtan a szekuláris piaci paradigmával ellentétben nem úgy tekint az emberekre mint elsősorban a vagyon és a fogyasztás maximalizálásától függő lényekre, hanem személyiségük anyagi és spirituális szükségleteinek kiegyensúlyozott kielégítését helyezi előtérbe. A spirituális szükségletet nem pusztán az imádság jelenti. Fontos szerepet kap az egyéni és társadalmi viselkedés alakítása a saríának (az iszlám törvényeknek) megfelelően, aminek hatására elérhetővé válik a maqasid (vagyis a saría által megjelölt célok), melynek két fő eleme a társadalmi-gazdasági igazságosság és Isten minden teremtményének jóléte.⁷ Mind a spirituális, mind az anyagi szükségletek negligálása akadályozza a jólét érzésének kialakulását, és olyan anómiás tünetekhez vezet, mint a frusztráció, a bűnözés, az alkoholizmus, a drogfüggőség, a válás, a mentális betegségek és az öngyilkosság. Ezek mindegyike a belső elégedettség hiányát jelzi az egyének életében. Az iszlám közgazdaság paradigmáján belül a több nem szükségszerűen és minden körülmények között jelent jobbat, mint a kevesebb – ahogy azt a hagyományos közgazdaságtan gondolja és szeretné elhiteni velünk. Sok múlhat azon, hogyan szerezték meg a többet vagyont, ki és hogyan használja azt fel, és melyek a növekedés hatásai a társadalom általános jólétére. Előfordulhat, hogy a több jobb, mint a kevesebb, ha a növekedés nem gyengíti a társadalmi összetartó erők szövetségét, nem okoz anómiát, és nem sérti az ökológiai egyensúlyt.

Annak ellenére, hogy az erkölcs szerepe hangsúlyos, az anyagi és a spirituális világ nem válik élesen ketté. Minden emberi erőfeszítés, legyen az „anyagi”, „szociális”, „oktatási” vagy „tudományos”, spirituális természetűnek számít, amíg beilleszthető az iszlám értékek rendszerébe. A kemény munka, melyet az emberek saját maguk, családjuk és társadalmuk

---

6 A paradigmához kapcsolódó további részletekért l. még (Chapra 1992: 201–213).

7 A maqasid fogalmához kapcsolódó levelezési vitához l. még (Chapra 1992: 7–9).

jólétének érdekében végeznek, éppen úgy spirituális jellegű, mint az imádság, hogyha a materiális erőfeszítések erkölcsi értékek mentén zajlanak, és nem fosztják meg az egyént társadalmi és spirituális kötelezettségei teljesítésétől. Az e paradigma keretei szerinti ideális viselkedés nem azonos az önmegtagadással; csak annyit jelent, hogy az önérdékkövetés a társadalmi érdek korlátain belül valósul meg azáltal, hogy a szűkös erőforrások felhasználása iránti igények az erkölcsi értékek szűrőin mennek keresztül. Ezek az értékek szerves részét képezik a saríának, de folyamatosan elérhetőek voltak a történelem korábbi időszakaiban is Isten olyan küldötteinek köszönhetően, mint Ábrahám, Mózes, Jézus és Mohamed, az utolsó próféta (akik mind emberi lények voltak). Tehát az iszlám szerint minden létező vallás értékrendjét kontinuitás és hasonlóság jellemzi, olyan mértékben, ahogyan az eltelt idő ezt az üzenet elkerülhetetlen torzulásán és egyes részeinek elvesztésén keresztül lehetővé tette.

A paradigma feltételezi, hogy a morálisan elkötelezett egyéni viselkedés a megfélelő gazdasági-társadalmi és politikai környezetben elősegíti a gazdasági-társadalmi igazságosságot és az általános emberi jólét megvalósulását, pontosan úgy, ahogyan az a piaci rendszer elmélete szerint az önérdékkövető viselkedés hatására egy versenyzői piaci rendszerben történne. Amíg azonban a főáramú közgazdaságtan feltételezi az önérdékkövető viselkedést, az iszlám nem számol egy ideális viselkedésforma általános jelenlétével. Ennél sokkal realistább álláspontot képvisel: az emberek csak egy része viselkedik egy morálisan ideális vagy önérdékkövető módon, a többség valahol a két szélsőség között helyezkedik el. Mivel azonban az ideális viselkedés sokkal inkább elősegíti a fő célok megvalósulását, az iszlám a lehető legközelebb próbálja hozni az egyéni viselkedést az ideálshoz. Ezt nem kényszer vagy parancs útján teszi, hanem egy olyan megengedő környezet létrehozásán keresztül, melyben a társadalmi tervezés erkölcsi értékeken, hatásos motiválórendszeren és gazdasági-társadalmi reformon alapul; emellett hangsúlyozza a megengedő intézmények⁸ létrehozásának fontosságát, és a kormányzat hatásos, célorientált szerepét is.

A KÉTSZINTŰ SZŰRŐRENDSZER

A morális szűrő használatának szükségessége az iszlám közgazdaságtanban nem jelenti az árak és a piac kiemelt szerepének elutasítását. A morális szűrő csak kiegészíti a piaci

---

8 Az intézmények jelen esetben – North fogalmához kapcsolódva – az „emberi együttélés formáinak” Isten által megszentelt vagy ember által kigondolt korlátozott módjait jelentik, melyek „formális korlátozásokból (pl. szabályok, törvények, alkotmányok), informális korlátozásokból (pl. viselkedési normák, konvenciók, az életvitel alakításának egyéni jellegzetességei) és ezek megjelenésének (alkalmazásának) sajátosságaiából állnak össze” (North 1994: 360).

mechanizmust azzal, hogy az erőforrások allokációját és elosztását egy kétrétegű szűrő-rendszernek veti alá. Az első egy olyan morális szűrő, amely az egyazon forrásra vonatkozó korlátlan igények problémáját igyekszik az alapoknál, az egyének lelkiismeretének segítségével kiküszöbölni, preferenciarendezéseiknek a normatív célok követelményei szerinti alakításával. Az erőforrások iránti igények ezen a szűrőn jutnak át a második szűrőhöz, a piaci árakhoz.

A morális szűrőre azért van szükség, mert az önérdék és a társadalmi érdek nem szükségszerűen esik egybe, ahogyan azt tévesen a hagyományos közgazdaságtan követői feltételezik. A morális szűrő úgy próbál harmóniát teremteni a kettő között, hogy a társadalmi prioritások mentén megváltoztatja az egyéni preferenciákat, és megszünteti vagy minimalizálja a forrásoknak a normatív célok megvalósulásához hozzá nem járó felhasználását. Ha a források iránti igények így érnek a második szűrőhöz, a piaci árak hatásosabban lehetnek egy normatív célokkal konzisztens piaci egyensúly létrehozásában. Mindezt még inkább elősegítheti, ha a pénzügyi közvetítés az iszlám értékrend megfelelő átrendezésével kiegészítő szerephez jutna (Chapra 1985 és 1992), mivel az a befolyás, amit a vagyon és a hatalom képes gyakorolni a források allokációjára és elosztására, számottevően csökkenne. A morális szűrő minimalizálja a rendszerbe beépült ellentmondást, amelyet a háttérfeltételek hiánya hozott létre a források allokációjában, miközben a normatív célok elérése ellen hatott.

A MOTIVÁCIÓ PROBLÉMÁJA

A kérdés a továbbiakban az, hogy ha rendelkezésre áll egy társadalmilag elfogadott szűrő-rendszer, mi fogja motiválni az egyéneket, különösen a gazdagokat és a hatalommal rendelkezőket, hogy alávéssék igényeiket a szűrőmechanizmusoknak, ha azok sértik önérdüküket. Irreális lenne elvárni egy racionális lénytől, hogy tudatosan saját önérdéke ellen tegyen. Mi több, az önérdékkövető magatartás nem szükségszerűen rossz, a hatékonyság és a fejlődés megvalósításához egyenesen nélkülözhetetlennek tekinthető. Csak akkor válik nemkívánatosná, ha átlép bizonyos határokat, ami által negatívan befolyásolja a normatív célok megvalósulását. Hogyan veheti rá az iszlám az egyéneket, hogy a társadalmi érdekek összhangban kövessék önérdüküket, még olyan helyzetekben is, amikor ezen érdekek egymással ellentétesek?

Az iszlám úgy próbál választ adni erre a kérdésre, hogy hosszú távú perspektívát ad az önérdeknek – kiterjesztve azt a világ határain túlra, az örökkévalóságra. Míg ezen a világon az önérdéket leginkább a források önző használata szolgálja, az örökkévalóságra vezető út nem járható végig a társadalmi kötelezettségek teljesítése nélkül. Az önérdék

ilyen hosszú távú perspektívája összhangban áll az egyén Legfelsőbb Lény előtti elszá-
moltathatóságával, valamint az örökkévalóságban bekövetkező jutalommal és büntetés-
sel. Mindez elősegítheti az egyének források iránti igényeinek az általános jólét korlátaihoz
történő önkéntes összehangolását, ezzel az önérdék és a társadalmi érdek között harmó-
niát alakítva ki még azokban az esetekben is, amikor ezek az érdekek ellentétesnek tűnnek.

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI STRUKTÚRA ÁTALAKÍTÁSA

Mind a szűrőmechanizmus, mind a motiváló rendszer jelentéktelenné válhat azon-
ban, ha a társadalmi-gazdasági rendszer nem felel meg a célok megvalósításának. A stra-
tégia első két összetevőjének megvalósításához ezért szükség van egy harmadik elemre is
– a társadalmi-gazdasági és pénzügyi struktúra átalakítására –, amely egy megfelelő társa-
dalmi-gazdasági környezet létrejöttét teszi lehetővé. Egy ilyen környezet a megfelelő okta-
tási rendszer bevezetésével, a fékek és ellensúlyok kialakításával, valamint a meglévő tár-
sadalmi-gazdasági, jogi és politikai intézmények reformjával vagy új intézmények létreho-
zásával valósítható meg.⁹ Az egyházi imádságok, a ramadán böjt, a zarándoklat és a zakát
részei e környezet létrehozásának, ennél azonban jóval többről van szó. Az iszlám program
célja, hogy az egyénekben és a társadalmi csoportokban tudatosítsa társadalmi kötele-
zettségeiket, és az értékek szem előtt tartására motiválja őket, még akkor is, ha ezen érté-
kek ellentétben állnak rövid távú érdekeikkel. Egy megfelelően megengedő környezet az
emberi és anyagi erőforrások felhasználásának nagyobb hatékonyságán, az egyszerű élet
népszerűsítésén, valamint a pazarló és túlzott fogyasztás csökkentésén keresztül jól kiege-
szítheti az árrendszert. Mindez elősegítheti a megtakarítások, beruházások, a foglalkozta-
tás és a növekedés magasabb szintjét. Az átstrukturálás elmaradása ugyanakkor nemcsak
a célok megvalósítását gátolhatja, de súlyosbíthatja a fennálló makroökonómiai és külső
egyensúlytalanságokat a deficitfinanszírozáson, a hitelkiáramláson és a külső adósságon
keresztül.

AZ ÁLLAM SZEREPE

A társadalmi-gazdasági struktúra ilyen átfogó átalakítása, ami a kívánatos célok elérésére
és a fennálló egyensúlytalanságok csökkentésére irányul, nem lehetséges anélkül, hogy

---

9 A szükséges társadalmi-gazdasági-pénzügyi struktúra átfogóbb elemzéséhez és politikai követ-
kezményeihez l. még (Chapra 1992: 7-11. fejezet).

az állam aktív szerepet ne vállalna a gazdaságban.¹⁰ Még egy morálisan felelős környezetben is előfordulhat, hogy az egyének egyszerűen nincsenek tisztában mások sürgősen kielégítendő szükségleteivel, vagy megfelelnek a szűkösség problémájáról és a társadalmi prioritásokról az erőforrások felhasználása során. Ilyen körülmények között a kértetű z hiába nélkülözhetetlen, nem elégséges.

Az iszlám államnak ezért fajsúlyos szerepet kell játszania a gazdaságban. Meg kell haladnia az állam általánosan elismert szerepeit, mint a belső és külső biztonság megte-remtése, a piaci tökéletlenségek megszüntetése és a piaci kudarc kiküszöbölése. Be kell avatkoznia a megfelelő környezet kialakításába az igazságtalanság minden létező formájá-nak eltávolítása és a társadalom normatív céljainak elősegítése érdekében. Mindezt paran-csolás, erőszak, valamint a gazdaság számottevő részének birtoklása és irányítása nélkül kell elérni. Az államnak meg kell határozni a társadalmi prioritásokat a források felhaszná-lásakor, oktatni, motiválni és segítenie kell a magánszektor, hogy olyan szerepet töltsön be, mely konzisztens a megvalósítandó célokkal. Ezt azáltal érheti el, hogy segíti az erköl-csi értékek egyéni internalizálását, felgyorsítja a társadalmi, intézményi és politikai refor-mokat, ösztönzőket és lehetőségeket biztosít. Egy olyan megfelelő keretet kell létrehozni az emberek, értékek, intézmények és piacok interakciójához, mely túlzott állami beavatko-zás nélkül is képes biztosítani a célok elérését.

Az állam szerepe az iszlám közgazdaságtanban nem olyan értelemben tekint-hető „beavatkozó” természetűnek, mint a laissez faire kapitalizmus pejoratív fennhangú értelme, de nem is a szekuláris jóléti államot jelenti, mely az értékítéletek elvetése miatt a források iránti igényt hangsúlyozza, és makrogazdasági egyensúlytalanságokhoz vezet. Ugyanakkor távol áll a kollektivismus és a parancsuralom természetétől is, mely elnyomja a szabadságot és kiszipolyozza az egyéni kezdeményezést és vállalkozást. Az iszlám köz-gazdaságtan államának a szerepe – morális kötelezettség egy küldetés végrehajtására összhangban az isteni adományként létrejött szűrőmechanizmussal – pozitív: segíti a gaz-daság vonatát, hogy a kiválasztott nyomvonalat követhesse, és elkerülje, hogy a hata-lommal rendelkezők anyagi érdekei kisiklassák. Az iszlám állam próbája abban állna, hogy képes-e hatékonyan teljesíteni ezt a kívánt szerepet úgy, hogy a maximális lehetséges sza-badságot és kezdeményező lehetőséget garantálja a magánszektorban. Minél nagyobb az emberek motivációja az iszlám értékek átültetésére, és minél hatásosabbak a társadalmi-gazdasági intézmények és a pénzügyi közvetítés az erőforrások és az igények közötti igaz-ságos egyensúlyt lehetővé tevő megfelelő környezet kialakítására, annál kevesebb sze-rep hárul az államra a kívánt célok elérésében. Mi több, minél nagyobb a politikai vezetés emberek előtti elszámoltathatósága, minél nagyobb az önkifejezés szabadsága, valamint

---

10 Az iszlám állam kötelezettségeinek, stratégiájának és funkciójának még részletesebb vizsgálatá-hoz l. még (Chapra 1979).

minél nagyobb sikereket ér el a média és a bíróságok az egyenlőtlenségek és a korrupció feltárásában és megbüntetésében, annál hatásosabbá válik kötelezettségei teljesítésében az iszlám állam.

A HATÉKONYSÁG ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG ÚJRADEFINIÁLÁSA

A teljes paradigmaváltás lehetővé teszi számunkra, hogy elmozduljunk a hatékonyság és igazságosság elvont főáramú Pareto-optimalitás alapján megfogalmazott definíciójától egy sokkal gyakorlatiasabb definíció irányába, mely összhangban van a normatív célokkal (l. még Chapra 1992: 3). Egy gazdaság akkor éri el az optimális hatékonyságot, amikor képessé válik a szükséges emberi és anyagi erőforrásainak teljes alkalmazására oly módon, hogy a szükségletkielégítő javak és szolgáltatások maximálisan megvalósítható mennyiségét állítja elő, szem előtt tartva a gazdasági stabilitás egy észszerű szintjét és a jövőbeli növekedés fenntartható ütemét. A fent vázolt hatékonyság próbája az, hogy képes-e megvalósítani egy társadalmilag jobban elfogadható eredményt anélkül, hogy hosszú távú makroökonómiai egyenlőtlenségeket hozna létre, vagy túlzottan felborítaná a gazdasági egyensúlyt. Egy gazdaság így akkor érhet el optimális egyenlőséget, ha az előállított javak és szolgáltatások elosztása biztosítja minden egyén szükségletkielégítését, valamint a jövedelem és a vagyon méltányos elosztása anélkül jön létre, hogy káros hatással lenne a munkára, a megtakarításra, a beruházásra és a vállalkozásra való motivációra.

TÁRSADALMILAG ELFOGADHATÓ PIACI EGYENSÚLY

A hatékonyság és az igazságosság ilyen újradefiniálása kizárhatja azt a lehetőséget, hogy minden piaci egyensúlyt optimálisnak és elfogadhatónak lehessen tekinteni. Csak az a piaci egyensúly tekinthető optimálisnak és elfogadhatónak, mely hozzásegít a normatív célok eléréséhez. Ha nem jön létre ilyen piaci egyensúly, az azoknak a torzításoknak az eredménye, melyeket a hagyományos közgazdaságtan piaci tökéletlenségekként vagy piaci kudarként ismer. Ezek kiegészíthetők azokkal a torzításokkal, melyeket azok a fogyasztói ízlések és preferenciák, társadalmi-gazdasági intézmények és egyéni vagy csoportos viselkedésformák okoznak, melyek nincsenek összhangban a normatív célok elérésével. Ezeket a torzításokat a célok megvalósításához szükséges megengedő környezet megteremtése érdekében el kell távolítani.

Ha a fogyasztók ízlése, preferenciái, valamint a társadalmi-gazdasági intézmények megreformálásra szorulnak annak érdekében, hogy összhang jöjjön létre az egyéni és társadalmi érdekek között, a „szuverén” fogyasztó többé nem marad szuverén. Nem lenne

reális egyszerre beszélni a célok elérésének és a fogyasztó teljes szuverenitásának megvalósulásáról: a kettő ellentmond egymásnak, és szimultán megvalósításuk vélhetőleg kivitelezhetetlen. Egy olyan egyensúlyra lenne szükség, amely áthidalja ezt. Mivel a kényszer alkalmazását kizártuk, a morális dimenzió piaci rendszerbe történő becsatornázása lehet a legmegfelelőbb út a fogyasztói szuverenitás önkorlátozásának, és így az önérdék és a társadalmi érdek közti harmóniának a megteremtéséhez. Valószínűleg nem kívánatos indokolatlanul sokat foglalkozni az individuális választás korlátozásának kérdésével. Ha a reklámokat elfogadhatónak tekintik annak ellenére, hogy magánprofit szerzése érdekében befolyásolják az individuális választást, akkor nem tűnik indokoltnak szembehelyezkedni az egyéni preferencia és viselkedés átalakítását célzó oktatással sem, mely összhangban van a társadalmi jólét érdekét segítő, általa tudatosan elfogadott erkölcsi értékekkel.

Az egyéni ízlések, preferenciák, a társadalmi-gazdasági és politikai intézmények, melyek az egyéni viselkedést befolyásolják, nem tekinthetők exogénnek, részét kell, hogy képezzék a közgazdasági modellnek. Ha az egyének nem úgy viselkednek, hogy elősegítsék a célok megvalósítását, akkor megfelelő oktatásra és motivációra van szükségük, a gazdasági-társadalmi és politikai intézmények pedig reformra szorulnak. Mihelyt az emberek és a viselkedésüket befolyásoló intézmények elősegítik a célok megvalósulását, és a kormányzat fontos szerepet játszik a megfelelő környezet megteremtésében, a források allokációjának és elosztásának terhe már nem kizárólag az árakra és a piacokra esik. A rendszerben betöltött szerepük mindazonáltal továbbra is kiemelkedő jelentőségű marad.

Fordította: Janzsó Péter

Lektorálta: Pintér András

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Arrow, Kenneth J. (1967): Samuelson Collected. In: *Journal of Political Economy*, Vol. 75., No. 5.: 730–737.
- Backhouse, Roger (szerk.) (1994): *New Directions in Economic Methodology*. Routledge.
- Balogh, Thomas (1982): *The Irrelevance of Conventional Economics*. Weidenfeld & Nicolson.
- Bell, David – Kristol, Irving (szerk.) (1981): *The Crisis of Economic Theory*. Basic Books.
- Blaug, Mark (1980): *The Methodology of Economics or How Economists explain*. Cambridge University Press.
- Brinton, Crane (1967): Enlightenment. In: *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 2. Szerk.: Edwards, Paul. Macmillan and the Free Press: 519–525.
- Brittan, Samuel (1985): *Two Cheers for Self-Interest: Some Moral Prerequisites of a Market Economy*. The Institute of Economic Affairs for the Wincott Foundation.
- Caldwell, Bruce (1982): *Beyond Positivism: Economic Methodology in the Twentieth Century*. George Allen & Unwin.
- Chapra, M. Umer (1979): *Objectives of the Islamic Economic Order*. The Islamic Foundation.
- Chapra, M. Umer (1985): *Towards a Just Monetary System*. The Islamic Foundation.
- Chapra, M. Umer (1992): *Islam and the Economic Challenge*. The Islamic Foundation.
- Colander, David – Brenner, Reuven (szerk.) (1992): *Educating Economists*. The University of Michigan Press.
- Dopfer, Kurt (szerk.) (1976): *Economics in the Future: Towards a New Paradigm*. Macmillan.
- Friedman, Milton (1953): *Essays in Positive Economics*. The University of Chicago Press.
- [Magyarul (1986): A pozitív közgazdaságtan módszertana. In: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok*. Válogatta: Riesz Miklós. KJK. 17–50.]
- Friedman, Milton – Friedman, Rose (1980): *Free to Choose*. Seeker & Warburg. [Magyarul (1998): *Választhatasz szabadon*. Akadémiai Kiadó, MET Publishing Corp.]
- Hahn, Frank (1970): Some Adjustment Problems. In: *Econometrica*, Vol. 38., No. 1.: 1–17.
- Elnöki beszéd az Econometric Society 1968. decemberi találkozásán.
- Kuhn, Thomas S. (1961): The Function of Measurement in Modern Physical Science. In: *Isis*, Vol. 52., No. 2.: 161–193.
- Kuhn, Thomas S. ([1962] 1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press. [Magyarul (2002): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris.]
- Lakatos, Imre (1974): Falsification and the Methodology of Scientific Research Programme. In: *Criticism and the Growth of Knowledge*. Szerk.: Lakatos, Imre – Musgrave, Alan. Cambridge University Press. 91–196.

- Lucas, Robert E. – Sargent, Thomas J. (1979): After Keynesian Macroeconomics. In: *Federal Reserve Bank of Minneapolis, Quarterly Review*, Vol. 3., No. 2.: 1–16.
- McCloskey, Donald N. (1986): *The Rhetoric of Economics*. Harvester Wheatsheaf.
- North, Douglas C. (1994): Economic Performance through Time. In: *The American Economic Review*, Vol. 84., No. 3.: 359–368.
- Okun, Arthur (1975): *Equality and Efficiency: the Big Trade-off*. The Brookings Institution.
- Rawls, John (1958): Justice is Farness. In: *Philosophical Review*, Vol. 67., No. 2.: 166–194.
- Robbins, Lionel ([1932] 1935): *An Essay in the Nature and Significance of Economic Science*. Macmillan. [Magyarul részletek (2002): Tanulmány a közgazdaságtudomány természetéről és jelentőségéről (részletek). In: *Alapművek, alapirányzatok*. Szerk.: Bekker Zsuzsa. Aula: 589–592.].
- Rosenberg, Alexander (1992): *Mathematical Politics or Science of Diminishing Returns?* University of Chicago Press.
- Schultze, Charles L. (1977): *The Public Use of Private Interest*. The Brookings Institution.
- Sen, Amartya (1987): *On Ethics and Economics*. Basil Blackwell.
- Smith, Adam ([1776] 1937): *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations*. The Modern Library. [Az öt könyvből az első kettő magyarul (1992): *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. KJK.].
- Solo, Robert A. (1981): Values and Judgments in the Discourse of the Sciences. In: *Value Judgment and Income Distribution*. Szerk.: Solo, Robert – Anderson, Charles. Praeger.
- Stigler, George (1941): *Production and Distribution Theories: The Formative Period*. Macmillan.
- Tawney, Richard H. (1948): *The Acquisitive Society*. Harcourt Brace.

Pálfi Gergő

ISZLÁM FINANSZÍROZÁS A PÉNZÜGYI PIACOKON

ABSZTRAKT. A tanulmány az iszlám finanszírozást, valamint annak alapvető elemeit és formáit mutatja be a pénzügyi piacokon. Az iszlám finanszírozás alapja maga a muszlim vallás, illetve a *saríá*, az iszlám vallásjogi törvény. Ezek alapvető szabályai, előírásai húzódnak meg minden finanszírozási technika hátterében. A legfontosabb előírás, amelyet gyakran magával az iszlám finanszírozással azonosítanak, a kamatszedés tilalma, ennél azonban sokkal többet takarnak az egyes finanszírozási technikák.

1. MIT IS JELENT TULAJDONKÉPPEN AZ „ISZLÁM FINANSZÍROZÁS”?

Jelen tanulmány az iszlám finanszírozás kialakulását, a finanszírozási technikák bemutatását, azok hatásainak elemzését tűzte ki célul.

Az emberek többségének, akik már hallottak valaha az „islám finanszírozás”-ról, valószínűleg a kamatszedés tilalma, illetve kikerülése jut eszébe elsőként. Pedig ennél sokkal többet jelent: működési elvei mögött meghúzódik az iszlám vallás számos lényegi eleme. Az iszlám vallás és a modern pénzügyi világ ilyen módon történő összekapcsolódása számos kérdést felvet, többek között azt, hogy miként tudja egy vallás a teljes pénzügyi rendszert, bankszektor irányítani a XXI. század hajnalán úgy, hogy ezt mindkét fél – az ügyfél és a bank – elfogadja, vallásuktól függetlenül.

Mindenekelőtt meg kell határozni azt, hogy mi értendő „islám finanszírozás” alatt. Az iszlám finanszírozási technikák azon pénzügyi műveletek, banktermékek összefoglaló elnevezése, amelyek működési elvei az iszlám vallásban, azon belül is az iszlám jogban, a *saríában* gyökereznek. Az iszlám finanszírozási technikákat jellemzően iszlám bankok kínálják ügyfeleik számára.

Az „islám” elnevezés kissé megtévesztő lehet. Ez ugyanis mindössze annyit jelent, hogy a nyújtott szolgáltatások feltételeinek meg kell felelniük a *saríá* előírásainak (Khan 2009). Így az iszlám finanszírozás nem jelenti azt, hogy csak muszlim ügyfelek vehetik igénybe ezeket a napjainkban még meglehetősen speciálisnak tűnő szolgáltatásokat. Ezt bizonyítja az a tendencia, hogy a nem iszlám világban egyre nagyobb ütemben terjednek a pénzügyi világ iszlám megoldásai, így pl. az angol kormány is tervezi a szukúk államkötvények kibocsátását.

Az elnevezés a szolgáltatást nyújtó intézmény vezetője vagy képviselője számára sem tartalmaz vallási kikötést, bár az fontos feltétel, hogy a banknak rendelkeznie kell egy olyan felügyelőbizottsággal (Sharia Supervisory Board) (Khan 2009), amely azt ellenőrzi, hogy a nyújtott szolgáltatások és az eljárások módja valóban megfelel-e a vallási

előírásoknak. Így lehetőség van arra is, hogy e feltételeket elfogadva hagyományos¹ kereskedelmi bankok is létrehozzanak iszlám finanszírozási részleget vagy leányvállalatot.

Technikai sajátosságaikból adódóan ezek a pénzügyi megoldások kevésbé reagáltak érzékenyen a gazdasági világválságra, bár értelemszerűen az iszlám bankokat és pénzügyi megoldásokat sem kerülhette el teljesen a visszaesés. Növekedési potenciálját és erejét tekintve azonban e szektor alkalmas lehet arra, hogy egy lehetséges kiutat mutasson a válságból.

2. A VALLÁSI HÁTTÉR

A saría, az iszlám vallásjogi törvény annak a folyamatnak az eredménye, amelyben a törvény értelmezésére jogosult vallástudós, a musri a Koránt és a szunnát – ideértve a hadíszt is – alapul véve az analógia módszerével döntést hoz. A saría kiterjed a muszlimok mindennapi életére, a politikára, a kultúrára és a gazdasági életre is. A Korán Allah által sugalmazott mű, míg a szunna Mohamed próféta életét, a hadisz pedig tanításait foglalja magában. Utóbbi kettő a Korán egyes részeit magyarázva ad gyakorlati útmutatást a mindennapi életre. A saríában foglalt szabályok csak alapjait képezik a jogalkalmazásnak, amely ténylegesen a fikh² alapján valósul meg (Goldziher 1981).

A saría öt fő szabályt fogalmaz meg a gazdasági tevékenységekre. Ezek nem teljesen egyforma súllyal kerülnek alkalmazásra, de betartásuk kötelező minden iszlám finanszírozással foglalkozó intézmény és azok ügyfelei számára is.

A saría gazdasági tevékenységek folytatására vonatkozó öt fő alapelve a következő:

1. A legismertebb – de „csak” egyik feltétel – a kamatszedés tilalma. Eredetileg a Korán az uzsorakamatot – arabul: „riba” – tiltotta, amely a kölcsönadott pénz kétszeres visszafizetését takarta. A Korán 2. szúrájának³ 275–276. versei⁴ és 3. szúrájának 130. verse hivatkozik az uzsorakamat tilalmára (McAuliffe 2006):

---

1 Hagományos, tradicionális, konvencionális bankok, banktechnika, finanszírozási módszerek, pénzügyi rendszer alatt az angolszász minta, azaz az először Európában kialakult, majd fokozatosan az egész világon elterjedt pénzügyi rendszer és annak elemei értendőek.

2 A fikh az iszlám jogtudomány arab nyelvű megfelelője.

3 A szúra a Korán fejezete, összesen 114 szúra alkotja a Koránt.

4 A Korán-vers arab nyelvű megfelelője az ája.

Akik uzsorát habzsolnak, úgy támadnak fel [majdan], mint az, akit a Sátán földre sújtott az érintésével. Ez [lesz a büntetésük] azért, mert azt mondják: „az adásvétel ugyanolyan, mint az uzsora”. Allah azonban megengedte az adásvételt, ám megtiltotta az uzsorát. Aki intést kap Urától, és véget vet [annak, ami megtiltatott neki], annak [maradjon meg az], ami [a tilítás előtt] történt.

A [végső] döntés felőle Allah [kezében] van. Akik azonban [a tilalom után] visszatérnek [az uzsora habzsolásához], azoknak a tűz lesz az osztályrészük, és benne [égnek] örökké. Megfosztja Allah az áldásától az uzsorát [a Feltámadás Napján], ám kamatoztatja majd az alamizsnát. Allah nem szeret egyetlen istentagadót és bűnöst sem (idézet a Koránból: 2: 275–276).

*Ti Hívők! Ne habzsoljatok uzsorát duplán duplázva! Féltétek Allahot!
Talan boldogulni fogtok (idézet a Koránból: 3: 130).*

Eredetileg a mekkai kereskedők uzsorakamat-szedési szokásai ellen íródtak ezek a szúrák, kezdetben még nem is tiltó, inkább csak „megrovó” jelleggel. Mindazonáltal ezek a szúrák csak a muszlimok egymás közötti kereskedelmi műveleteit érintik, tehát a „hitetlenekkel”⁵ szemben alkalmazhattak akár uzsorakamatot is. A musrik szerint azonban tilos az iszlám finanszírozási intézményeknek bárminemű kamatot szedni. A kamatszedés tilalma azzal magyarázható, hogy a Korán tilt minden olyan tevékenységet, amely a „pénzből pénzt csinál” anélkül, hogy ennek eredményeképpen valamilyen jószág, illetve javak létrejönnének, amelyek a közösség hasznát szolgálnák.

2. A finanszírozási ügylet során jótékonyági elemnek (arabul: zakát) is meg kell jelennie. A „zakát” a Koránban szorosan kapcsolódik a „ribához”, a vonatkozó Korán-részlet a 30. szúra 39. verse (McAuliffe 2006).

Amit kamatra adtak kölcsön, hogy az emberek javaiban kamatot fialjon, az nem kamatozik Allahnál. Ám – Allah orcájának látását áhítozván, ami zakatot adtok – ők azok, akik megkét-szereznek (idézet a Koránból: 30: 39).

A jótékonyág több módon is megnyilvánulhat. Egyik formája lehet, hogy a bankok a nehéz helyzetben lévő és finanszírozási igényre szoruló ügyfeleknek segítséget nyújtanak egy speciális, egyénre szabott technika (pl.: szalám⁶) keretében. Erre a hagyományos

---

5 Az iszlám világban a nem muszlim vallásúakat nevezik hitetleneknek.

6 L. a 4.4 alfejezetben.

kereskedelmi bankok nem mindig hajlandóak, mondván: „az ügyfél nem hitelképes”. A jótékonyosság további formája lehet az elvárt és tervezett profiton felüli nyereségnek ténylegesen jótékony célokra történő fordítása. Végezetül említést érdemel egy különleges forma: büntetésként is lehet jótékonykodni. Amennyiben az ügyfél nem teljesíti a szerződésben vállalt rá eső kötelezettségeket, úgy a bank előre kikötheti, hogy ilyen esetekben a szerződésben vállalt kártérítés összegét az ügyfélnek jótékonyossági célokra kell fordítania.

3. Nem lehet olyan ügyletet finanszírozni, amely az iszlám értékrendjével, szabályaival ellentétes. Tiltott ügyletnek minősül a szerencsejáték, a fegyverkereskedelem, a pornográfia, a sertésenyésztés és -feldolgozás, valamint az alkohol előállítása és árusítása is. Az általános tiltás alól kivételt képeznek olyan projektek, amelyek esetében a járulékos szolgáltatások közé tartozik valamilyen, az iszlámnak nem megfelelő tevékenység (így különösen egy szálloda építése, ahol a külföldi turisták miatt az alkoholárusítás megengedett). Bár engedélyezett ilyen esetekben az iszlám finanszírozás használata, de csak olyan feltétel mellett, hogy a vallással ütköző tevékenység a finanszírozott projektnek legfeljebb egyharmadát teszi ki, és a vállalkozó az ebből nyert profitot is jótékonyosságra fordítja (UNCTAD 2006).

4. Tilos minden olyan kockázat vállalása, amely az ügyletet átláthatatlanná teszi, vagy nagy eséllyel veszteségbe fordítja. Ésszerű kockázat értelemszerűen vállalható, de az is csak a veszteségmegosztás – l. az 5. alapelvénél – szerint alkalmazható. A kockázatvállalásnál két arab fogalom kerül előtérbe: a „gharar” és a „majszir”. A „gharar” a főlegesen vállalt túl nagy kockázatot jelenti, amely által egyik – vagy akár mindkét – fél ugyan meggazdagodhat, de jó okkal valószínűsíthető a veszteség fellépése is. A „majszir” az arab nyelvben „szerencsejáték”-ot jelent, utalva arra, hogy kizárja a „hazardírozás” lehetőségét a gazdasági tevékenységek folytatását illetően. Így ez a szabály is tiltja a túlzott kockázatvállalást. A „riba” mellett a „gharar” és a „majszir” az iszlám gazdasági tevékenységekre vonatkozó legfontosabb tiltás.

5. Az ötödik szabály a „nyereségek és veszteségek megosztása”, közismertebb, „nemzetközi” néven Profit and Loss Sharing.⁷ Az iszlám finanszírozásnál bármilyen kockázat csak úgy vállalható, ha a jövőben felmerülő potenciális veszteségeket a két fél egymás között, a szerződésben meghatározott mértékben megosztja. A megosztás mértékének mindenképpen méltányosnak kell lennie, általában a finanszírozás, azaz a bankrészesedés mértéke határozza meg a pótlólagos költségviselés mértékét. Ezért a kockázatvállalásért

---

7 A „Profit and Loss Sharing” kifejezés gyakran használt rövidítése a „PLS”.

azonban „jutalom” is jár: a profit megosztása. A nyereség megosztásának mértéke megegyezik vagy hasonló ahhoz a megosztáshoz, mint amelyet a veszteségek viselésének megosztásánál alkalmaznak. Ide tartozik az az alapszabály is, hogy semelyik fél számára sem lehet garantált kifizetést ígérni.

A saría alapelvek betartása az alapja annak, hogy egy iszlám bank sikeresen és elismerten működhessen. A saría elveinek való megfelelést a Saría Felügyelőbizottság (Sharia Supervisory Board) felügyeli minden finanszírozó intézménynél. Amennyiben az adott technika, illetve szerződés megfelel a jognak, a „halal”, amennyiben ellenkezik azzal, a „harám” jelzőt használják rá (*Concept of Halal and Haram* n.d.). A bankok igyekeznek megfelelni a „halal” kritériumnak, azonban ez a jelenlegi erőteljesen profitorientált pénzügyi világban nem könnyű feladat.

Az iszlám bankok célja a profitszerzés mellett a társadalmi felelősségvállalás és a rászorulóknak segítése is. Talán ebben a különbözőségben ragadható meg leginkább az iszlám bankoknak a hagyományos pénzügyi világ bankjaitól való eltérése.

3. AZ ISZLÁM FINANSZÍROZÁS TÖRTÉNETE

3.1 AZ ISZLÁM KERESKEDELEM ÉS PÉNZÜGYI ÉLET KIALAKULÁSA

Az iszlám finanszírozási technika gyökere a saríában található, amely a Koránon és a szunnán alapul. Ezek a művek Mohamed próféta idejéből, azaz a VII. századból származnak. A mai értelemben vett modern finanszírozási technikák kialakulása ezzel szemben csupán a XIX. század közepére tehető.

Fontos azonban megállapítani, hogy a Korán megszületése, és az első, iszlám alapon működő finanszírozó intézmények létrejötte közötti 1200 évben a muszlimok nem zárták ki életükből a gazdaságot: virágzott a kereskedelem, és a mekkai zarándoklatok is számos muszlim kereskedő számára jelentettek vonzó pénzszerzési lehetőséget.

A kereskedelem a sivatagot keresztülszelve zajlott, karavánutakon látták el a beduinok és az arabok Európát luxuscikkekkel. Kiemelkedő volt az arabok közvetítő szerepe a Távol-Kelet és Európa között zajló kereskedelemben is, így a legfontosabb kereskedelmi központok éppen a virágzó arab városok körzetében alakultak ki. Mekka és Medina egyszerre volt az iszlám vallás két legszentebb zarándokhelye és az arab világ gazdasági életének „lökötető szíve” (Simon 1987). A későbbiekben a kalifátus létrejötte után annak központjai, az Omajjád-dinasztia idején Damaszkusz, majd az Abbaszidák idején Bagdad vált

a kereskedelem központjává. További fontos kereskedelmi központok voltak még Baszra és Mukha is.

A muszlimok számára mindazonáltal a mekkai zarándoklat, azaz a hadzs és minden további karavánút kiemelkedő profitszerzési lehetőséget jelentett, amely egyidejűleg többfajta keresletet is generált. Egyrészt ki kellett elégíteni a zarándokok alapvető szükségleteit, úgymint étel, szállás, ruházat. Ugyanakkor voltak, akik saját pénzükből nem tudták volna kifizetni az egyébként rendkívül drága zarándoklat költségeit, így „hitelre” szorultak. Az iszlám hit szerint kötelező mekkai zarándoklat így vált részben az iszlám hitelezést kiváltó tényezővé. Az egyes államok, kalifátusok, királyságok pénznemeinek eltérő volta váltotta ki a „pénzváltás” iránti keresletet (*The Oxford Encyclopedia*... 1995). A pénzváltók nem csak a különféle pénz nemeket, de a drágaköveket is átváltották, s mindemellett komplex bankári tevékenységet is folytattak: hitelezőként és befektetőként egyaránt működtek. Ebből a tevékenységből létrejött egy kezdetleges „bankrendszer”: a pénzváltók egymással kooperálva tudták azt biztosítani, hogy a zarándokoknak hosszú útjuk során nem kellett magukkal vinniük teljes vagyonukat saját maguk ellátásához, hanem induláskor beváltották azt egy elismervényre, és útjuk során ez az elismervény mintegy „hitelkártyaként” funkcionálva fedezte költségeiket. Ez az elismervény tekinthető a mai értelemben vett csekk őseként is. Maga a „csekk” szó is egybecseng arab megfelelőjével, a szukúkkal⁸. A pénzváltók később elszámoltak egymás között, a zarándokok pedig biztonságban érezhették magukat.

A finanszírozási technikák kialakulásának másik alapvető forrását a Közel-Keleten folyamatosan dúló háborúk biztosították. A kalifáknak szükségük volt pénzre a terjeszkedés mellett hatalmuk fenntartásához és megszilárdításához is.

A kereskedelem közvetett módon egy másik területen is komoly fellendülést hozott: a kereskedelmi tevékenység következtében a muszlimoknak képződhetett olyan jövedelmük is, amely részben ellenkezett a sariával. Az így megszerzett jövedelmet pedig kötelesek voltak a közösség számára jótékonyság – „zakát” – keretében felajánlani. Az így felajánlott, olykor tekintélyes összegekből alapítványokat hoztak létre, amelyek vallási, kulturális és szociális jellegű épületkomplexumok létesítését tették lehetővé. Így létrejöhettek mecsetek, könyvtárak, kórházak és Korán-iskolák is (Cahen 1989).

Mindezen kereskedelmi, illetve pénzügyi tevékenységek, „finanszírozási technikák” esetében a legteljesebb mértékben betartották a saría szabályait, így elsősorban a kamatszedés, illetve kifejezetten az uzsorakamat szedésének tilalmát. Ugyanakkor éppen a kamatfelszámítás tilalma volt akkoriban a legnagyobb akadálya az iszlám finanszírozási technikák világszerte – pontosabban akkoriban még csak Európában – megvalósuló elterjedésének. A hagyományos európai kereskedelmi bankok működésüket a kamatra, mint

---

8 L. a 4.1 alfejezetben.

elsődleges profitra alapozták, és a musrik még nem látták annak a módját, hogy miként fog az iszlám finanszírozás „Nyugaton”, azaz Európában és később Amerikában utat törni magának. Ugyanakkor meglehetősen korán eljutottak ezek a technikák Európába, hiszen 711-ben az arabok a Gibraltári-szoroson keresztül Európába érkeztek, és csak 1492-ben távoztak onnan. Ezáltal pedig a mórok – a helyi arabok – nemcsak kultúrájuk meghonosításával, de kereskedelmi tevékenységük révén is nyomot hagytak, nemcsak Spanyolországban, hanem egész Dél-Európában, így Máltán, Dél-Olaszországban, sőt Cipruson is (Simon 1987). Ezekről a területekről, különösen Andalúziából kiindulva pedig egyre többen ismerték meg ezeket a technikákat Európában.

3.2 AZ ISZLÁM BANKOK KIALAKULÁSA

A muszlim lakosságú területeken a bank-, illetve finanszírozási rendszer kialakulása érdekes módon nem a muszlim helyi lakosokhoz köthető, hanem sokkal inkább a gyarmatosítás intézményéhez, ugyanis a Közel-Keleten angol, illetve angol–francia befektetések révén jöttek létre az első bankok a XIX. században.

Így az iszlám bankrendszer kialakulásának kezdete teljesen egybefonódott a gyarmatosítással. Az ún. „gyarmati bankrendszer” első két intézménye az Imperial Ottoman Bank és a Bank of Persia volt (*The Oxford Encyclopedia*... 1995). Az Imperial Ottoman Bank a jelenlegi Törökország területén angol–francia közreműködéssel jött létre, míg az Imperial Bank of Persia a mai Irán területén tisztán brit befektetés nyomán alakult meg. Ezek a bankok is elsősorban pénzügyi közvetítőkként, ügynökként működtek, csakúgy, mint a középkorban az arab kereskedők.

Következő lépésként a muszlimok már saját maguk szándékoztak bankokat alapítani biztosítva azt, hogy a létrehozott profit saját országukban maradjon. Az 1920-as években indultak meg az első bankalapításra irányuló törekvések. Ez azonban számos akadályba ütközött, amelyek közül kiemelkedő volt az a bizonytalanság, hogy a muszlimok hogyan fogadtassák el banktechnikájukat és bankrendszerüket az európai és amerikai pénzügyi és kereskedelmi tevékenységet végző intézményekkel, mivel, amennyiben az európai kereskedelmi bankok nem ismerik el az iszlám bankok által kibocsátott értékpapírokat, úgy azok értéktelenek az Európával folytatott kereskedelem finanszírozásában. Az elfogadtatáshoz arra volt szükség, hogy a muszlimok saját bankjaikban engedélyezzék az európai szakértők működését, de ez az állapot már nem volt megegyező az egy évszázaddal korábbival: a bank ugyanis már a muszlimok tulajdonában volt.

Az első, muszlimok által alapított iszlám bankok a Bank Misr of Egypt, a Palestinian Institutive Habib Bank in British India és az Arab Bank voltak. Szaúd-Arábia csak később, a nagymértékű olajkitermelés megindulása után kapcsolódott be a folyamatba.

Ezt követően az iszlám pénzügyi világban az képezte vita tárgyát, hogy milyen módon tehető nyereségessé egy iszlám bank a kamatszedés tilalma mellett. A probléma áthidalására hosszas viták utáni egyezményes megoldásként a saría ötödik alapelvét, az ún. „PLS”-t, azaz a nyereségek és veszteségek megosztását fogadták el.

Az iszlám finanszírozási technikák nagymértékű elterjedése 1959-ben kezdődött, amikor Pakisztánban létrejött az első farmer-hitelegyesület, majd 1963-ban Egyiptomban a Mit Ghamr Saving Bank, 1971-ben ugyanott a Nasser Social Bank alakult meg. Az 1970-es években ezután sorra nyíltak meg az iszlám bankok, amelyek közül időrendi sorrendben a legfontosabbak a következők (Gafoor 1995):

- Dubai Islamic Bank – 1975
- Faysal Islamic Banks in Egypt & Sudan – 1977
- Kuwait Finance House – 1977
- Jordan Islamic Bank – 1978
- Bahrain Islamic Bank – 1979.

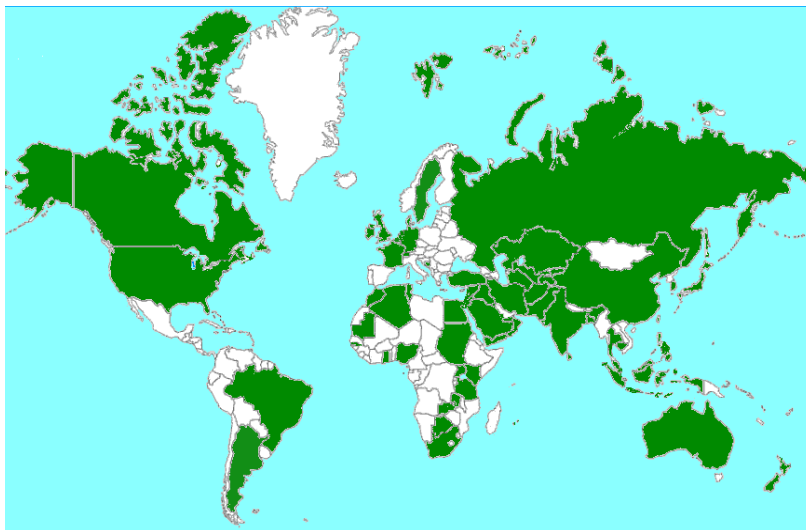
Lényeges különbség az észak-afrikai és közel-keleti, valamint az Arab-félszigeten és a Távol-Keleten létrejött bankok között, hogy előbbiek esetében szovjet hatásra jellemző volt az állami tulajdon jelenléte, míg utóbbiak esetében a bankrendszer tisztán piaci alapon szerveződött.

Jelenleg a muzulmán világban a „vegyes bankrendszer” jellemző, így az iszlám bankok mellett jelen vannak a hagyományos kereskedelmi bankok is. Ez alól két ország képez kivételt: Iránban és Pakisztánban a bankrendszer tisztán iszlám vallási alapokon, azaz a saría alapelvein nyugszik. E két országban nincsenek hagyományos kereskedelmi bankok.

Az iszlám bankok napjainkban már nemcsak a Közel-Keleten, hanem szerte a világon megtalálhatóak. A világméretű elterjedésnek több oka is van: egyrészt a muszlimok felfedezték az iszlám bankok versenyképességének lehetőségét a hagyományos kereskedelmi bankokkal szemben. A másik vélekedés szerint elsősorban az Arab-félszigeten az elképesztő méretű kőolajkészleteknek köszönhetően felhalmozódott hatalmas tőkeálmány külföldi befektetése hozta magával világszerte az iszlám finanszírozási módszerek alkalmazását (Martin 2005). Az iszlám bankok terjeszkedése a következő főbb irányokba mutatott:

- Délkelet-Ázsia
- Afrika
- Észak-Amerika
- Európa.

1. ábra: Az iszlám finanszírozás világméretű elterjedése napjainkban
(a zöld szín azokat az országokat jelöli, ahol elérhetőek e szolgáltatások)

4. A FINANSZÍROZÁSI TECHNIKÁK BEMUTATÁSA

Az iszlám bankok által használt és a saría alapelveivel összhangban álló legfőbb finanszírozási technikák, illetve eszközök a következők⁹ (Khan 2009):

- szukúk/Sukuk: szerződés, csekk
- murábaha/Murabaha: törekvés a haszonra, nyereségre; profitszerzés
- musáraka/Musharaka: társulás, együttműködés, részvétel, közreműködés
- isztiszná/Istisna: valakinek a felkérése, hogy valamit gyártson le
- mukárada/Muqarada: pénzkölcsönzés valaki számára úgy, hogy később osztoznak a haszonon
- mudáraba/Mudaraba: üzletkötés valaki tulajdonával a későbbi profitmegosztás reményében
- idzsára/Ijara: haszonbérlet, bérbeadás
- szalám/Salam: béke, biztonság
- takáful/Takaful: szolidaritás, szimbiózis; szerződés egymással.

A legtöbb technika alapja a szukúk, az iszlám kötvény. Sok technika működése ezen alapul. A további technikákat többféleképpen lehet csoportosítani, de a legalapvetőbb csoportosítási módszer szerint árukereskedelmet és projekteket finanszírozó technikák különböztethetők meg.

A leggyakoribb árukereskedelemben használt technikák (UNCTAD 2006) a murábaha, a szalám, a musáraka és az isztiszná. A projektfinanszírozás esetében az idzsára, a murábaha, a mudáraba, az isztiszná, a mukárada és a musáraka elterjedt.

A továbbiakban a fenti technikák közül a szukúk, a murábaha, a mudáraba, a szalám és a takáful technikák kerülnek részletesen bemutatásra kitérve azok működési elveire, illetve használatuk gyakoriságára. A további technikák leglényegesebb momentumait a fogalommagyarázat¹⁰ tartalmazza.

---

9 Az egyes technikák neve először magyar, majd angol átiratban, ezután arab nyelven kerül megjelenítésre. A kettőspont után a technikák arab nevének magyar fordítása szerepel.

10 L. a mellékletben.

4.1 SZUKÚK

A szukúk az iszlám finanszírozású bankrendszer alapja, az iszlám kötvény. A legtöbb a továbbiakban bemutatandó technikához szervesen kapcsolódik, gyakran azok mozgatórugója. Kifejezetten a projektf finanszírozások területét jellemzi, hiszen a kötvényt mint tőkegyűjtési technikát nagyobb beruházások esetén érdemes alkalmazni.

A szukúk egy olyan tárgyi eszköz,¹¹ amely egy projekteredmény értékét testesíti meg, a tranzakciót ahhoz téve hasonlatossá, mintha a szukúk tulajdonosa egyben annak a vállalkozásnak vagy a projektnek is tulajdonosa lenne, amelynek a finanszírozása érdekében kibocsátották azt. A hagyományos kötvényekhez képest lényeges különbség, hogy míg a hagyományos kötvény rendszerint egy kölcsönadási-kölcsönvételi folyamatot jelent, addig a szukúk sokkal inkább a tulajdonjog részleges átruházásán alapul, a birtokolt értékpapírok értékhányadának megfelelően (Aidham 2009).

Az Accounting and Auditing Organisation for Islamic Finance Institutions (AAOIFI)¹² összesen tizennégy szukúk típust ismer el. Ezek közül a leggyakrabban használt formák a következők (*Sukuk [Islamic Bonds]* n.d.):

- murábaha szukúk
- idzsára szukúk
- mudáraga szukúk
- musáraga szukúk
- szalám szukúk
- isztiszná szukúk
- mukáraga szukúk
- és ezek hibrid változatai.

A szukúk murábaha ügylet során történő alkalmazása a 4.2.2-es alfejezet során kerül bemutatásra. Miután az iszlám finanszírozási formákat sokszor egymással kombinálva alkalmazzák, így gyakran maga a szukúk hibrid finanszírozási formává válhat.

A szukúk használata során több kockázat is felmerülhet (Tariq és Dar 2007). A megtérülési kockázat abban áll, hogy a befektetők csak akkor látnak hasznot a

---

11 Az alfejezet további részeiben: az „eszköz”.

12 Az AAOIFI („Islám Pénzügyi Szervezetek Számviteli és Könyvvizsgálati Szervezete”) egy 1991-ben alakult, független nonprofit szervezet, amely az iszlám pénzügyi szervezetek és iparág számára dolgozza ki a követendő sztenderdeket, technikákat. Jelenleg 189 intézményi tagja van, ezek közé tartoznak központi bankok és egyéb iszlám pénzügyi szervezetek. A legtöbb ország, ahol elterjedtek az iszlám finanszírozási technikák, vagy beülteti teljesen az iszlám banki gyakorlatba az AAOIFI sztenderdjeit, vagy útmutatásként tűzi ki ezeket az iszlám pénzügyi szervezetek számára (*AAOIFI Overview* n.d.).

szukúk megvásárlásából, ha a projekt, amelyhez kapcsolódva a szukúkot kibocsátották, nyereségesen működik, ellenkező esetben a projekt tulajdonos nem tud fizetni a banknak és így a bank sem a befektetőnek. Fix hozam kikötése a saría alapján tilos. Továbbiakban a projekt tulajdonos, illetve az „eszköz” eredeti tulajdonosának bármilyen csődje, illetve nem fizetése jelent komoly kockázatot. Speciális kockázatként kell még megemlíteni a saría megfelelőségkockázatát is. Amennyiben bármilyen – a legkisebb mértékben is –, a saríával ellentétes kikötés állna a szerződésben, az eredeti tulajdonos megtagadhatja a fizetések folyósítását. Emellett azonban számos, a normál működésből fakadó piaci kockázatot (pl. devizaárfolyamok változása) is figyelembe kell venni a szukúk esetében.

4.2 MURÁBAHA

A murábaha a leggyakrabban alkalmazott iszlám finanszírozási technika. Angolul több elnevezése is ismert, a legfontosabbak: cost-plus (Timberg 2003), azaz költség-plusz vagy mark-up (Gafoor 1995), azaz „felár alapú” finanszírozás.¹³ Ez a technika mind a kereskedelem, mind a projektfinanszírozások esetén alkalmazható, bár előbbi esetében a gyakoribb.

4.2.1 KERESKEDELEMBEN HASZNÁLT MURÁBAHA

A murábaha legegyszerűbb formájában nem sokban különbözik az áruhitelektől, eltekintve a kamatfelszámítás tilalmától. Az ügylet alapvetően két részre bontható: az áru bank általi megvételére és az áru magasabb áron történő, a végleges vevő felé irányuló, részletfizetés keretében megvalósuló eladására.

A murábaha működése a következőképpen zajlik (UNCTAD 2006):

1. A vevő, miután döntött egy bizonyos áru megvásárlásáról, a bankhoz fordul, és szerződést köt vele, amelyben a bank arra kötelezi magát, hogy a vevő által meghatározott árut a saját nevében megvásárolja, és ezt az árut a vevő tőle később az előre meghatározott és szerződésben rögzített, magasabb áron visszavásárolja. Az eladási ár így egy későbbi időpontban semmilyen körülmény hatására nem változtatható meg.

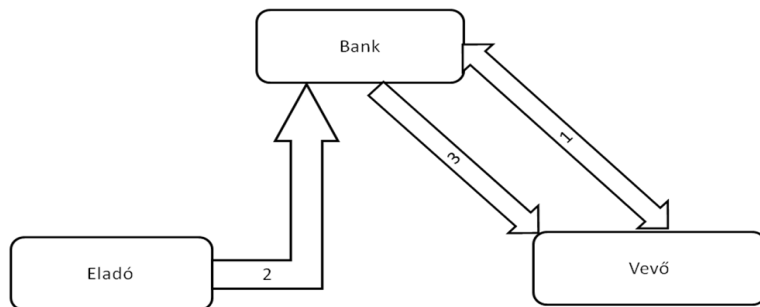
2. A bank az ügyfelével kötött szerződés szerint megvásárolja az árut az eladótól a saját nevében, saját számlájára.

---

13 A haszonkulcs- vagy felárrendszert nem szabad összetéveszteni a kamat fogalmával.

3. A bank saját nevében eladja az árut a vevőnek az előre meghatározott áron, amely két komponensből tevődik össze: a bank által az áruért fizetett ár és az ügyféllel kötött szerződésben meghatározott felár (mark-up). A felár nem teljesen ekvivalens a kamattal, bár funkcióját és mértékét tekintve nagyon hasonlít hozzá.

2. ábra: A murábaha működése

Forrás: UNCTAD 2006

Mivel az árut a bank a saját nevében veszi, ezért a tulajdonjog egészen addig a banknál marad, amíg a vevő ki nem fizeti a bank felé a kötelezettségeit – így a vételár teljes megfizetésekor száll át a tulajdonjog. Az áru fizikai mozgását nem a bank végzi, hanem a szállítás megszervezése és lebonyolítása az eladó és a vevő között általában közvetlenül történik. A fizikai, logisztikai folyamatokba a bank – a felügyeleten túlmenően – általában nem avatkozik be, hiszen nem rendelkezik kellő szakértelemmel sem az áru mozgatása, sem megőrzése területén.

Belátható, hogy a bank próbálja elkerülni az adott áruval kapcsolatos bármilyen logisztikai folyamat lebonyolítását. A bank számára éppen ezért nagy kockázatot jelenthet a vevő fizetéseképtelensége, hiszen, bár az áru feletti tulajdonjoggal a bank rendelkezik, mégis komoly problémákkal kell szembenéznie az áru elhelyezésével és tárolásával kapcsolatban. Ha nem áll fenn a fizetéseképtelenség veszélye a vevőnél, még akkor is felléphetnek olyan minőségi problémák, kifogások, amelyek miatt a vevő nem hajlandó átvenni az árut. Ezt a kockázatot a szerződésbe foglalt nagyon részletes termékspecifikációval és minőség-ellenőrzési klauzulával ki lehet védeni.

A vevő nem, vagy nem időben történő fizetési kockázatát nagyon nehéz kezelni, hiszen késedelmi kamat nem számolható fel, egyrészt azért, mert a saria tiltja a kamatot, másrészt, mivel az eladási ár és annak semmilyen komponense sem változtatható a murábaha szabályai alapján. Részleges kockázatkezelést jelenthet, ha a nem fizető vevőt arra kötelezik a szerződésben, hogy vagyona egy részét jótékonyági célokra fordítsa.

Mindez arra készítheti a vevőket, hogy jótékonykodás helyett inkább fizessenek, de amennyiben ez a motiváció sem elégséges, akkor végső soron a banknak semmilyen haszna sem származik a jótékonyaságból. Egyetlen lehetőség kínálkozik ilyenkor, nevezetesen, hogy el kell érni, hogy a vevő valamilyen biztosítékot (bankgarancia, kezesség, jelzálog) adjon át a bank részére, amelynek alapján a bank behajthatja az adósságot, illetve végrehajthatja azt az adóson. Azonban nem szabad túl erőszakosnak sem lenni, hiszen mindez ütközhet a saría szabályaival, és a vevő könnyen feljelentheti a bankot az illetékes felügyeletnél, amelynek következtében akár a teljes murábaha ügylet is megsemmisülhet. A bank érdeke ennek következtében abban ragadható meg, hogy ilyen esetekben minél hamarabb új vevőt találjon és eladja az árut.

A murábaha technikát bonyolultabb kereskedelmi műveletekhez is lehet használni, így pl. export, illetve import finanszírozásához, sőt kereskedelmi hitelkeret esetén is be lehet kapcsolni a folyamatba. Az akkreditív hagyományos működéséhez képest az az eltérés, hogy az iszlám bank (a vevő bankja) nem csak megnyitja az akkreditívet, de egyúttal ő az áru első vevője, majd azt az előre kialakított áron (vételi ár+felár) eladja az ügyfélnek (az eredeti vevőnek).

A murabahának létezik egy fordított verziója is: a tawarruk, a fordított murábaha. A tawarruk technika alkalmazása során a vevő valamilyen árut úgy vásárol meg a banktól, hogy annak ellenértékét a bank számára részletekben fizeti ki, miközben a megvett követően rögtön értékesíti ugyanazon árut árkülönbözettel egy harmadik félnek. Miközben azonnal pénzhez és profithoz jut, az áru vételárát csak később kell megfizetnie (*Tawarruq n.d.*).

A kereskedelmi célú murabahát általában kisebb értékű áruk adásvételéhez kapcsolódóan veszik igénybe, és többnyire rövid időn belül megvalósul a bank és a vevő közti adásvétel is.

4.2.2 PROJEKTFINANSZÍROZÁSHOZ HASZNÁLT MURÁBAHA

A projektfinszírozáshoz használt murábaha annyiban hasonlít a kereskedelmi célú murabahához, hogy a bank, illetve a finanszírozást lebonyolító intézmény az általa megvásárolt eszközt magasabb, azaz a mark-uppal megemelt áron adja tovább. Lényeges különbség abban mutatkozik, hogy ez esetben nem feltétlenül egy árurol, hanem egy olyan eszkről van szó, amely egy nagy beruházási célhoz (épületkomplexum, olajfinomító, repülőtér) kapcsolódnak. A kiindulópont az, hogy az adott termelőeszkröz tulajdonosának tőkeinjekcióra van szüksége a beruházás lefolytatásához.

A projektfinszírozás során a murábaha szereplői a következőképpen járnak el:

1. A termelőeszköz tulajdonosa, illetve a projekt tulajdonos eladja az eszközt, illetve a projekt tulajdonjogát a finanszírozást lebonyolító intézménynek, illetve vállalkozásnak, és a felek egyidejűleg megállapodást is kötnek arra vonatkozólag, hogy azt a tulajdonos vissza is vásárolja egy felárral (mark-up) megemelt összegért. A visszavásárlási összeget a tulajdonos részletekben fizeti vissza.

2. Mivel a finanszírozást lebonyolító intézmény nem feltétlenül egy bank, így fizetési kötelezettségének teljesítéséhez pótlólagos forrásokat kell bevonnia. Ez leggyakrabban murábaha szukúk kibocsátásával történik, amelynek fedezete az érintett eszköz, illetve projekt. Befektetők megvásárolják ezeket a kötvényeket, és az így összegyűlt összeget a finanszírozást lebonyolító vállalkozás fizeti ki az eszköz eredeti tulajdonosa számára. A tulajdonos által a vállalkozás részére fizetett törlesztőrészletek részben a vállalkozásnál maradnak (ez képezi a mark-up értékének egy részét), részben a befektetőkhoz kerülnek értékpapír-törlesztés formájában. Így a mark-upnak fedeznie kell egyrészt a vállalkozás hasznát, másrészt a befektetők elvárt hozamát is.

A murábaha projektfinanszírozásra használt formája – ellentétben a kereskedelmi célúval – elsősorban hosszú távú, nagy összegű befektetések esetén használatos.

4.3 MUDÁRABA

A mudáraba olyan iszlám pénzügyi eszköz, amelyet kizárólag projektek finanszírozásához használnak.

A mudáraba alapja egy szerződés, amely két vagy több fél között jön létre: az egyik oldalon áll a „mudárib”, maga a projekt tulajdonos, akinek tőkére van szüksége egy konkrét projekt teljesítéséhez. Ő testesíti meg a szakértelmet. A másik oldalon állnak a befektetők vagy egy bank – az ún. „rabb al-mal” –, akik csendestársként, finanszírozóként kapcsolódik be a projektbe, ezáltal biztosítva a projekt tulajdonosok számára a projekt folytatásához szükséges tőkét. A befektetőnek nincs beleszólása a projekt vezetésébe.

A befektetők haszná az ügyletben – a befektetett összeg visszafizetésén túl – a projekt profitjából való részesedés (*A glossary of terms* 2002). A nyereségből történő részesedés előre meghatározott formában, a szerződésben kerül rögzítésre. Általában a nyereség megosztási aránya aszerint kerül kialakításra, hogy a befektető milyen mértékben járult hozzá a projekt tőkéjéhez, illetve az általa rendelkezésre bocsátott tőke az eszközök hány százalékát fedezi. Mindennek elengedhetetlen feltétele azon eszközök pontos értékelése, amelyek a befektető tőkéje által kerültek a projektvállalkozás használatába (tulajdonába).

A mudáraba szerződés előírásai tiltják egy előre kialakított minimum összegnek a befektető javára történő megfizetését: így amennyiben nem keletkezik profit, úgy a

befektető sem tud abból részesülni, sőt, a projekttulajdonos fizetéseképtelensége esetén (amennyiben ezt a projekttulajdonoson kívülálló okok eredményezték) még a befektetett tőke visszafizetésétől is elesik.

Ezek alapján a mudáraba aránytalan kockázatmegosztást teremt. Míg a projekttulajdonos kockázata jóhiszemű magatartása mellett mindössze a szerződés megkötésére és a projekt részletes „Megvalósíthatósági tanulmányának” elkészítésére és bemutatására szánt munkaidő elvesztésére terjed ki, addig a befektetők az általuk befektetett vagyont teljes egészében kockára teszik, ugyanakkor felelősségük a befektetett összesen túl már nem terjed. Ráadásul miután nincs beleszólásuk a projektvezetésbe, így gyakorlatilag tőlük teljesen független a projekt nyereségessége vagy veszteségessége, azaz befektetésük megtérülése. A mudáraba nagyon hasonlít a hagyományos pénzügyi világ „kockázattőke”-befektetéseire, azzal a kifejezett hátránnyal, hogy veszteséges üzletmenet esetén a befektető nem tarthat igényt semmilyen pénzösszegre sem (*Mudarabah* n.d.).

A mudáraba esetében érdekes ellentétbe ütközik így a saría saját magával: egyrészt, miután tiltja a garantált profitot, ezáltal a befektető jog szerint nem tarthatna igényt még egy minimum összeg megtérítésére sem. Mindazonáltal ez a „rend” egyúttal ellenkezik is a saríával, miután nem jön létre valós kockázatmegosztás a két fél között: belátható, hogy minden kockázatot gyakorlatilag a befektető vállal.

Megoldást jelenthet erre a dilemmára egy olyan szerződés, amely alapján a befektető igényt tarthat a „Megvalósíthatósági tanulmányban” kimutatott profitra vagy annak egy meghatározott részére, még akkor is, ha a projekt veszteséges, vagy nem éri el az elvárt profitszintet. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e kikötéseket maga a mudáraba szerződés nem tartalmazhatja, így arra egy külön szerződést kell kötni, amely formailag külön áll az eredeti mudáraba szerződéstől, és amelynek megkötése semelyik fél részéről nem kötelező (Barakat és Khumri 2007).

4.4 SZALÁM

A szalám a kereskedelem, azon belül is elsősorban a mezőgazdaság finanszírozásához használt klasszikus iszlám finanszírozási forma.

A szalámnak alapvetően két szereplője van: az eladó, aki egyben az áru termelője, és a vevő, egy iszlám bank. Az eladónak szüksége van tőkére az áru megtermeléséhez, illetve állatok esetében tenyésztéséhez, de amíg az áru nem érik be, illetve nem nő meg, addig azt nem tudja eladni, így nem jut a pénzhez, így végső soron nem tudja megtermelni az árut. Erre a problémára nyújt megoldást a szalám. Ez a technika ugyanis azt takarja, hogy az eladó előre – mielőtt az áru „késztermék állapotba” kerülne – eladja azt egy banknak.

Ez az ár alacsonyabb, mintha az eladó a betakarított termést vagy kitenyészített állatot adná el. A banknak jogában áll az árut azonnali, magasabb árfolyamon továbbadni: ez képezi az ő nyereségét. A szalám esetében a banknak joga van az eladótól biztosítékot is kérni, így pl. jelzálogot, kezességet vagy bankgaranciát. Ha a szállítás az eladó hibájából nem valósulna meg, úgy a bank ez esetben követelheti, hogy a kezes vagy a garáns biztosítsa számára a szerződésben megjelölt árut, illetve annak leszállítását (*Salam [Sale Contract]* n.d.).

A szalám esetében azonban néhány további feltételnek is teljesülnie kell (Usmani 2008). A bank kötelessége, hogy az áru teljes, a szerződésben meghatározott ellenértékét röviddel a szerződés megkötése után fizesse meg. Az adott áru minőségét és mennyiségét a szerződés pontosan meghatározza, de ezzel ellentétben nem lehet megjelölni egy kizárólagos termelési helyet: ezen intézkedés célja, hogy amennyiben az áru tönkremenne, akkor a piacról könnyű legyen a helyettesítő termék beszerzése. Meg kell jelölni a szállítás konkrét helyét és idejét is, amely nem eshet egybe a szerződéskötés időpontjával. Az áru egészen a teljesítés időpontjáig az eladó tulajdonát képezi.

Az áru leszállításával a bank számára azonban nem fejeződik be az ügylet: az árut ugyanis tovább kell értékesítenie. Erre alapvetően három különböző lehetősége kínálkozik, azonban a saría ezek közül csak kettőt engedélyez. Az első lehetőség, hogy a bank köt egy másik szalám szerződést ugyanarra az árura, ugyanazzal a szállítási időponttal, csak ebben a szerződésben ő lesz az eladó és egy harmadik fél a vevő. A második lehetőség szerint a bank, miután tulajdonába került az áru, egy azonnali szerződés keretében továbbadja azt egy harmadik félnek. A bank haszna mindig az, hogy drágábban értékesíti az árut, mint ahogy megvette. Ezt a két típust párhuzamos szalámnak nevezik összefoglaló néven. Az áru értékesítésének harmadik, egyben tiltott formája az, hogy a bank, miután a tulajdonába került az áru, ugyanannak a személynek adja el, akitől megvette azt. Ez a technika azért tiltott, mivel a szerződéskötéskor még nincs a tulajdonában az áru, és átláthatatlanná téve a konstrukciót, nem felel meg a „gharar” tilalmának (Usmani 2008).

A szalám rendkívül hatékony módja a kis volumenű kereskedelmi ügyletek és főleg a mezőgazdaság finanszírozásának, így meglehetősen népszerű. Nagyobb projektek finanszírozásához azonban nem alkalmazható, hiszen: egyrészt túl nagy kockázatot jelentene a banknak a szállítás elmaradása, másrészt egy nagy beruházás „outputját”, azaz végtermékét nem biztos, hogy egy bank tovább tudja értékesíteni harmadik vevőnek.

4.5 TAKÁFUL

A takáful az iszlám banktechnika biztosítási terméke. A takáful szó a „kafala” igéből képezhető, amelynek jelentése arabul: „garanciát vállalni”, illetve „garantálni” vagy „mások

szükségeitől gondoskodni” (Mughal 2008). A takáful alap gondolata teljesen megegyezik a saría szabályaival, hiszen természeténél fogva a felelősség és a kockázat megosztásán alapul.

A musrik részéről aggályok merültek fel a takáful használatát illetően. A legfontosabb kétség magából az iszlám természetéből fakad. A muszlimok ugyanis azt vallják és hiszik, hogy Allah pontosan tudja, mi a jó és a mi a rossz számukra, így rá kell bízni magukat, és akármit is hoz az élet, azt Allah akarataként el kell fogadni. Ennélfogva a biztosítás felesleges lehetne. Erre a „problémára” azonban maga a próféta adja meg a választ egy kis történet keretében:

A próféta a sivatagban találkozott egy beduinval. Megkérdezte tőle:

– Miért nem kötöd ki a tevédet?

– Azért, mert bízom Allahban.

– Először kösd ki a tevédet, és aztán bízz Allahban (Ashraf 2008).

A történet is rámutat arra, hogy bár hozhat a sors kedvezőtlen eseményt is – illetve a muszlimok szerint Allah bármilyen szerencsétlenséget is az útjukba sodorhat –, mégis lehet, sőt kell is védekezni az ilyen események ellen.

A takáful ügyletnek két „szereplőcsoportja” van: az egyik csoportba tartoznak a biztosítást igénylő résztvevők, azaz a biztosítottak, a másik csoportot általában egy biztosítótársaság vagy bank képezi, aki a „takáful alap” kezelőjeként, operátoraként, az ügylet menedzsereként működik közre. Alapvető eltérés mutatkozik a takáful és a hagyományos biztosítási ügyletek között abban, hogy amíg a takáful esetében a biztosítottak elsődlegesen egymással, és csak ezután az operátorral kötnek szerződést, addig a hagyományos pénzügyi világban az ügyfelek egymással nem szerződnek, csak a biztosítótársasággal vagy a bankkal.

A biztosítottak saját befizetéseikből létrehoznak egy ún. „takáful önszegélyező alapot”, és egymással szerződést kötnek, amelyben meghatározzák, hogy milyen káresemények bekövetkezése esetén jogosultak kártérítésre. Ebből következik, hogy a kártérítés összegét ebből az általuk befizetett alapból fedezik. Ez az alap az ún. tabarru, azaz „ajándék, alamizna” hozzájárulás alapján jön létre, miután a biztosítottak célja a saját maguk esetében bekövetkezett káresemények fedezésén túl mások – a többi biztosított – segítése is. A kártérítés összegének mértéke független az adott károsult eredeti hozzájárulásától, így pl. egy olyan ügyfél is hozzájuthat jogos káresemény esetén 5000 USD-hez, aki csak 1000 USD-t fizetett be. Az operátor haszna a takáful különböző modelljei szerint más és más lehet. Leggyakrabban az operátor befekteti a „takáful önszegélyező alapot” sariának megfelelő portfólióba, és a befektetés hasznán osztozik a biztosítottakkal előre rögzí-

tett módon. Másik gyakori konstrukció, hogy az operátor az alap kezeléséért fix összegű jutalékot kap.

A takáful mindazonáltal az egyik legérdekesebb, és a hagyományos pénzügyi eszközöktől mind felfogásában, mind kivitelezésében az egyik leginkább eltérő iszlám finanszírozási technika.

ÖSSZEGZÉS

Az iszlám banktechnika jelenleg 1000 milliárd USD-t (*Murabaha Financing* 2009) kitevő bankeszközök felett rendelkezik. Ez hatalmas összeg, de jelenleg még elenyészőnek tekinthető a hagyományos bankrendszerhez képest. Ugyanakkor, míg az iszlám banktechnika meglehetősen „fiatal”, alig több mint 30 éves, addig a hagyományos bankrendszer működése több évszázaddal korábbra vezethető vissza, így nem várható el az, hogy az iszlám bankrendszer a tradicionálissal megegyező piaci erőt képviseljen.

Az iszlám banktechnika legerőteljesebben napjainkban a Közel-Keleten és Délkelet-Ázsiában van jelen. A legkomolyabb jelenlét abban a két országban valósul meg, ahol az iszlám banktechnikák alkalmazása kizárólagos: Pakisztánban és Iránban. Nem véletlen, hogy ez az a két ország, amely nem enged be semmilyen, a sáriával ellentétes technikát, hiszen itt – különösen Iránban – a lakosság túlnyomó többsége síita. Az 1970-es évek végén mindkét helyen úgy ítélték meg, hogy az iszlám banktechnika képes egyedül megmenteni országuk összeomlóban lévő gazdaságát (Anwar 1992).

A legnagyobb tőke – az összes iszlám banki eszköz egynegyede – az Arab-félszigetre koncentrálódik. Itt találhatóak a legnagyobb bankok is, így a két kiemelkedően hatalmas bank: a szaúd-arábiai Al-Rajhi Bank és a kuvaiti Kuwait Finance House. Ez a két bank képes teljes mértékben felvenni a versenyt a nagy amerikai és nyugat-európai bankokkal, még a kiemelkedő finanszírozási igénnyel fellépő projektek esetében is.

A másik rendkívül fontos térség az iszlám finanszírozás szempontjából Délkelet-Ázsia, ahol Indonézia, Malajzia és Szingapúr emelkedik ki. A világ többi részén – talán Londontól eltekintve – az iszlám finanszírozás mértéke jelenleg még csak marginális, ám ez várhatóan a közeljövőben változni fog.

Az iszlám technikák akkor érhetnek el tényleges, átütő sikert, ha el tudják érni azt, hogy szerte a világon, Európában, Amerikában és a Távol-Kelet még „meg nem hódított” részein jelentős legyen piaci részvételük, piaci részesedésük meghaladja a 10 százalékot. Ehhez azonban még sok hiányzik. A Távol-Kelet szempontjából Kína kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető, mivel jelenleg is intenzív a kapcsolata a Közel-Kelettel, tekintve, hogy Kína energiafelhasználása világviszonylatban is kimagasló (Liangxiang 2005).

Napjainkban az iszlám banktechnika képviseli leginkább az etikus bankrendszer mintáját. Az etikus banki magatartásnak ugyanis számos elemét magukon viselik az iszlám finanszírozási technikák (Saidi 2009). Ilyen elemek a következők:

1. A társadalmi és szociális fenntarthatóság szem előtt tartása
2. Azok részére biztosít kölcsönt, akiknek tényleg szükségük van rá
3. A projekt tulajdonosainak érdekeit szolgálják
4. Többnyire lehetőséget biztosít a finanszírozott tevékenységben való részvételre
5. Finanszírozandó projekt kiválasztása a befektető által
6. Az ügyfelek információval való bőséges ellátása
7. Ügyfelek érdekeinek szem előtt tartása

Azon túl, hogy az iszlám bankrendszer etikus, nagyon kedvező is az ügyfelek számára, hiszen a bankok kamatot nem számolhatnak fel, és az ehelyett alkalmazott felár sokkal inkább átlátható, értelmezhető és megfizethető az ügyfelek számára, mint a hagyományos bankok egyes kamatkonstrukciói.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az iszlám finanszírozási technikák minden bizonnyal pozitív fogadtatásra lelnek nagyobb volumenben is mind Európában, mind Amerikában, mind a Távol-Keleten. Az ő lehetséges sikerük talán arra sarkallná a hagyományosan működő bankokat, hogy gondolják át stratégiájukat, banki magatartásukat, és a konzekvenciákat levonva változtassák meg mindazon tevékenységeket, amelyek jelenleg nem tekinthetők prudenciálisnak és etikusnak. Ezáltal ugyanis nagyobb valószínűséggel válhatnak elkerülhetővé az olyan mélységű gazdasági világválságok, mint a jelenlegi. Az iszlám finanszírozásnak feltétlenül helye van a modern pénzügyi világban.

MELLÉKLET - FOGALOMMAGYARÁZAT¹⁴

Ája	Korán-vers a szúrán belül
Fikh	Az iszlám jogtudomány
Gharar	Túlzott bizonytalanság bármilyen ügylet során
Hadísz	Prófétai hagyományok. A hadísz Mohamed Próféta szavait, így a Korán magyarázatát foglalja magában.
Hadzs	Zarándoklat / Mekka zarándoklat
Halal	Saría által elfogadott; jogszerű
Harám	Saría által tiltott; jogszerűtlen
Idzsára	Lízing az iszlám finanszírozási rendszerben. Nem finanszírozható e technika által az iszlám tanításaival ütköző beruházás.
Istiszná	Islám finanszírozási technika. Keretében egy adásvételi szerződést kötnek, amelynek tárgyát utólag kell legyártani, illetve projekt esetén teljesíteni. Lényeges eleme a létrehozandó termék/beruházás nagyon részletes specifikációja.
Majszir	Szerencsejáték, hazardírozás
Mudáraba	Islám finanszírozási technika, amely során társulás jön létre: az egyik fél a tőkét, a másik fél pedig a szakértelmet biztosítja.
Mukárada	Islám finanszírozási technika, amelynek során befektetők által mukárada kötvények segítségével közösen biztosított a finanszírozás, a befektetők a kötvények lejáratáig a profitból is részesednek. Nagyon drága, ritkán alkalmazott technika.

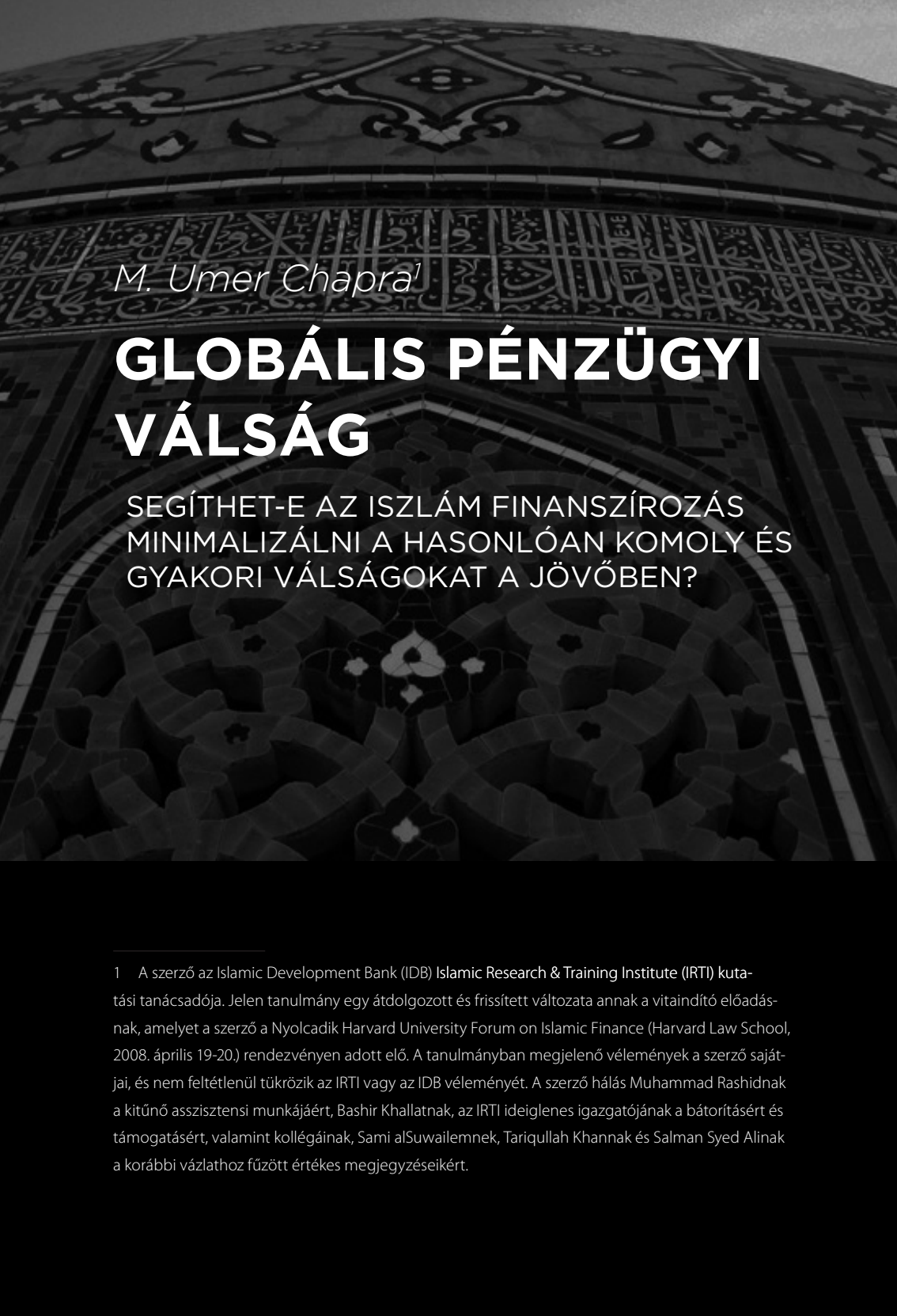
14 Hivatkozások: Ayub (n.d.); Goldziher (1981); *Islamic Finance...* (n.d.).

Murábaha	Iszlám finanszírozási technika, amelynek során a finanszírozó intézmény előbb megveszi, majd egy magasabb áron eladja a meghatározott árut az ügyfélnek.
Musáraka	Iszlám finanszírozási technika, működése a kapcsolt vállalkozásokhoz hasonló. Legalapvetőbb eleme a nyereségek és veszteségek előre rögzített megosztása.
Musri	A Korán értelmezésére jogosult vallástudós
PLS	Profit and Loss Sharing. A saría egyik alapelve: a nyereségek és veszteségek megosztása a felek között.
Riba	Uzsorakamat
Saría	Iszlám vallásjogi törvény
Szalám	Előre fizetés által rendezett iszlám adásvételi ügylet
Szunna	Prófétai hagyományok. A szunna Mohamed Próféta tetteit és ezáltal gyakorlati útmutatásait foglalja magában.
Szukúk	Iszlám kötvény
Szúra	A Korán fejezetei, összesen 114 szúra alkotja a Koránt.
Tabarru	Ajándék, alamizsna
Takáful	Iszlám biztosítás
Zakát	Jótékonyság

HIVATKOZOTT IRODALOM

- AAOIFI Overview (n. d.). Interneten: <http://www.aaoifi.com/overview.html> (Letöltve: 2009.10.20.).
- A glossary of terms (2002): In: *Asiamoney*, Vol. 13., No. 7.: 36.
- Aidham, Andri (2009): Sukuk: Pushing Innovation. In: *International Financial Law Review*, Vol. 28., No. 3.: 32.
- Anwar, Muhammad (1992): Islamic Banking in Iran and Pakistan: A Comparative Study. In: *Pakistan Development Review*, Vol. 31., No. 4.: 1089–1097.
- Ashraf, Muhammed (2008): Takaful Insurance Business. In: *Economic Review*, Vol. 39., No. 2–3.: 15.
- Ayub, Muhammad (n. d.): *Glossary on Islamic Banking*. Interneten: <http://www.sbp.org.pk/departments/ibd/glossary.pdf> (Letöltve: 2009.10.27.).
- Barakat, Ahmed – Khumri, Mufaddal (2007): A Mudaraba-based Overdraft Facility. In: *The 2007 Opportunities & Trends in Islamic Finance*. Szerk.: Thea Hatfield. Euromoney.
- Cahen, Claude (1989): *Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Gondolat.
- Concept of Halal and Haram (n. d.). Interneten: <http://www.learnislamicfinance.com/images/Free-Study-Notes/Concept%20of%20Halal%20and%20Haram.pdf> (Letöltve: 2009.09.23.).
- First US Sukuk Boosts Islamic Finance (2010): In: *International Financial Law Review*, Vol. 39., No. 1.: 36–37.
- Gafoor, A. L. M. Abdul (1995): *Interest-free Commercial Banking*. APPTec Publications.
- Goldziher Ignác (1981): *Az iszlám kultúrája. 2. kötet*. Szerk.: Simon Róbert. Gondolat.
- Grose, Thomas (2008): The Rise of Islamic Banking. In: *U.S. News & World Report*, Vol. 145., No. 13.: 41–42.
- Islamic Finance – Glossary of Key Terms* (n. d.). Interneten: http://www.taylorwessing.com/fileadmin/files/docs/Islamic_finance_-_Glossary_of_key_terms.pdf (Letöltve: 2009.10.27.).
- Khan, Omer (2009): Islamic Finance: A Global Ethical Alternative. In: *Accountancy Ireland*, Vol. 41., No. 1.: 39–41.
- Liangxiang, Jin (2005): Energy First. China and the Middle East. In: *Middle East Quarterly*, Vol. 12., No. 2.: 3–10.
- Martin, Josh (2005): Islamic Banking Goes Global. In: *The Middle East*, Vol. 357., No. 6.: 50–55.
- McAuliffe, Jane Dammen (szerk.) (2006): *Encyclopaedia of The Qur'an. 5. kötet*. Brill.
- Mudarabah (n. d.). Interneten: <http://www.adib.ae/english/corporate-banking/financing-products/mudarabah.html> (Letöltve: 2009.09.18.).

- Murabaha Financing* (2009). Ashurst. Interneten: http://www.ashurst.com/doc.aspx?id_Content=4298 (Letöltve: 2009.09.15.).
- Mughal, Zubair (2008): Takaful Can Greatly Help in Reducing Poverty. In: *Economic Review*, Vol. 39., No. 1–2.: 21–22.
- Saidi, T. A. (2009): Relationship Between Ethical and Islamic Banking Systems and Its Business Management Implications. In: *South African Journal of Business Management*, Vol. 40., No. 1.: 43–49.
- Salam (Sale Contract)* (n. d.). Interneten: http://www.learnislamicfinance.com/images/Free-Study-Notes/Salam%20Sale%20Contract_.pdf (Letöltve: 2009.09.20.).
- Simon Róbert (1987): *A Korán világa*. Helikon.
- Sukuk (Islamic Bonds)* (n. d.). Interneten: http://www.learnislamicfinance.com/images/Free-Study-Notes/Sukuk%20Islamic%20Bonds_.pdf (Letöltve: 2009.09.20.).
- Tariq, Ari Arsalan - Dar, Humayon (2007): Risks of Sukuk Structures: Implications for Resource Mobilization. In: *Thunderbird International Business Review*, Vol. 49., No. 2.: 203–223.
- Tawarruq* (n. d.). Interneten: <http://finance.practicallaw.com/5-367-4016> (Letöltve: 2009.09.18.).
- The Oxford Encyclopedia of The Modern Islamic World* (1995). Oxford University Press.
- Timberg, Thomas (2003): *Risk Management: Islamic Financial Policies. Islamic Banking and Its Potential Impact*. Interneten: http://www.ruralfinance.org/servlet/BinaryDownloadServlet?filename=1130767586567_islamic_banking_impact.pdf (Letöltve: 2010.09.03.).
- UNCTAD (2006): *Islamic Finance and Structured Commodity Finance Techniques: Where The Twain Can Meet*. Interneten: http://www.unctad.org/en/docs/ditccom20066_en.pdf (Letöltve: 2009.09.25.).
- Usmani, Maulana Taqi (2008): *Salam and Istisna*. Interneten: http://www.accountancy.com.pk/docs/islam_salam_istisna.pdf (Letöltve: 2009.09.17.).

M. Umer Chapra¹

GLOBALIS PÉNZÜGYI VÁLSÁG

SEGÍTHET-E AZ ISZLÁM FINANSZÍROZÁS
MINIMALIZÁLNI A HASONLÓAN KOMOLY ÉS
GYAKORI VÁLSÁGOKAT A JÖVŐBEN?

---

1 A szerző az Islamic Development Bank (IDB) Islamic Research & Training Institute (IRTI) kutatói tanácsadója. Jelen tanulmány egy átdolgozott és frissített változata annak a vitaindító előadásnak, amelyet a szerző a Nyolcadik Harvard University Forum on Islamic Finance (Harvard Law School, 2008. április 19-20.) rendezvényen adott elő. A tanulmányban megjelenő vélemények a szerző sajátjai, és nem feltétlenül tükrözik az IRTI vagy az IDB véleményét. A szerző hálás Muhammad Rashidnak a kitűnő asszisztensi munkájáért, Bashir Khallatnak, az IRTI ideiglenes igazgatójának a bátorításért és támogatásért, valamint kollégáinak, Sami alSuwailemnek, Tariqullah Khannak és Salman Syed Alinak a korábbi vázlatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

ABSZTRAKT. Az utóbbi három évtizedben a világ szinte összes országát sújtották pénzügyi válságok. Jelen írás kísérletet tesz ezen válságok elsődleges okának vagy okainak meghatározására. Különleges figyelmet kap az LTCM 1998-as összeomlása és az éppen uralkodó másodrendű (*subprime*) jelzáloghitel-válság az Egyesült Államokban, amely sokkal súlyosabb bármelyik eddigi válságnál, és már eddig is komoly tovagyrúzó hatása volt világszerte. A tanulmány érvei szerint a krízis egyik fő oka a megfelelő piaci fegyelem hiánya a pénzügyi rendszerben, amely túlzott hitelezéshez, magas tőkeáttételhez és végül válsághoz vezet. A pozíciók lezárása az eladás ördögi körét indítja be, amely önmagából táplálkozik, és az eszközárak meredek zuhanását eredményezi bankösszeomlások és gazdasági lassulás kíséretében. Az iszlám pénzügyek alapelvei – úgymint a kockázatok megosztása; az (elsősorban áruk és szolgáltatások vásárlására igénybe vehető) hitelezés; valamint az adósság továbbértékesítésének, a rövidre eladásnak, a túlzott bizonytalanságnak (*gharan*) és a hazardírozásnak (*qimar*) a tiltása – elősegíthetik egy fegyelmezettebb, és ezáltal lényegesen stabilabb pénzügyi rendszer létrejöttét.

BEVEZETÉS

A pénzügyi rendszer egyértelműen aktív szerepet játszott a világgazdaság gyors fejlődésében, különösen a második világháború után. A pénzügyi innovációk véget nem érő áramlata – az információs és kommunikációs technológia forradalmát is beleértve – döntő szerepet játszott ebben a fejlődésben. A rendszert ma mégis folyamatos válságok gyötrik. Egy becslés szerint az elmúlt négy évtizedben több mint száz válság alakult ki (Stiglitz 2003: 54). Egyetlen földrajzi terület vagy ország sem tudta magát ezen válságok hatása alól kivonni. Még azokat az országokat is súlyosan érintette, amelyek általában megbízható fiskális és monetáris politikát folytattak. A 2007 nyarán kezdődő, jelenleg is tartó pénzügyi válság sokkal komolyabb, mint ezelőtt a múltban bármelyik, és nem is mutatja az enyhülés jeleit annak ellenére sem, hogy összehangolt, három-négyezer milliárd dollár értékű csomaggal segített az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Európa és még számos ország. A válság befagyasztotta a pénzpiacokat, az ingatlanok és a részvények értékének meredek hanyatlásához, bankok bedőléséhez, valamint a globális gazdaság és a pénzügyi rendszer sorsával kapcsolatos aggodalomhoz vezetett.

Mindez nyugtalanító érzéseket váltott ki azzal kapcsolatban, hogy a rendszerben valami alapvetően rossz, és ezért többen annak újratervezéséért kiáltottak. Az új rendszer olyan innovációt igényel, amely segítene megelőzni a válságok kirobbanását, elterjedését, vagy legalább minimalizálná azok gyakoriságát és hevesességét. Tekintve, hogy a világszerte

tapasztalt válságok komolysága és folyamatos visszatérései általánossá váltak, a kozmetikai változtatás nem lehet elégséges. Olyan innovatív lépésekre van szükség, amelyek valóban hatékony működést tesznek lehetővé. Viszont anélkül, hogy megállapítanánk a válság elsődleges okát, nem lehet ilyen szintű innovatív lépéseket tenni.

A VÁLSÁGOK ELSŐDLEGES OKA

A válságoknak kétségtelenül számos oka van. A legfontosabbként általában a bankok túlzott és nem eléggé körültekintő hitelezését szokták megnevezni.² Senki sem hibáztathatja ezért a bankokat, mivel, mint mindenki más, ők is csak a profitmaximalizálásra töreksenek egy olyan materialista kulturális közegben, ahol a bevétel és a vagyon maximalizálása az emberi teljesítmény legfelső fokát jelenti. Minél több hitelt nyújtanak, annál nagyobb lesz a bevételük. Mivel a saját tőke szűkös, ezért a hitelezés nagymértékű bővülése szükségképpen a tőkeáttétel jelentős növekedésével jár. Ugyanakkor ez az eszközárak fenntarthatatlan fellendüléséhez vezet, amelyet a fogyasztás és a spekulatív beruházások mesterséges növekedése követ. Minél magasabb a tőkeáttétel szintje, annál bonyolultabb lezárni a pozíciókat visszaesés idején. A pozíciólezárások sora pedig az eladások önmagából táplálkozó ördögi köréhez, és így az eszközárak meredek zuhanásához vezet, amit komoly pénzügyi válság követ, főleg ha a short ügyletek is megengedettek.

Egy újabb válsághelyzet kialakulása három erő kombinált hatásával előzhető meg. Az egyik az erkölcsi korlát, amely a profit, a vagyon és a fogyasztás bármi áron történő maximalizálásával kapcsolatos, az uralkodó szekuláris és materialista kultúrával összhangban lévő kapzsiságot fékezi. A második a piaci fegyelem, amely várhatóan korlátozná a tőkeáttételt, a túlzott hitelezést és a derivatívákat. A harmadik a rendszer strukturális reformja, a válságokat megelőzni képes, a fenntartható fejlődést támogató és a társadalom érdekeit védelmező prudenciális szabályozás és felügyelet kialakításával karöltve. Mivel mindhárom erőt eltompította a szekuláris filozófia, a materializmus és a liberalizmus, az emberiséget elárasztották a különféle, emberek okozta problémák, beleértve az ismétlődő pénzügyi válságokat, a családok szétbomlását, a jövedelmek és a vagyon kivirágó egyenlőtlenségeit, a bűnözést és az anómiát is.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a piaci fegyelem miért nem volt képes korlátozni a túlzott hitelezést? Lehetséges, hogy a piaci fegyelem a pénzügyi rendszerben nem megfelelő? És ha ez a helyzet ma, ennek mi lehet az oka? A piac elsősorban pozitív és negatív

---

2 Ezt egyértelműen elismeri a Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS: Bank of International Settlements) a 2008. június 30-án kiadott 78. éves jelentésében, amelyben állításuk szerint a globális gazdaság mai problémáinak alapvető oka a régóta tartó, túlzott és imprudens hitelezés növekedése (BIS 2008a: 3).

ösztönzők formájában képes biztosítani a fegyelmet. Amennyiben ezek nem léteznek vagy gyengévé válnak, a piaci fegyelem is gyengülni fog. Az ösztönzők pedig a nyereség vagy veszteség lehetőségének távlatában állják meg a helyüket. A hagyományos rendszerben a profit fő forrása a kamat, amelyet a bankok a hitelműveleteik során szereznek. A veszteség pedig akkor jelenik meg, ha a bankok képtelenek kamatostul visszaszerezni a kölcsönöket. Éppen ezért elvárható lenne, hogy a bankok gondosan elemezzék saját hitelműveleteiket, hogy *ne* fogjanak bele azokba, amelyek veszteséghez vezethetnek. Felül kellene vizsgálni a túlzott hitelezést, ha a bankok attól tartanak, hogy olyan veszteségeket szenvednek el, amelyek a nettó nyereségüket csökkenthetik. Ez azonban nem történhet meg egy olyan rendszerben, ahol nyereség- és veszteségmegosztás nem létezik, és a kölcsönök visszafizetése a kamatokkal együtt általában garantált.

Két olyan tényező van, amelyek a bankok számára feltételezhetővé teszik, hogy a jövőben nem lesznek veszteségesek. Az egyik a fedezet, amelynek megléte alapvető és elkerülhetetlen bármely olyan pénzügyi rendszerben, amelyben kezelik a fizetési képesség kockázatát. Természetesen egyedül a jó minőségű fedezet képes erre. A biztosíték értéke ugyanakkor bizonytalan. Értékét ráadásul ugyanazok a tényezők gyengíthetik, mint amelyek a kölcsönt felvevők visszafizetési képességét. A fedezet ennélfogva nem helyettesítheti a projektfinanszírozás sokkal gondosabb értékelését. Ugyanakkor, ha nincs kockázatmegosztás, a bankok nem mindig fognak bele a fedezet gondos értékelésébe, és a finanszírozást bármilyen cél érdekében megvalósítják, beleértve a spekulációt is. Ez még inkább így van, ha a bankok számára lehetséges a fizetési képesség kockázatának átruházása azáltal, hogy az adósságot másnak adják el. A második tényező, amely a bankoknak biztonságot nyújt, a „túl nagy, hogy megbukjon” (*too big to fail*) fogalma, vagyis a biztosíték, hogy a központi bank kimenti őket (l. Mishkin 1997: 61). Egy ilyen biztonsági háló megléte nagyobb kockázat vállalására ösztönöz (Mishkin 1997: 62).

Ha a bankok túlzott mértékű hitelezést folytatnak profitjuk maximalizálása érdekében, akkor a betétesek miért miért nem kényszerítik a bankokat fegyelmesebb működésre? Ezt számos módon megtehetik: jobb menedzsmentet, nagyobb átláthatóságot és hatékonyabb kockázatkezelést követelhetnek. Amennyiben ez nem működik, meg is büntethetik a bankokat betétük kivételével. Mégsem tesznek így a hagyományos pénzügyi rendszerben, mert biztosítva vannak afelől, hogy a betétet kamatostól visszafizetik (Mishkin 1997: 62). Ez engedékennyé teszi őket, s ezért nem úgy járnak el saját pénzügyeikkel szemben, ahogy azt veszteségek elszívásának tudatában tennék.

A bankok és a betétesek tévesen azt feltételezik, hogy a veszteségekkel szemben immúnissá váltak, s ez meggátolja, hogy a piac kikövetelhesse a kívánt fegyelmet. Ez a hitelek összességének egészségtelen expanziójához, túlzottan magas tőkeáttételhez, *subprime* jelzáloghitelezéshez és általában a lehetőségeken túlnyúló költekezéshez vezet.

Ezt a tendenciát ráadásul tovább erősíti az is, hogy az adórendszerek jellemzően előnyben részesítik az adósságalapú finanszírozást a saját tőkés finanszírozással szemben – az osztaléknyereséget megadóztatják, míg a kamatfizetést le lehet írni az adóalapból.

A kockázat és hozam megosztásának hiánya csökkenti a piaci fegyelmet, ezáltal egy olyan törésvonalat vezetve be a pénzügyi rendszerbe, amely lehetővé teszi a befektetők számára a túlzott hitelezést és azt, hogy a tőkét a gazdasági környezet legkisebb rezdülésére egyik helyről a másikra áthelyezzék. Mindez nagyon volatilisá teszi a kamatlábakat és az eszközárakat, bizonytalanságot gerjesztve a tőkepiacokon, ami pedig akadályozza a tőkeképződést, és a források nem megfelelő elosztásához vezet (BIS 1982: 3). Ez a hitelezőket és a kölcsönt felvevőket is a hosszabb helyett a rövidebb lejáratú finanszírozás felé hajtja. Következésképpen a rövid lejáratú adósság állománya meredeken emelkedik, fokozva a gazdasági és pénzügyi instabilitást. Ezt a tényt az IMF elismerte az 1998 májusában megjelent *World Economic Outlook* kiadványában, amikor azt állította, hogy a magas rövid lejáratú adósságállománnyal rendelkező országok „különösképpen sebezhetők külső és belső sokkok esetén, és ezáltal érzékenyek a pénzügyi válságokra” (IMF 1998a: 83).

Az olvasóban bizonyára már most felmerül a kérdés, hogy miért az adósság növekedése – különösképpen a rövid lejáratúaké – fokozza az instabilitást? Az egyik fő oka ennek a könnyen megszerezhető hitel, a makrogazdasági egyensúlytalanság és a pénzügyi instabilitás szoros kapcsolata. A könnyen elérhető hitel lehetővé teszi, hogy a közszférának magas adóssága legyen, a magánszférának pedig azt, hogy a lehetőségei felett fogyaszson, és hogy hatalmas tőkeáttétellel rendelkezzen. Ha az adósságot nem produktívan használják fel, és így visszafizetésének menete nincs arányban a kint lévő adósság növekedésével, az a pénzügyi rendszer törékenységéhez és adósságválsághoz vezet. Minél inkább a rövid lejáratú adósságra támaszkodnak, és minél magasabb a tőkeáttétel, a válság annál súlyosabb lehet. A rövid lejáratú adósság ugyanis könnyen megújítható, amíg a hitelező érdekelt ebben, de a másik oldalon nehéz visszafizetni a kölcsönt, amennyiben az adott pénzmennyiséget veszteséges spekulatív eszközökben vagy közepes és hosszú lejáratú befektetésekből kötötték le.

Semmi alapvetően rossz nincs a rövid lejáratú adósság egy elfogadható szintjében, amit a háztartások, a cégek és a kormányok áruk és szolgáltatások vásárlásának és eladásának finanszírozására használnak fel. Ám a rövid lejáratú adósság túlzott mértékét jellemzően olyan nem produktív felhasználási módok felé terelik, mint a deviza-, a részvény- és az ingatlanpiaci spekulációk. Jean-Claude Trichet, az Európai Központi Bank elnöke helyesen mutatott rá, hogy „olyankor nagy a buborék kialakulásának valószínűsége, amikor a befektetők kölcsöntőke befektetésével hozzák létre pozícióikat” (Trichet 2005: 4).

Ha megvizsgálunk néhány, a nemzetközi pénzügyi rendszert érintő nagyobb válságot, mint például a kelet-ázsiai, az instabilitást a devizapiacokon, a Long-Term Capital

Management (LTCM) hedge fund összeomlását vagy az Egyesült Államok pénzügyi rendszerének jelenleg is tartó válságát, akkor azt találjuk, hogy a könnyen elérhető hitel és az adósság – különösen a rövid lejáratú adósság – meredek emelkedése a kockázatmegosztás hiányából eredő, a pénzpiacokon uralkodó nem megfelelő piaci fegyelem következménye (l. Chapra 2007: 166–173). Ebben az írásban egyedül az LTCM összeomlására, az Egyesült Államok gazdaságának egyensúlytalanságaira, valamint a másodrendű (*subprime*) jelzáloghitel-válságra fogok utalni.

AZ LTCM ÖSSZEOMLÁSA

Az egyesült államokbeli LTCM *hedge fund* 1998-as összeomlása a magas tőkeáttételű rövid lejáratú kölcsönöknek köszönhetően következett be. Annak ellenére, hogy maga a hedge fund megnevezés a kockázatcsökkentést juttatja eszünkbe, „a hedge fund tipikusan pont annak ellenkezőjét teszi, mint amire a neve utal: spekulál” (Edwards 1999: 189). „Ez nem jelent többet, mint kapzsi spekulánsokat, akik számos kölcsönt vesznek fel, hogy ezzel feljavítsák a fogadásaikat” (The Risk Business 1998: 21). Ezek a hedge fundok többnyire nem szabályozottak, nem akadályozzák őket a tőkeáttételre és a short pozíciókra vonatkozó korlátozások, és szabadon szerezhetnek koncentrált pozíciókat teljes cégekben, iparágakban, szektorokban – azaz olyan pozíciókat, amelyeket más intézményi befektetéskezelőknél imprudensnek tartanának (Edwards 1999: 190; Sulz 2007: 175). Éppen ezért lehetőségük van olyan befektetési és kereskedelmi stratégiákat követni, amelyeket a saját érdeküknek megfelelően választanak anélkül, hogy figyelnének arra, ez milyen hatással lesz másokra. Ezekhez a befektetési alapokhoz kötődik ma a New York-i és a londoni tőzsdék forgalmának közel fele (Sulz 2007: 175).

Erős azonban a gyanú, hogy ezek a hedge fundok nem izoláltan működnek. Ha úgy tennének, bizonyára nem lennének képesek nagy hasznot termelni, és eleve sokkal nagyobb kockázatnak lennének kitéve. Éppen ezért normális esetben hajlamosak összhangban működni. Ez azért válik lehetségessé, mert a vezérigazgatók gyakran ugyanazokba a klubokba járnak, együtt ebédelnek, azaz meglehetősen jól ismerik egymást (Plender 1998). Saját vagyonuk és az a hatalmas mennyiségű összeg, amelyet kölcsönként tudnak szerezni, képessé teszi őket bármely ország pénzpiacának destabilizálására, amikor csak előnyük származik belőle. Ezért általában azzal vádolják őket, hogy Hong Kongtól Londonig és New Yorkig manipulálják a piacokat (The Risk Business 1998: 21). Mahathir Muhammad, Malajzia volt kormányfőjének vádja szerint a short pozíciókra játszó devizaszpekulánsok, és elsősorban a nagy hedge fundok okozták a maláj ringgit összeomlását 1997 nyarán, ami végül a maláj gazdaság összeomlásához vezetett (Mahathir bin

Mohamad 1997: C1; Stiglitz 2007: 2). Nehéz azonban megállapítani, hogy ez a vád igaz vagy hamis, mivel az alapok gyakorlottan, titokban és egyetértésben működnek. Mégis, ha a vád igaz, nem elképzelhetetlen, hogy ezek az alapok hozzájárultak az angol font, a thai bát és más devizák összeomlásához.

Az LTCM tőkeáttétele 1998 közepén 25:1 volt (BIS 1998: 108; Sulz 2007: 179), de a veszteségek, amelyeket 1998 augusztusában elszenvedett, a tőkéjét (nettó eszközértékét) a kezdeti 4,8 milliárd dollárról 2,3 milliárd dollárra csökkentették. A tőkeáttétele ezzel 50:1-re növekedett. A tőkéjét azonban a további veszteségek folyamatosan erodálták, így 1998. szeptember 23-án az eredeti értékének csupán egynolcada, 600 millió dollár volt. Mivel a mérlegfőösszege meghaladta a 100 milliárd dollárt azon a napon, a tőkeáttétel a saját tőke 167-szeresére nőtt (IMF 1998b: 55). Az LTCM adóssága ezzel már kezelhetetlenné vált. A Federal Reserve-nek (Fed) azért kellett megmentenie, mert a hedge fund bedőlése rendszerszintű kockázatot jelentett volna. Számos, a Fed által felügyelt jelentős kereskedelmi bank, amelyeket egészségesnek és megbízhatónak tartottak, hatalmas pénzüsségeket kölcsönözött ezeknek az alapoknak. Ha a Fed nem mentette volna meg őket, az Egyesült Államok pénzügyi rendszerében komoly válság következhetett volna be, amely tovább terjedhetett volna, és megfertőzhette volna a világot.³ Ha egyetlen, csupán 8,4 milliárd dollár tőkével rendelkező hedge fund balszerencséje képes lett volna az amerikai és a teljes világ gazdaságát egy pénzügyi katasztrófa szakadékába taszítani, akkor teljes joggal tehetjük fel a kérdést, hogy mi történne, ha a 9000 befektetési alap közül, amely több mint 2800 milliárd dollárnyi eszközt kezel, jó néhány bajba jutna.⁴

A hedge fund képes titokban folytatni a műveleteit, mert ahogy a Fed Kormányzótanácsának korábbi elnöke, Alan Greenspan magyarázta: „a szabályok elkerülése érdekében úgy strukturálták azt, hogy az ügyfelek számát a nagyon kifinomult és nagyon gazdag egyénekre korlátozzák” (Greenspan 1998: 1046). Azt ugyanakkor nem magyarázta meg, hogy a feltehetően nagyon jól szabályozott és felügyelt bankrendszerben lévő bankok miképp látták lehetségesnek, hogy túlságosan nagy tőkeáttétellel nyújtsanak kölcsönt a „nagyon kifinomult és nagyon gazdag” egyéneknek kockázatos spekulációikhoz, amikor köztudott, hogy minél magasabb a tőkeáttétel, annál nagyobb a fizetési képtelenség

---

3 Ezt Greenspan a következő szavakkal ismerte el: „Ha az LTCM bukása előidézte volna a piacok befagyását, az számos piaci résztvevő számára jelentős veszteségeket okozott volna, beleértve néhány nem közvetlenül kapcsolódó céget, továbbá potenciálisan sok nemzet gazdaságának kárt okozott volna a sajátunkat sem kímélve” (Greenspan 1998: 1046).

4 A hedge fundok száma a Financial Stability Forumtól származik (www.fsforum.org). A kezelt eszközök mennyiségéről szóló adat 2007 harmadik negyedévére vonatkozik (forrás: Institutional Investor Newstől, a Hedge Asset Flowstól és a Trends Report, 2008).

kockázatának valószínűsége. A tőkeáttétellel megkötött pozíciók lezárása nagyobb bomlásokhoz vezethet a pénzügyi piacokon, mivel eltúlozzák a piaci műveleteket, és ezek nem kívánt hatást (*knock-on effects*) váltanak ki (IMF 1998b: 51–53).

Ez azt mutatja, hogy a válság nem csupán a bankok helytelen szabályozásának lehet a következménye, mint ahogy Kelet-Ázsiában történt, hanem olyan kellőképpen szabályozott és felügyelt rendszereknél is előfordul, mint amilyen az Egyesült Államok. Annak ellenére, hogy ha a hedge fundokat nem is szabályozták, de a bankokat igen. Akkor viszont miért adtak kölcsön a bankok hatalmas összegeket az LTCM-nek és más alapoknak? Mit csináltak a felügyelők, és miért voltak képtelenek felfedezni és kijavítani ezt a problémát a válság előtt? Van valamilyen biztosíték arra, hogy a hedge fundok szabályozása banki kockázatmegosztás nélkül megállíthatná a túlzott tőkeáramlást a további spekulánsok felé?

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGÁNAK URALKODÓ EGYENSÚLYTALANSÁGA¹⁵

A fegyelem hiánya a pénzügyi rendszerben két komoly problémát is okozott az Egyesült Államokban is. A közzsféra költségvetési deficitje és a magánszféra elégtelen megtakarítása egyaránt aggodalomra adott okot meg nem csupán az Egyesült Államok, hanem a világgazdaság számára is. A szövetségi kormányzat az 1998 és 2001 közötti rövid időszakot leszámítva 1970 óta folyamatosan költségvetési deficitet termel. A költségvetés 2000-es 255 milliárd dolláros többlete 2004-re 412 milliárdos hiánnyá módosult (Kohn 2005: 1–2; IMF 2008: 602). A hiány ezt követően, 2005, 2006 és 2007-ben 317, 248, majd 163 milliárd dollárra csökkent (IMF 2008: 1188), de becslések szerint 2008-ra rekordmértékűre, 438 milliárd dollárra nő. A közeljövőben a hiány további csökkenése helyett ismét növekedés várható, mivel a kormány a pénzügyi rendszert, teljesíteni a kampányígéreteket, miközben a babyboom-generáció eléri a nyugdíjkorhatárt.

A folyamatos hiány az Egyesült Államok bruttó államadósságát 2008 márciusára már több mint 9 400 milliárd dollárra növelte, s ez hozzávetőlegesen 79 000 dollár adós-

---

5 L. Donald Kohnnak, a Fed Kormányzótanács tagjának *Imbalances in the US Economy* című előadását, amely a 15. éves Hyman Minsky Konferencián hangzott el: Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, New York, 2005. április 22. (*BIS Review*, 28/2005).

ságot jelent adófizetőkként.⁶ Ebből a külső adósság körülbelül 25 százalék, ami gyakorlatilag kétszerese az 1988-ban mért 13 százaléknak. A folyamatos folyófizetésimérleg-hiányból eredő növekvő külső adósságnak kedvezőtlen hatása volt a dollár árfolyamára a nemzetközi devizapiacokon.

Ez a hiány önmagában nem jelentett volna komoly problémát, ha az Egyesült Államok magánszektorának megtakarítása nem csökken meredeken. A nettó magánmegtakarítások (a háztartások és a vállalati szektor megtakarításai leszámítva a befektetéseket) a háztartások és a cégek által felvett kölcsönöknek és költekezésüknek köszönhetően csökkentek. Ez nem lett volna lehetséges a pénzügyi rendszer túlzott és imprudens hitelezése nélkül. Az utóbbi három évben (2005–2007) a háztartások nettó megtakarítása kevesebb mint 1 százalékát képezte adózott jövedelmüknek, szemben az 1950 és 2000 közti 8 százalékos átlaggal (Kohn 2005: 1; OECD 2008: Annex Table 23). A kormányzati deficit a háztartások és a vállalatok bruttó adósságával együttesen körülbelül a GDP 350 százalékára növelte a teljes amerikai adósságot. Ennek fel kellett volna nyomnia a kamatlábakat, de mégsem így történt a külföldről beáramló tőke miatt. Ez a beáramlás azonban nem volt zökkenőmentes, mert nem csak az USA nettó külföldi eladósodását növelte rekordmagasságba mind abszolút értékben, mind pedig GDP-arányosan, hanem csökkentette a kamatlábakat is, ami a fogyasztási célú kiadások és a lakóingatlanárak meredek emelkedését eredményezte.

Mindez rávilágít a döntő kérdésre: a külföldiek meddig lesznek hajlandók kölcsönöket folyósítani? A dollár erejébe és stabilitásába vetett bizalom szükséges ahhoz, hogy az tartalékvalutaként szolgálhasson. Ez viszont nem lehetséges, ha a külföldiek nem hajlandók dollárt tartani. Mi történik, ha az éves deficitek tartósak lesznek, csökkentve a dollárba vetett bizalmat, és így a tőke kiáramlik az Egyesült Államokból? Ez nem pusztán elméleti kérdés. Az utóbbi 40 évben a dollárnak négy komoly leértékelődéssel kellett megküzdenie. Mivel a világ devizakészletének majdnem kétharmada még mindig dollárban van,⁷ a más devizák vagy árupiaci termékek felé történő elmozdulás, ahogy az az 1960-as évek második felében történt, a dollár árfolyamának hirtelen eséséhez, a kamatlábak és az árupiaci termékek árának emelkedéséhez, valamint az Egyesült Államok gazdaságának recesz-

---

6 Az Egyesült Államok Nemzeti Adósságszámláló Órája (U.S. National Debt Clock) szerint a kinn lévő államadósság 10,2 ezer milliárd dollár volt 2008. október 5-én. A nemzeti adósság törvényben rögzített plafonját már 11,315 ezer milliárd dollárra növelték, hogy alkalmazkodjon az adósság várt növekedéséhez.

7 2007 harmadik negyedévének végén az azonosított hivatalos devizatartalékok 63,8 százaléka amerikai dollár volt.

sziójához vezethet. Ez pedig az egész világon egy hosszúra nyúló recessziót eredményezhet. A kései korrekció így megbosszulná magát, hiszen a piaci fegyelem már sokkal korábban és lényegesen kevesebb szenvedéssel ugyanoda vezethetett volna. Ehhez hasonlóan az Egyesült Államok elnökének a pénzügyi piacokat vizsgáló munkacsoportja (President's Working Group on Financial Markets) is helyesen vonta le a következtetést a 2007 februárjában megjelent *Principles and Guidelines Regarding Private Pool of Capital* című tanulmányában, miszerint a rendszerkockázatok visszaszorításának leghatékonyabb módja a piaci fegyelem megerősítése.

A MÁSODRENDŰ (SUBPRIME) JELZÁLOGHITEL-PIACI VÁLSÁG

A másodrendű (*subprime*) jelzáloghitel-piaci válság, amelynek most az Egyesült Államok is a markában találja magát, szintén a túlzott hitelezés következménye. Az értékpapírosítás, azaz a finanszírozás „originate-to-distribute” modellje⁸ lényeges szerepet játszott ebben. Az értékpapírosítás kétségtelenül hasznos innováció volt: a hitelezőknek nagyobb hozzáférést biztosított a tőkepiacokhoz, csökkentette a tranzakciós költségeket, és lehetővé tette a szélesebb körű kockázatmegosztást. Ennek eredményeképpen növekedett a jelzáloghitel-kínálat, ami hozzájárult a háztulajdonosok 1994. évi 64 százalékos arányának 2007-es 68 százalékra való növekedéséhez (Bernanke 2007: 1).

Ugyanakkor még egy hasznos innovációnak is lehet negatív hatása, ha azt a piaci fegyelmet csökkentő módon alkalmazzák. A jelzáloghitelek kibocsátói a fizetéseképtelenség teljes kockázatát továbbhárították a hitelértékpapír végső vásárlójára. Éppen ezért kevesebb ösztönző maradt a nyújtott hitelek gondos elemzésére (Mian és Sufi 2008: 4; Keys et al. 2008). Következésképpen a nyújtott hitelek mennyisége nagyobb prioritást élvezett, mint azok minősége, és így a nem elsőrendű hitelfelvevők számára is megnőtt a felvehető kölcsönök összege. Bernake, a Fed Kormányzótanácsának elnöke szerint

---

8 A kifejezés a kereskedelmi bankok azon gyakorlatát takarja, hogy az általuk nyújtott hitelek nem tartják meg a mérlegükben, hanem azokat (jellemzően portfóliókba „összecsomagolva”) értékpapírok formájában továbbértékesítik, megfelelő jutalék mellett. A hitelkockázatot így már nem a bank, hanem az értékpapír birtokosai viselik, akik viszont sokszor nem tudják ezt a kockázatot megfelelően felmérni. Az *originate-to-distribute* arra utal, hogy az értékpapírosított hitelek esetében a bankok a jutalékok maximalizálására törekedve már nem érdekeltek a hitelezők megfelelő szűrésében („azért kezeltetnek hitelek, hogy értékpapírosíthassák azokat”). [Részletesebben l. pl. Király Júlia - Nagy Márton (2008): Jelzálogpiacok válságban – kockázatalapú verseny és tanulságok. In: *Hitelintézeti Szemle*, Vol. 7., No. 5.: 450-482. – a lektor]

„a hitelezés túlnyomó többsége az utóbbi években nem volt sem felelős, sem pedig prudens... Ráadásul a megtévesztő, tisztességtelen és álnok kölcsönzési gyakorlat néhány kölcsönfeltevőt olyan jelzáloghitelbe sodort, amelyet tudatosan sosem választott volna (Bernanke 2008: 1).

Így az a kontroll, amit a piaci fegyelem érvényesíthetett volna az önérdek felett, nem lépett működésbe. Ez pedig elhintette a jelzáloghitel-válság magvait, ami nem pusztán a jelzáloghitelek pénzügyi problémáihoz, hanem az Egyesült Államok pénzügyi rendszerének válságához vezetett, és tovagyűrűzött más országokba is.⁹ Következésképpen számos bank és más pénzintézet dőlt be, kényszerült mentőövet elfogadni, vagy államosították az adófizetők költségén nem csupán az Egyesült Államokban, hanem az Egyesült Királyságban és számos más országban is. Az általános vélemény szerint a helyzet annál rosszabb lesz, minél több hitelkártya kibocsátó intézmény és derivatívakereskedő válik fizetéseképtelenné a válság vagy egy esetleges gazdasági recesszió miatt.

Amikor túlzott és meggondolatlan a hitelezés, és a hitelezők nem biztosak a visszafizetésben, a credit default swapok (CDS) és hasonló derivatívák igénybevétele, amelyekben védelmet keresnek az adósok bedőlésével szemben, szintén túlzottá válik. A CDS megvásárlója díjat fizet az eladónak (egy hedge fundnak), amelyért cserébe az adós fizetéseképtelensége esetén egy biztos kompenzációhoz jut. Ez nem okozott volna semmilyen problémát, ha a védelmet a hitel tényleges nyújtója élvezte volna. Ugyanakkor egy tipikus CDS-ügylet esetén a hedge fund a swapot nem csak egyetlen banknak adja el, hanem számos másiknak is, amelyek hajlandók fogadni egy specifikus adós fizetéseképtelenségére, annak ellenére is, hogy esetleg ők maguk nem is adtak kölcsönt az adósnak. A fogadásokat kötő befektetők továbbadhatják a swapokat másoknak, amivel még tovább fokozhatják a kockázatot. Ennek megfelelően a kinn lévő derivatívák névértéke 2008 első negyedében 692 ezer milliárd dollárosra nőtt (ebből a CDS-ek névértéke 62,2 ezer milliárd dollár), míg a második negyedévre 600 ezer milliárd dollárra mérséklődött (ebből a CDS-ek névértéke 54,6 ezer milliárd dollár) (BIS 2008b: 20). Habár ez a csökkenés után is még mindig több mint tízszer nagyobb volt, mint a világ 57 ezer milliárd dolláros teljes kibocsátása.

Mivel a derivatívák piacát nem szabályozzák és felügyelik úgy, mint a biztosítókat, a kereskedőkre nem vonatkoznak törvényes korlátok, minimum tőke- és tartalékkövetelmények, valamint egyéb prudenciális szabályozások. Ez pedig jelentős mértékű bizonytalanságot okozott a túlzott tőkeáttételnek kitett hat-tíz kereskedőnél, akik a derivatívák végső elszámolói: vajon képesek lesznek-e teljesíteni a kötelességeiket abban az esetben, ha sokan fizetéseképtelenné válnak? Bármelyikük fizetéseképtelensége egy globális

---

9 A Mortgage Bankers Association szerint durván 4,2 millió jelzáloghitel járt le vagy került árvéreztésre 2007 végén, valamint további hárommillió adós kerülhet hasonló helyzetbe a közeljövőben (Herszenhorn és Bajaj 2008: 2).

láncreakciót eredményezhet, ami a derivatívavásárlókat sok milliárd dollárnyi értéktelen szerződés birtokosává teheti, és bedöntheti a nemzetközi pénzügyi rendszert. Nem csoda, hogy Soros György a derivatívákat „hidrogénbombáknak”, Warren Buffett pedig „pénzügyi tömegpusztító fegyvernek” nevezte.

Amikor a rendszer eléri a krízispontot, már nehéz megállítani a folyamatokat. A központi bankok számára nem marad más választás, mint kimenteni a bankokat, csökkenteni a kamatlábakat, és likviditást biztosítani a recesszió elkerülése érdekében. A likviditást rendkívül alacsony kamatlábakon tették elérhetővé, amelyek nem csak a köz- és magánszektor adósságát növelik, hanem lehetővé teszik az imprudens finanszírozás folytatását is. Ezt egy pénzügyi válság követi majd, amely újra megköveteli, hogy a rendszerbe további likviditást pumpáljanak a krízis legyőzése érdekében. Ezért, míg a jelenlegi válság megfékezése céljából különféle intézkedéseket fogadnak el, ezzel egyidejűleg fontos kigondolni egy hatékony módot a jövőbeni válságok elkerülésére azáltal, hogy ellenőrizzük a túlzott és meggondolatlan kölcsönfolyósításokat a pénzügyi rendszerbe bevezetett nagyobb fegyvelmen keresztül.

A pénzügyi rendszerbe bevezetett nagyobb fegyvelm azonban megfoszthatja a nem elsőrendűnek ítélt hitelfelvevőket attól a finanszírozástól, amelyre szükségük lenne egy ház vagy más alapvető áruk és szolgáltatások megvásárlásához, vagy a saját vállalkozásuk megalapításához. Ennélfogva valamiféle megállapodásra van szükség, hogy a kölcsönért folyamadók ezen típusa is részesülhessen a finanszírozásból. Ahelyett, hogy milliárdokat költenénk arra, hogy megmentsük a pénzügyi rendszert az ilyen kölcsönvevők fizetéseképtelenségétől, miután a válság felütötte a fejét, kíváncsabb lenne létrehozni számukra még a válság előtt olyan mechanizmusokat, amelyek olcsó finanszírozást nyújtanak megfizethető feltételek mellett. Amennyiben nem így teszünk, valószínűleg tovább növekszik a szakadék a gazdagok és a szegények közt, valamint súlyosabbá válik a szociális és a politikai feszültség is.

Ezért nagyon nagy szükség van a pénzügyi rendszer újjáépítésére. Bookstaber (2007) helyesen vonta le a következtetést, amikor azt állította, hogy a mai pénzügyi válságok nem a gazdasági instabilitásnak vagy a természet rendjének, hanem a pénzpiacok rossz megtervezésének a következményei. A *The Economist* szintén megjegyezte, hogy „a világnak szüksége van egy új gondolkodásmódra, ami a pénzügyet és a vele járó kockázatokat illeti” (Wall Street’s Crisis 2008: 25). Ez az a pont, ahol az iszlám pénzügy értékes hozzájárulást tud nyújtani a nemzetközi pénzügyi rendszer számára.

AZ ISZLÁM PÉNZÜGYI RENDSZER

Az iszlám vallás egyik legfontosabb célkitűzése, hogy igazságosabbá tegye a társadalmat. Ez nem lehetséges addig, amíg az összes intézmény, beleértve a pénzügyi rendszert is, nem járul hozzá pozitívan ehhez a célhoz. Az egyik nélkülözhetetlen alapelv ennek eléréséhez, hogy az ember életének minden aspektusát, legyen az társadalmi, gazdasági, politikai vagy nemzetközi, alá vessük az erkölcsi értékeknek. Ez segíthet megfékezni a kapzsiságot és a mohóságot, amelyek az emberi teljesítmény legmagasabb fokaként a vagyon maximalizálását és a kielégülést nevezik meg (I. Galbraith 1972: 153).

A pénzügyi rendszer akkor lenne képes elősegíteni az igazságosságot, ha az erősség és a stabilitás mellett legalább további két feltételt is teljesítene. Egyrészt a finanszírozónak is osztoznia kell a kockázatban, hogy *ne* háruljon a veszteség összes terhe a vállalkozóra. Másrészt pedig a pénzügyi források méltányos részének elérhetőnek kell lennie a szegények számára, hogy felszámolható legyen a szegénység, és csökkenthetők legyenek a jövedelmi és vagyonbeli különbségek. Az iszlám értékek keretein belül igazságosság nélkül nem lehetséges a fenntartható fejlődés. Az igazságtalanság végül pusztuláshoz vezet (Korán 57: 25). Számos klasszikus muszlim tudós, beleértve Abu Júsufot (731–798), al-Mawardit (972–1058), Ibn Tajmiját (1263–1328) és Ibn Haldúnt (1332–1406), hangsúlyozta az igazságosság és a fejlődés közti szoros kapcsolatot. Mára ezt a közgazdasági irodalomban is egyre inkább hangsúlyozzák.

Ahhoz, hogy az igazságosság első feltétele teljesüljön, az iszlám a finanszírozótól és a vállalkozótól egyaránt megköveteli, hogy a nyereséget és a veszteséget méltányosan osszák meg. Ebből a célból az iszlám pénzügy egyik alapelve: „kockázat nélkül nincs nyereség”. Ha szeretnénk nyereséget elérni, késznek kell lennünk a kockázat megosztására is. A kockázat és hozam megosztása a pénzügyi rendszerben segíthet rábírni a pénzintézeteket arra, hogy a kockázatot gondosabban felmérjék, és a források felhasználását hatékonyabban ellenőrizzék. A kockázat kettős, a finanszírozó és a vállalkozó általi felmérése segíthet nagyobb mértékű fegyelmet biztosítani a pénzügyi rendszernek, továbbá csökkenteni a túlzott hitelezést, és egészségesebbé tenni a pénzügyi rendszert. Viszont nem elég egyedül a bankokat a kockázatmegosztásra ösztönözni, mert a profitmaximalizálás vágya arra ösztönözné őket, hogy kedvezzenek a túlzott hitelezésnek. Ezért szükséges a betéteseket is arra ösztönözni, hogy sokkal aktívabb szerepet játsszanak a fegyelem kikényszerítésében. Ez akkor válik lehetségessé, ha a betétesek is osztoznak a nyereségben vagy a veszteségben.

Mivel azonban a látra szóló betétek tulajdonosai nem realizálnak hasznot, nem lenne igazságos, ha a finanszírozás kockázatait is ők vállalnák. Éppen ezért garantálni kell betétjeiket. Velük ellentétben viszont a lekötött betétek tulajdonosai osztoznak

a nyereségen, így a kockázatokat is meg kellene osztaniuk. Ezáltal pedig ideiglenes részvényesekké válnának. A betétek lekötése részvényvásárlással, a feltörés beváltással lenne egyenértékű. Ez a lekötött betétek tulajdonosait a bankjaik ellenőrzésére, továbbá nagyobb átláthatóság, jobb kormányzás, hatékonyabb kockázatkezelés-menedzsment, könyvvizsgálat, szabályozás és felügyelet követelésére ösztönözné. Ha a betétesek részt vennének a kockázatmegosztásban is, az szintén arra ösztönözné őket, hogy körültekintőbben válasszák meg azt a bankot, amellyel együttműködnek.

A fegyelem fent vázolt módjának bevezetése helyett a nemzetközi pénzügyi rendszer elsődleges fókuszának középpontjában jelenleg a szabályozás és a felügyelet áll. Semmi kétség sincs afelől, hogy a szabályozás és a felügyelet egyaránt fontosak és elkerülhetetlenek, és nagy megkönnyebbüléssel nyugtázzhatjuk, hogy jelentős fejlődés figyelhető meg ebben az irányban a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság (Basel Committee on Banking Supervision) égisze alatt. Ugyanakkor a szabályozás és a felügyelet sem alapulhat maradéktalanul két fő tényezőn. Először is, a kapzsiság és a fukarság nem fékezhető meg csupán a szabályozás által. A szabályok pontos betartása melletti morális elköteleződés ugyanúgy fontos, mert a gátlástalan személyek alattomos módon anélkül is kijátszhatják a szabályokat, hogy lelepleznék őket. Másodszor, a szabályozásokat nem lehet az összes országban és minden egyes eszközkezelőre egységesen alkalmazni a mérleg alatti tételek és a banki titoktartás standardjai miatt, valamint azért sem, mert a banki könyvvizsgálók akadályokba ütköznek a banki eszközök minőségvizsgálata során. Az LTCM összeomlása és az Egyesült Államokban éppen uralkodó pénzügyi válság világosan rámutatnak, hogyan kerülhetnek a bankok nehéz helyzetbe túlzott hitelezések miatt még egy nyilvánvalóan jól szabályozott rendszerben is.

A szabályozás és a felügyelet ezért sokkal hatékonyabb lehetne, ha kiegészülne egy olyan paradigmaváltással, miszerint a bankok és a lekötött betétek tulajdonosai megosztják a pénzügyi közvetítéssel kapcsolatos kockázatokat a pénzügyi rendszer nagyobb fegyelme érdekében. Ahogy azt néhány elemző (Calomiris 1998; Meltzer 1998; Yeager 1998) felvetette, csupán az állami újratőkésítés nem vihet bennünket közelebb a megoldáshoz, mert a bankok tőkéje jellemzően csak a kockázattal súlyozott eszközök (*risk-weighted assets*) értékének 8 százaléka körül mozog. Az is fontos, hogy nem elég csupán a bankokat a kölcsönkérelmek gondos aláírására ösztönözni, hanem a betéteseket is motiválni kell a körültekintő bankválasztásra és banki ügyeik gondosabb ellenőrzésére. A betétesek szövetségekre szervezése mindezt megkönnyítené számukra.

Az iszlám pénzügy ideális formájában a finanszírozás *mudáraba* és *musáraka*¹⁰ módjai által jelentősen megnövelné a saját tőke arányát a vállalatokban, valamint a nyere-

---

10 Az iszlám pénzügyi konstrukciókra vonatkozó fogalmakról I. Pálfi Gergő e számban megjelent írását – *a szerk.*

ség- és veszteségmegosztás mértékét a projektekben és vállalkozásokban. Még a főáramú közgazdaságtanban is vannak támogatói a saját tőkés finanszírozásra való nagyobb támaszkodásnak. A Harvard Egyetem professzora, Kenneth Rogoff szerint „Egy ideális világban a saját tőkés finanszírozás és a közvetlen befektetés sokkal nagyobb szerepet játszana”. További állítása szerint „ha a hitelek és a saját tőke nagyobb egyensúlyban lennének, az jelentősen javítaná a kockázatmegosztást, és jócskán tompítaná a pénzügyi válságok hatásait” (Rogoff 1999: 40). Az IMF is sikraszállt a saját tőke általi finanszírozás mellett. Érvei szerint „az adóssággeneráló beáramlásokkal ellentétben a közvetlen külföldi befektetésekre gyakran mint a fejlesztés finanszírozásának biztonságosabb és sokkal stabilabb módjára tekintenek, mert az a tulajdonra és így az üzem, a berendezések és az infrastruktúra ellenőrzésére vonatkozik, elősegítve a gazdaság növekedésteremtő képességét, szemben a rövid távú külföldi kölcsönökkel, amelyek sokkal inkább a fogyasztás finanszírozását szolgálják. Továbbá válság idején, miközben más befektetők meg tudnak szabadulni a belföldi értékpapiroktól, és a bankok elutasíthatják a kölcsönök megújítását, a fizikai tőke tulajdonosai csak nehezen találhatnak vevőt részesedésükre” (IMF 1998a: 82).

A saját tőkére való nagyobb mértékű támaszkodás ugyanakkor nem feltétlenül jelenti az idegen tőke általi (azaz hitelek révén történő) finanszírozás elutasítását. A saját tőke, illetve a nyereség- és veszteségmegosztás ugyanis nem feltétlenül tudja kielégíteni az egyének, a vállalatok és a kormányzatok összes pénzügyi szükségletét. Az idegen tőkével való finanszírozás ennek következtében elkerülhetetlen, de ettől még nem kellene támogatni a nem alapvető és pazarló javak fogyasztását és a terméketlen spekulációt. Ezért az iszlám pénzügyi rendszer nem teszi lehetővé, hogy közvetlen hitelezés és kölcsönfelvétel által adósság alakulhasson ki. Az adósság sokkal inkább a reáleszközök eladásán és bérletén, az eladáson és bérletén alapuló finanszírozási módokon (*murábaha*, *idzsára*, *szalám*, *isztiszná* és *szukúk*) keresztül alakul ki. Vagyis a cél az, hogy egyes cégek azonnal megvásárolhassák azokat az árukat és szolgáltatásokat, amelyekre sürgősen szükségük van, de csak abban az esetben, ha később képesek lesznek visszafizetni az igényelt összeget. Az iszlám továbbá lefektetett bizonyos feltételeket, amelyek segítenének megelőzni az adósság túlzott elterjedését. Néhány ezek közül:

1. Az eszköz, amelyet eladnak vagy bérbe vesznek, reáleszköz legyen, ne pedig elképzelt vagy eszmei;
2. az eladónak birtokolnia kell az árut, amelyet elad vagy bérbe vesz;
3. a tranzakció legyen valódi kereskedelmi tranzakció a vétel és eladás tényleges szándékával; és
4. az adósságot nem szabad továbbértékesíteni, így a vele járó kockázatot sem lehet másra hárítani. Ezt a kockázatot magának a hitelezőnek kell viselnie.

Az első feltétel segíthet felszámolni a legtöbb spekulatív tranzakciót, beleértve a *gharart* (túlzott bizonytalanság) és a *qimart* (hazardírozás). A második feltétel biztosítja, hogy az eladó (vagy a bérbeadó) is osztozzon a kockázat egy részén azáltal, hogy a nyereségből részesedik majd. Amint az eladó (finanszírozó) szert tesz az eladásra vagy bérbeadásra szánt áruk tulajdonjogára és birtokolja azokat, egyben a kockázatot is viseli. Ez alól a saria kivételt tesz a *szalám* és az *isztiszná* esetében. Itt ugyanis az áruk még nem elérhetőek a piacon, az eladás előtt kell őket létrehozni. Az iszlám finanszírozás ezért csak a reálgazdaság fejlődésével összhangban képes elterjedni és így megfékezni a túlzott hitelexpanziót.

A harmadik és a negyedik feltételek, vagyis hogy a tranzakció legyen valódi kereskedelmi tranzakció, és a hitelező ne hárítsa másra a kockázatot adósságának eladása által, szintén segíthetnek felszámolni a spekulatív és derivatív tranzakciókat, és megelőzhetik, hogy az adósság magasan a reálgazdaság szintje fölé emelkedjen. A feltételek a reálszektor számára sokkal több pénzügyi forrást szabadítanak fel, ami kedvezne a foglalkoztatási és önfoglalkoztatási lehetőségek bővülésének, valamint a szükségleteket kielégítő áruk és szolgáltatások termelésének.

A KÖLTSÉGVETÉSI HIÁNY CSÖKKENTÉSE

Az iszlám addig nem lesz képes fegyelmet biztosítani a pénzügyi rendszeren belül, amíg a kormányok nem csökkentik a központi bankoktól felvett kölcsönöket olyan szintre, hogy az egyensúlyban legyen az ár- és a pénzügyi stabilitás céljával. Ha a kormányok nagy mennyiségű kölcsönöket vesznek fel a központi bankoktól, akkor sokkal több pénzt kínálnak a bankoknak, mint ami szükséges, ezáltal elősegítve a monetáris expanziót. Alapvetően a túlzott likviditás és a magas tőkeáttétel teszi lehetővé a bankok számára, hogy laza hitelezést folytassanak. Ezért szükséges, hogy legyenek független központi bankok, illetve törvényi korlátok a kormány által felvett kölcsönök mértékére annak érdekében, hogy a költségvetés hiánya ne haladja meg a stabil növekedés keretein belüli mértéket.

ISZLÁM FINANSZÍROZÁS A GYAKORLATBAN

Az iszlám pénzügyi rendszer eddigi fejlődése csak részben harmonizál az iszlám vízióval. Eddig nem volt képes arra, hogy teljesen kibújjon a hagyományos finanszírozás kényszerzubbonyából. A saját tőkés finanszírozás, illetve a haszon- és veszteségmegosztás módszereinek alkalmazása jelentéktelen, míg az adósságtերemtő eladáson és bérleten alapuló

gyakorlat máig túlsúlyban van. Ráadásul az adósságtերemő eljárásoknál az iszlám bankok, valamint a hagyományos bankok ágazatai sem feltétlenül teljesítik a saría által lefektetett feltételeket. Igyekeznek legális cseleket alkalmazni (*hiyal*) annak érdekében, hogy az összes kockázatot átruházzák a vásárlókra (adósokra) vagy a bérelőkre. Ezért az iszlám pénzügyi rendszer a gyakorlatban nem tükrözi az elvart állapot hiteles képét.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a rendszer miért nem volt képes jelentős előrelépést produkálni a nagyobb hitelesség elérése érdekében. Ennek egyik alapvető oka az, hogy még nem alapították meg azokat az intézményeket, amelyek szükségesek az anonimitással, a morális kockázattal, a megbízó-ügynök érdekonfliktussal, és a pénzügyi kötelezettségek kései kiegyenlítésével kapcsolatos kockázatok minimalizálásához. Az ilyen intézményekre azért van szükség, hogy a bankok lehetőleg hozzájussanak az ügyfelekkel kapcsolatos megbízható információkhoz, és biztosítsák, hogy az általuk hitelezett tőke felhasználása megállapodás szerint és hatékonyan történjen, valamint a bevallott nyereség a vállalkozás valódi állapotát tükrözze. Szükség lenne rájuk azért is, mert elősegítenék az időben történő visszafizetést, valamint azonnal igazságot szolgáltatnának, amennyiben a bank ügyfelei vitázni kezdenének, vagy makacs módon halogatnák a fizetést. Végül szükség lenne rájuk azért is, hogy segítsenek a bankok számára forrásokat szerezni likviditási válság idején. Efféle intézmények megalapítása jelentős előrelépés lenne egy az iszlám pénzügy számára kedvező környezet létrehozásának irányába. Minél tovább tart az ilyen intézmények megalapítása, annál tovább tart a vízió megvalósítása.¹¹

NÉHÁNY KIEGÉSZÍTÉS A NEM ELSŐRENDŰ HITELFELVEVŐK KAPCSÁN

Míg a pénzügyi rendszerbe bevezetett nagyobb fegyelem a kockázat és a hozam megosztásán keresztül segíthet előmozdítani a tőketárs és a vállalkozó közti igazságosságot, nem járul hozzá ahhoz, hogy a pénzintézetek által mobilizált nemzeti megtakarítás haszna a gazdaság összes szektorában elterjedjen. A nem elsőrendű hitelfelvevőktől a legnagyobb valószínűséggel megszabadulnának. A pénzügyi rendszer általában hajlamos volt így cselekedni a világ csaknem összes országában, amivel fokozta a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket. Arne Bigsten helyesen észlelte, hogy „a tőke elosztása a birtok elosztásánál is sokkal kevésbé egyenlő”, és „a bankrendszer hajlamos megerősíteni a tőke egyenlőtlen elosztását” (Bigsten 1987: 156). Khawaja és Mian legutóbbi tanul-

---

11 Néhány ilyen típusú intézményről szóló rövid áttekintéshez l. Chapra (2008).

mányukban bemutatták, hogy a bankok hajlamosak előnyben részesíteni a politikához kötődő vállalatokat (Khwaja és Mian 2005).

Mindez baljós jövőt jósol a társadalom számára, mert azt eredményezi, hogy a vállalkozókat csupán egy társadalmi osztályból toborozzák, ezáltal meghiúsul, hogy a vállalkozói tehetségeket a társadalmi erőforrások egészéből aknázzák ki (Leadbearer 1986: 5). Mivel a pénzügyi rendszer a gazdaságon belül domináns szerepet játszik az egyén politikai hatalmának, társadalmi státuszának és gazdasági feltételeinek meghatározásában (I. Claessens és Perotti 2007), nehéz lenne elérni az iszlám társadalmi-gazdasági céljait a rendszer olyan átstrukturálása nélkül, amely nem segítené elő a fenti célok megvalósítását.

Ez sokkal fontosabbá válik azért is, mert ahogy azt már jeleztük, a pénzügyi rendszerbe való nagyobb fegyelem bevezetésére való törekvés tovább ronthatja az egyenlőtlenségi viszonyokat azáltal, hogy megfosztja a nem elsőrendű hiteligénylőket a hitelhez jutástól. Ezért be kell vezetni a pénzügyi rendszerbe néhány megfelelő innovációt, hogy az ilyen típusú hiteligénylők számára is biztosítva legyen a megfelelő hitel, amely segítségével megvalósíthatják a saját házról és mikrovállalkozásokról szóló álmaikat. Azon társadalmakat, ahol a szegények nem képesek kikerülni a bérabszolgáltatásból azáltal, hogy saját vállalkozást alapítanak – és az itt megtermelt nagyobb jövedelem segítségével kielégíthetik alapvető igényeiket –, nem lehet igazságosnak tekinteni. Muhammad Yunus, a Grameen Bank alapítója találónan fogalmazta meg, hogy az önfoglalkoztatás finanszírozására olyan jogként kellene tekinteni, amelynek kritikus szerepe van a többi jog elnyerésében (Yunus 1987: 31). Az Egyesült Államok képviselőháza által alapított Select Committee on Hunger jelentésében összefoglalta, hogy „a fejlődő országok informális gazdaságában a mikrovállalkozások számára nyújtott kis összegű hitelek jelentősen növelhetik a szegények életszínvonalát, az élelmiszer-biztonságot, és a helyi gazdaságokban fenntartható javulást hozhatnak” (1986: v).

A tapasztalat azt mutatja, hogy a mikrovállalkozások általában életképes intézményeknek bizonyultak – a visszafizetés aránya tekintélyes, a fizetéseképtelenség aránya alacsony. Azt is bebizonyították, hogy sikeres eszközei a szegénység és a munkanélküliség elleni harcnak. Az International Fund for Agricultural Development (IFAD) tapasztalatai szerint a leginkább vállalkozó kedvű szegényeknek utalt hitelt az általuk lehetővé tett nagyobb jövedelemből gyorsan visszafizetik (Ifadicide 1985: 15). A bangladesi Grameen Bank adatai azt mutatják, hogy az állandó visszafizetési arány a bank alapítása óta 99 százalékos (Yunus 1984: 12).

Éppen ezért számos ország alapított olyan speciális intézetet, amely hitelt nyújt a szegényeknek és az alsó középosztálybeli vállalkozóknak.¹² Annak ellenére, hogy ezek

---

12 A néhány muszlim országban működő, mikrohitelt nyújtó intézményekkel kapcsolatos tapasztalatokról I. Obaidullah (2008).

rendkívül hasznosak voltak, két fontos probléma is akadt, amelyeket meg kellett oldani. Az egyik ezek közül a kamatorientált mikrofinanszírozási rendszerben történő hitelezés magas költsége. Qazi Kholiquzzaman Ahmed, a Bangladesh Economic Association elnöke által írt időszerű tanulmány kimutatja, hogy a mikrofinanszírozási intézmények által felszámolt effektív kamat, a Grameen Bankot is beleértve, akár 30–45 százalékot is elérheti.¹³ Ez komoly nehézségeket okoz a kölcsönfelvevőknek az adósság visszafizetése során. Gyakran nem csak arra kényszerítik őket, hogy feláldozzák alapvető fogyasztásukat, hanem arra is, hogy újabb kölcsönöket kérjenek. Ez pedig akaratlanul is beszippantja őket egy vég nélküli adósságciklusba, ami nem csak a szegénységet állandósítja, hanem a nyugtalanságot és a társadalmi feszültséget is növeli (Ahmad 2007: xvii-xix; l. még Sharma 2002).¹⁴ Nem csoda, hogy a bangladesi pénzügyminiszter az ország mikrohitel-kamatlábait zsaroló kamatlábaknak nevezte meg a 2004-ben Dhakában a mikrohitelről szervezett csúcstalálkozón.¹⁵

Fontos, hogy míg a csoportos hitelezési módszert, amit a Grameen Bank és más mikrohitelezési intézetek alkalmaznak a visszafizetés biztosítása érdekében, megtartják, addig a nagyon szegények számára humánus, kamatmentes módon mikrohitelt nyújtának. Ez akkor válhat lehetségessé, ha a mikrofinanszírozási rendszert a *zakat* és a *vakf*¹⁶ intézményekbe integrálják. A muszlim országokban azok számára, akik képesek viselni a mikrohitel költségeit, előnyösebb lenne a nyereség- és veszteségmegosztás, valamint az eladáson és bérleten alapuló finanszírozás iszlám módjait népszerűsíteni. Nem csak a kamatok elkerülése érdekében, hanem azért is, hogy megelőzhető legyen a hitellel való, személyes fogyasztás formájában történő visszaélés.¹⁷

---

13 Ez egészen hihető, hiszen számos egyéb tanulmány ennél még magasabb kamatlábakat közöl. Nimal Fernando (2006), az Asian Development Bank kelet-ázsiai osztályának vezető mikrofinanszírozási szakértője szerint a régióban a legtöbb mikrofinanszírozási intézet által felszámított nominális kamatláb mértéke egy évben 30 és 70 százalék közt mozog. Az effektív kamatok még magasabbak az általuk kiszabott jutalék és illeték miatt (Fernando 2006: 1). Mannan szerint pedig az effektív kamatok 54 és 84 százalék közt mozognak (Mannan 2007: 2, 12).

14 Sharma (2002) szerint „míg a Grameen Bank mikrohitelezési modellje a szegény közösségeket egy állandó adósságcsapdába vezette, a fizetéseképtelenek növekvő száma komoly visszaesést jelentett a bolíviai kísérlet során” (Sharma 2002: 2).

15 Idézi Fernando (2006: 1).

16 A zakat jótékonytságot, a vakf jótékonyági alapot, alapítványt jelent. Előbbiről részletesebben l. Pálfi Gergő e számban megjelent írását – *a szerk.*

17 Részletekért l. IRTI/IDB (2007: 30) és Feroz (2007: 42).

A másik problémát, amellyel a mikrofinanszírozás szembesül, a mikrofinanszírozási intézetek rendelkezésére álló elégtelen mennyiségű forrás jelenti. A problémát nehéz lesz megoldani, ha csak nem integrálják a mikrofinanszírozási szektort a kereskedelmi bankokba, hogy felhasználva azok nagy mennyiségű pénzügyi forrásainak jelentős részét, képesek legyenek megvalósítani ezen kulcsfontosságú társadalmi-gazdasági célokat. A kereskedelmi bankok jelen pillanatban nem teljesítik ezt az igényt, és a Select Committee on Hunger helyesen állapította meg, hogy „ezekben az országokban a formális pénzintézetek nem ismerik fel a szegények tulajdonában lévő, bevételt generáló vállalkozások életképességét” (1986: v). Ez azért lehet így, mert a kereskedelmi bankok számára túlságosan kényelmetlen, ha közvetlenül részt vesznek a mikrovállalkozások finanszírozásában. Ám nekik nem is kell így tenniük. Ők a saját leányvállalataikon vagy olyan intézeteken keresztül is tudnak működni, amelyeket ebből a célból alapítottak meg (ehhez hasonlóak pl. a mezőgazdasági bankok, szövetkezeti bankok, fejlesztési bankok, lízingcégek és finanszírozási cégek). Mindazonáltal nem csupán a kereskedelmi bankok, hanem a mikrohitel-intézetek számára is fontos csökkenteni az ilyen típusú finanszírozás költségeinek kockázatát.

A kockázat abból fakad, hogy a mikrovállalkozások nem képesek elfogadható biztosítékot nyújtani. A kockázatsökkentés egyik módja az, ha csoportos hitelezési módszert alkalmazunk, amely már bizonyította hatékonyságát. A másik módszer a ma ismert kölcsöngarancia-mechanizmus, amelyet már számos országban bevezettek. Azért, hogy csökkentsük a kölcsöngarancia-mechanizmus terheit, lefedhetjük a nagyon kicsi mikrovállalkozások fizetéseképtelenségéből eredő veszteséget a *zakat* keretből, feltéve, ha a kölcsön folyósítása a finanszírozás iszlám módja szerint történik, és nem tartalmaz kamatot. A harmadik módszer a személyes fogyasztásra fordított hitel minimalizálását jelenti azáltal, hogy pénz helyett szerszámok és berendezések formájában nyújtjuk a hitelt az iszlám finanszírozás *idzsára* (haszonbérlet) módja szerint. Az általuk igényelt nyersanyagokat és árukat a *murábaha*, *szalám* és *isztiszná* módszer szerint lehetne biztosítani. Ha emellett forgótőkét is igényelnek, azt a *zakat* keretből *kard haszan* (kamatmentes kölcsön) formájában lehetne nyújtani.¹⁸

A további kiadásokat, amelyek a kereskedelmi bankoknál felmerülnek a mikrovállalkozások átvilágítása és finanszírozása során, szintén csökkenteni kellene. A nagyon szegény embereknek nyújtott iszlám finanszírozási módokon alapuló kölcsön esetében a kiadás egy részét szintén lehet a *zakat* keretből biztosítani. Ennek elsődleges célja azon lehetőség megteremtése a szegények számára, hogy megálljanak a saját lábukon. A kormányoknak érdemes lenne megfontolniuk, hogy azok esetében, akik a *zakatra* nem jogosultak, de mégis segítségre szorulnak, támogassák a költségek egy részét legalább a kez-

---

18 Az ezen finanszírozási módokkal kapcsolatos kockázatokról részletesebben I. IRTI/IDB (2007:30).

deti fázisban. Mindezt annak érdekében, hogy segítsenek megvalósítani a dédelgetett célokat: az önfoglalkoztatás lehetőségének előmozdítását, a jövedelem- és a vagyon-egyenlőtlenség csökkentését. A rendszer érettebbé válásával együtt valószínűleg csökken a *zakattól* és a kormányzati támogatástól való függés is. Ez a verzió mindenesetre jobb lett volna, mint milliárdokat költeni a pénzügyi rendszer stabilizálására a másodrendű jelzőlámpák eredményeként létrejött pénzügyi válság miatt.

A mikrovállalkozások ugyanakkor valószínűleg nem képesek jelentősen előrelépni, hacsak a környezetükben nem hajtanak végre lényeges változásokat a piacokhoz való könnyebb hozzáférés biztosításán és a szükséges fizikai és szociális infrastruktúra megteremtésén keresztül. Egy ilyen infrastruktúra, amely magában foglalja a szakmai továbbképző intézeteket, az utakat, az elektromosságot és a vízikínálatot, segíthet növelni a mikrovállalkozások hatékonyságát, és csökkenteni azok költségeit, ezáltal pedig lehetővé teszi számukra, hogy sikeresen versenyezzenek a piacon.

EGY JÖVŐBENI FELADAT

Az iszlám pénzügyi rendszer eddig a globális pénzügyi piac nagyon kis részét volt képes megszerezni, és annak ellenére, hogy pontosan a *sarí*a által megkívánt módon működik, a közeljövőben bizonyára nem lesz képes jelentős mértékben hatni a nemzetközi pénzügyi rendszerre. Valószínűleg nem várhatóak lényegi változások a hagyományos pénzügyi rendszerben. A Nyugat által a jelenlegi válság leküzdése érdekében eddig alkalmazott hiánypótló intézkedések, bár szükségesek és elkerülhetetlenek, meredeken megnövelik a köz- és magánszektor már így is nagyon magas adósságát. Ennek következményeképpen a válságok a jövőben még erőteljesebbek lehetnek. Mit kellene tenniük a muszlim országoknak? Az egyetlen választási lehetőségük az, hogy racionálisan elmagyarázzák az iszlám rendszert annak érdekében, hogy kialakítsanak egy általános meggyőződést annak érdekeiről. Mindez sokkal hatékonyabb lenne, ha ők maguk valósítanák meg a rendszert megfontoltan és nyíltan a saját országaikban, mivel így gyakorlatilag megerősítenék a hatékonyságot, amellyel előmozdítanák a pénzügyi egészséget és stabilitást.

Fordította: Csánó Szabina

Lektorálta: Tulassay Zsolt

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ahmad, Qazi Kholiquzzaman (szerk.) (2007): *Socio-Economic and Indebtedness-Related Impact of Micro-Credit in Bangladesh*. University Press Limited (UPL).
- Bank for International Settlements (BIS) (1982): *Annual Report*. BIS.
- Bank for International Settlements (BIS) (1998): *Annual Report*. BIS.
- Bank for International Settlements (BIS) (2008a): *Annual Report*. BIS.
- Bank for International Settlements (BIS) (2008b): *Quarterly Review: International Banking and Financial Market Developments*. BIS.
- Bernanke, Ben (2007): Subprime Mortgage Lending and Mitigating Foreclosures. In: *BIS Review*, No. 104.
- Bernanke, Ben (2008): *Fostering Sustainable Homeownership. A National Community Reinvestment Coalition éves ülésén tartott beszéde*. Interneten: <http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20080314a.htm> (Letöltve: 2010.08.30.).
- Bigsten, Arne (1987): Poverty, Inequality and Development. In: *Surveys in Development Economics*. Szerk.: Gemmell, Norman. Blackwell.
- Bookstaber, Richard (2007): *A Demon of Our Own Design: Markets, Hedge Funds, and the Perils of Financial Innovation*. John Wiley.
- Calomiris, Charles W. (1998): The IMF's Imprudent Role as Lender of Last Resort. In: *The Cato Journal*, Vol. 17., No. 3.: 275–295.
- Chapra, M. Umer (2007): The Case Against Interest: Is it Compelling? In: *Thunderbird International Business Review*, Vol. 49., No. 2.: 161–186.
- Chapra, M. Umer (2008): *Innovation and Authenticity in Islamic Finance*. Bevezető előadás a Harvard Law Schoolon rendezett *Eighth Harvard University Forum on Islamic Finance* rendezvényen.
- Claessens, Stijn – Perotti, Enricho (2007): Finance and Inequality: Channels and Evidence. In: *Journal of Comparative Economics*, Vol. 35., No. 4.: 748–773.
- Edwards, Franklin R. (1999): Hedge Funds and the Collapse of Long-term Capital Management. In: *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 13., No. 2.: 189–210.
- Fernando, Nimal A. (2006): *Understanding and Dealing with High Interest Rates on Micro-credit*. Asian Development Bank.
- Feroz, Ehsan Habib (2007): The Halal way to Social Change. In: *Islamic Horizons*, január/február: 42.
- Galbraith, John Kenneth (1972): *The New Industrial State*. New American Library. [Magyarul (1970): *Az új ipari állam*. KJK].

- Greenspan, Alan (1998): Statement by Alan Greenspan, Chairman, Board of Governors of the Federal Reserve System, before the Committee on Banking and Financial Services, US. House of Representatives, October 1, 1998. In: *Federal Reserve Bulletin*, december: 1046–1050.
- Herszenhorn, David – Bajaj, Vikas (2008): A Bipartisan Bid on Mortgage Aid is Gaining Speed. In: *The New York Times*, április 2.
- Ifadicide. Indiscriminate hostility to aid agencies is not in America's interest. (1985). In: *The Economist*, február 16.: 15.
- International Monetary Fund (IMF) (1998a): *World Economic Outlook, May*. IMF.
- International Monetary Fund (IMF) (1998b): *World Economic Outlook and International Capital Market, December*. IMF.
- International Monetary Fund (IMF) (2008): *International Financial Statistics, August*. IMF.
- Islamic Research and Training Institute of the Islamic Development Bank (IRTI/IDB) (2007): Framework and Strategies for Development of Islamic Microfinance Services. Tanulmány az *Islamic Microfinance Development: Challenges and Initiatives* konferenciához, 2007. május 27.
- Keys, Benjamin – Mukherjee, Tanmoy – Seru, Amit – Vig, Vikrant (2008): *Did Securitization Lead to Lax Screening? Evidence From Subprime Loans 2001–2006*. Europe Finance Association 2008 Meetings Paper.
- Khwaja, Asim – Mian, Atif (2005): Do Lenders Favour Politically Connected Firms?: Rent Provision in an Emerging Financial Market. In: *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 120., No. 4.: 1371–1411.
- Kohn, Donald L. (2005): Imbalances in the US Economy. In: *BIS Review*, No. 28.
- Leadbearer, Charles (1986): Rags to Riches: Fact or Fiction. In: *Financial Times*, december 30.: 5.
- Mahathir bin Mohamad (1997): Highwaymen of the Global Economy. In: *Wall Street Journal*, szeptember 23.
- Mannan, M. Abdul (2007): *Alternative Microcredit Models in Bangladesh: A Comparative Analysis of Grameen Bank and Social Investment Bank Ltd.: Myths and Realities. A First International Conference on Enhancing Islamic Financial Services for Micro and Medium-sized Enterprises* konferencián ismertetett tanulmány, 2007. április 17–19.
- Meltzer, Allan H. (1998): Asian Problems and the IMF. In: *The Cato Journal*, Vol. 17., No. 3.: 267–274.
- Mian, Atif – Sufi, Amir (2008): The Consequences of Mortgage Credit Expansion: Evidence from the 2007 Mortgage Default Crisis. In: *NBER Working Paper*, No. 13936.

- Miskhin, Frederic S. (1997): The Causes and Propagation of Financial Instability: Lessons for Policymakers. In: *Proceedings, Federal Reserve Bank of Kansas City*: 55–96.
- Az előadás a *Maintaining Financial Stability in a Global Economy* szimpóziumon hangzott el, Jackson Hole, Wyoming, augusztus 28–30.
- Obaidullah, Mohammed (2008): *Role of Microfinance in Poverty Alleviation: Lessons from Experiences in Selected IDB Member Countries*. IRTI/IDB.
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (2008): *Economic Outlook*, No. 82.
- Plender, John (1998): Western Crony Capitalism. In: *Financial Times*, október 4.
- President's Working Group on Financial Markets (2007): *Principles and Guidelines Regarding Private Pool of Capital*. Interneten: <https://ustreas.gov/press/releases/hp272.htm> (Letöltve: 2010.08.30.).
- Rogoff, Kenneth (1999): International Institutions for Reducing Global Financial Instability. In: *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 4., No. 13.: 21–46.
- Sharma, Sudhirendhar (2002): Is micro-credit a macro trap? In: *The Hindu*, szeptember 25.
- Stiglitz, Joseph E. (2003): Dealing with Debt: How to Reform the Global Financial System. In: *Harvard International Review*, Vol. 25., No. 1.: 54–59.
- Sulz, Rene M. (2007): Hedge Funds: Past, Present and Future. In: *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21, No. 2.: 175–194.
- The Risk Business. Turmoil in financial markets. (1998). In: *The Economist*, október 17.: 23–25.
- Trichet, Jean-Claude (2005): *Asset Price Bubbles And Monetary Policy*. In: BIS Review, No. 44.
- Elhangzott: Monetary Authority of Singapore, Szingapúr, 2005. június 8.
- Wall Street's Crisis. (2008). In: *The Economist*, március 22.: 25.
- Yeager, Leland B. (1998): How to Avoid International Financial Crises. In: *The Cato Journal*, Vol. 17., No. 3.: 257–265.

Ságvári Bence

A NAGY TESTVÉR HÁLÓSZOBATITKAI

BERNARD GIRARD : A GOOGLE-MODELL.
A MENEDZSMENT FORRADALMA
(TYTOPTÉX KIADÓ, 2010)

ABSZTRAKT. A Google alig több mint egy évtized alatt vált kaliforniai kis garázscégből a világ egyik legmeghatározóbb informatikai vállalatává. Kétségtelen, hogy a Google nevének hallatán ma már sokaknak a személyes adatok biztonságával, az egyre kifinomultabb adatgyűjtési és elemzési módszerekkel kapcsolatos kockázatok jutnak eszébe. Miközben ezek a kérdések egyre fontosabbá válnak, a Google-jelenségnek van egy másik olvasata is: mi kellett ahhoz, hogy egy zseniális ötletből egy disszertáció, majd egy szűk egyetemi közösség által használt program, pár év elteltével pedig a világon százmilliók által naponta igénybe vett kereső-szolgáltatást, levelező-rendszert és még több tucat komplex és egymást kiegészítő szolgáltatást kínáló globális vállalat legyen? Az elmúlt években egy olyan globális vállalat jött létre, amely immáron névadója lett egy újfajta vállalatvezetési filozófiának és módszernek. Az ennek hátterében meghúzódó egyéni és szervezeti motivációkat, a Google fejlődésének történetét mutatja be Bernard Girard *A Google modell. A menedzsment forradalma* című könyve.

A tények: 2011-re a Google vált a világ legértékesebb brandjévé¹, míg a 2010-es adatokat alapul véve a világ legtöbb profitot termelő vállalatai Fortune 500-as listája 47. helyén állt.² Mindezek eléréséhez ennek a klasszikus szilícium-völgyi sikertörténetnek mindösszesen 13 évre volt szüksége. Az internet használata során jelenleg a Google szolgáltatásait megkerülni nem lehet. Akár akarja valaki, akár nem, láthatóan vagy láthatatlanul, a Google lényegében folyamatosan adatokat gyűjt a felhasználóiról, és elemzi ezeket. A Google „fejében” globálisan összpontosuló tudás, információmennyiség és infrastruktúra látván valóban sokakban fogalmazódhat meg a kérdés, vajon megvalósult-e már az a digitális panoptikon, amelyben lényegében nem lehet elrejtőzni a Google „nagytestvéri” tekintete elől?

Azok számára, akik elsősorban nem a veszélyt, hanem az elmúlt évtizedek egyik legértékesebb vállalati fejlődését látják a Google-ben, van a történetének egy másik olvasata is. Ennek központi kérdése: vajon mi kellett ahhoz, hogy egy zseniális ötletből egy disszertáció, majd egy szűk egyetemi közösség által használt program, pár év elteltével pedig a világon százmilliók által naponta igénybe vett keresőszolgáltatást, levelezőrendszert és még több tucat komplex és egymást kiegészítő szolgáltatást kínáló globális vállalat legyen? Egy olyan vállalat, amely immáron névadója annak az újfajta vállalatvezetési filozófiának és módszernek, amelyet röviden Google-modellnek nevezhetünk?

---

1 Interneten: http://news.cnet.com/8301-1023_3-20047137-93.html

2 Interneten: <http://money.cnn.com/magazines/fortune/fortune500/2010/snapshots/11207.html>

Erre keresi a választ könyvében a francia vállalatvezetési tanácsadó, Bernard Girard, aki több éven át közelről tanulmányozta a Google működését. Girard könyvének első kiadása 2006-ban jelent meg Franciaországban, amelyet 2009-ben egy frissített és aktualizált változat követett. (A könyv magyar fordításban 2010-ben látott napvilágot.) Az a tény, hogy három éven belül szükség volt a könyv tartalmának kisebb-nagyobb átdolgozására, jól jelzi, milyen sebességgel zajlanak a változások az IT-iparban, ezen belül pedig a Google-nál, de ennek a rövid írásnak és a második átdolgozott változatnak a megjelenése között is számos változás ment végbe. (Elég, ha csak arra gondolunk, hogy napjainkban már egyértelműen zajlik a Google és a Facebook közötti „csata”, azonban egy 2009-ben íródott könyvben erről lényegében még alig esik szó.)

A könyv egyszerre szól a Google alapítóinak személyes élettörténetéről, a vállalat fejlődéséről, és mindezekon keresztül arról a valóban forradalmi és paradigmatis változásról, amelyet az innovációmenedzsment, a vállalatvezetés, a szervezeti felépítés és az ezek mögött meghúzódó filozófia terén a Google jelentett az elmúlt években.

A könyvet olvasva kétségtelenül megállapítható, hogy Girard a Google őszinte csodálója. Néha már-már zavarba ejtően túláradó rajongással ír az alapítók személyes tulajdonságairól, emberi nagyságáról, vezetői kvalitásairól, az általuk követett vállalatvezetési stratégia egyediségéről, illetve zseniális piaci lépéseikről. A könyvben előrehaladva azonban valami miatt az olvasó is egyre inkább úgy érzi, hogy itt valójában nem mindennapi emberek által véghezvitt tettekről van szó. Girard ugyanis nem a levegőbe beszél: megállapításait, véleményeit konkrét példákkal, megtörtént esetekkel támasztja alá, és persze a könyv elolvasása nélkül is tudjuk, a Google lépéseit az elmúlt alig több mint egy évtizedben – néhány kudarcos kivételtől eltekintve – a piac is folyamatosan visszaigazolta. Fontos azonban leszögezni: ez a könyv nem a Google tevékenységének kritikájáról, az adatgyűjtési és adatbiztonsági dilemmákról szól, vagy arról, hogyan „sorolódik be” az internet szép lassan néhány nagyvállalat saját rendszerei alá (pl. Google, Apple, Facebook, Amazon).

A könyv három nagyobb részre osztható. Az első fejezetek a Google alapításának rövid történetét mutatják be, azt a társadalmi-gazdasági környezetet, amelyben a vállalat létrejött, majd pedig azt a triumvirátusra épülő sajátos vezetési modellt, amely a csúcsvetés szintjén is megosztotta a hatalmat. Ez tette lehetővé azt, hogy a vállalat a rapid növekedésből és a gyorsan jött sikerből fakadó szervezeti és vezetői gyermekbetegségeket elkerülhesse.

A Google sikertörténetének elemzésében fontos annak az innovációs kultúrának a megértése, amelyben a vállalat az 1990-es évek második felében létrejött. Az „eredemitológia” és a vállalati krónikák szerint a két alapító, Larry Page és Sergey Brin 1995-ben találkoztak először a Stanford Egyetemen. Mindketten a húszas éveik legelején jártak, javában tartott még a World Wide Web forradalma és a befektetői optimizmus, a két

fiatalember pedig mesterien érzett rá arra, hogy az internetes keresők addigi technikáinak többsége nem fogja tudni megfelelően ellátni a feladatát. Így született meg a PageRank-nek nevezett indexelési módszer (a névadó nem az angol 'oldal' szó, hanem a módszer kitalálójának a neve), amely néhány éven belül a világ legtöbbször által használt internetes keresőjévé vált.

A Google kezdeti eredményeinek hátterében ugyanazt a receptet találjuk, mint megannyi más sikeres IT-garázscég esetében: kreatív-innovációs miliő, kockázatvállalás és vállalkozói szellem, a tudományos racionalitás (közelebbről a matematika) és a gépek (az automatizálás) tisztelete, a technológiai fejlődésben való hit, tehetség, szenvedély, önbizalom, és a függetlenség iránti vágy. Mindehhez hozzájárult az is, hogy jókor voltak jó helyen, és már a működésük legelején sikerült olyan befektetőkkel találkozniuk, akik fantáziát láttak bennük, ugyanakkor nem várták el azt, hogy a vállalatot már rövid távon pénztermelő gépezetté alakítsák át.

A kezdeti feltételek tehát adottak voltak, mindez azonban csupán az első lépések megtételéhez volt elegendő. A Google aligha válhatott volna azzá, amivé lett, ha gyökeresen nem szakított volna a vállalatvezetés azon módszereivel, amelyeket ekkor még a legjobb iskolákban is axiómaként kezeltek. Ennek a non-konform filozófiának az áttekintésével foglalkozik a könyv második nagyobb tematikus egysége. A szerző fejezetenként mutatja be azt a 12 vállalatvezetési módszert, amely a Google-t egyedivé tette. A vállalat már a kezdetektől olyan újításokat vezetett be az emberi erőforrások, a szervezet, az innovációk és a termelés működtetésében, amelyeket ma már ugyan sokan és sokféleképpen próbálnak meg utánozni és a saját működésük számára adaptálni, de ilyen komplex és koherens módon korábban ismeretlenek voltak. (Nem arról van tehát szó, hogy a Google mindent maga talált volna ki, viszont ez a vállalat foglalta ezt a filozófiát egységes rendszerbe, majd következetesen alkalmazta is.)

Ezeknek a módszereknek egy része ma már sokak számára ismert: ilyen például az a 20%-os szabály, amelynek értelmében a Google mérnökei munkaidejük ötödét (vagy másképpen fogalmazva, heti egy napot) saját kutatási témáiknak szentelhetnek. Egy olyan környezetben, ahol a vállalat sikere dolgozók innovativitásában és kreativitásában, illetve motivációiban és lojalitásában rejlik, ennek különleges jelentősége van. Többek között ezzel a lépéssel is sikerült a Google-nek deklaráltan a legjobb minőségű munkaerőt megszereznie és megtartania.

Richard Florida a 2000-es évek elején írt arról, hogy Amerikában a gazdasági növekedés első számú letéteményesévé az a kreatív osztály vált, amelynek élcsapatában többek között az IT-ipar sajátos munkaethosszal bíró „kreatív rombolóit” I. Schumpeter) találjuk.³ A Google alapítóinak sikere, az általuk kialakított vállalati kultúra egyben empirikus

---

3 Florida (2002).

bizonyítéka annak, hogy egy valóban létező (bár nagyon „kaliforniai”, a világ más tájain nem feltétlenül működőképes) jelenségről van szó.

A Google a vállalaton belüli minőségi kontroll biztosításában is szembement a klaszikus módszerekkel. A hagyományos hierarchikus bírálói és döntési rendszerek mellett (ahol a felsőbb szintek, vagy olyan területek, mint a marketing és a pénzügy döntenek a különböző projek-kezdeményezések sorsáról) tudatosan hoztak létre egy olyan struktúrát, amelyben nem az alá- és fölérendeltségi viszonyok, hanem a szakmai teljesítmény és a tekintély szervezeten belüli (sokszor informális) viszonyai váltak meghatározóvá. Ez röviden azt jelentette, hogy a különböző projekteken dolgozó mérnökcsoportoknak az elkészült munkáikat be kellett mutatniuk más részlegeknél dolgozó kollégáiknak is. Amellett, hogy ez egy hatékony megoldás volt a fejlesztések megfelelő színvonalának biztosítására, egyben megfelelő szakmai motivációt is jelentett azoknak a zömében fiatal mérnököknek, akik számára a szakmai közösségben megszerzett reputáció többnyire fontosabb volt, mint a fizetési csekkjeiken lévő összegek.

A Google abban is igazi újtást hozott, ahogyan a vállalathoz kapcsolódó közeli és távoli közösségeket bevonta a termékek fejlesztésébe, kipróbálásába. Online rajongóinak és kritikusainak olyan tömegét tudta magához kötni, ami folyamatos innovációs nyomás alatt tartotta és tartja a vállalatot. Ezek a közösségek a legkisebb hibákat is azonnal nyilvánosságra hozzák, miközben az is hamar kiderül, ha valami nincsen rendben a vállalat háza táján.

A vállalat belső működésének, illetve a vállalat és ügyfelei közötti kapcsolatnak ez a forradalmi újszerűsége a Google-t kétségtelenül a világ egyik leghatékonyabb vállalatává tette. A vállalat mag – illetve Girard is úgy véli, hogy a menedzsmenk ezen újfajta paradigmája – beleillik abba a fejlődési sorba, amelyet a XX. század első felének közepén a Ford, majd a második felének közepén a Toyota neve félmjelzett. Míg a Ford a tömegtermelés feltételeit megteremtő modern nagyvállalat, addig a Toyota az ezt továbbfejlesztő aprólékos minőségi kontroll és munkaszervezés modelljévé vált. Ebben a sorban a Google a legsikeresebben valósította meg azt, hogyan lehet a hálózatokkal jellemezhető gazdasági, társadalmi és kulturális környezetben helytállni. Girard erről így ír: az idézet egyben a szerző stílusát is bemutatja:

„A Google, amely korántsem az a hegemon helyzetben lévő cég, ahogyan kritikusai mondják, elindult, hogy – a Kuba partjaihoz érkező Kolumbusz Kristófhhoz hasonlóan – meghódítson egy új világot: a digitális univerzumot, a neten élt élet és a neten végzett munka világát. Ezt a hódítást innovációnak hívják. És a Google sikere abból származik, hogy megtalálta a módját annak, okosabban, mint mások, hogy az innovációt folyamatosan áramoltassa” (Girard 2010: 11).

Ami a Google-t többek szerint egyeduralkodóvé tette, az a mérnöki gondolkodásnak az üzletemberi gondolkodás elé való helyezése volt. És ez nem csak a kezdeti évek filozófiájára volt jellemző, hanem a vállalat érett korszakának is védjegyévé vált. Lényegében minden termékük mögött az adatok összegyűjtésének, feldolgozásának, illetve az ezeken alapuló előrejelzésnek a vezérlőelve húzódik meg. Ha hinni lehet a vállalatalapítók, illetve megfigyelők és hívatások krónikások visszaemlékezéseinek, jó értelemben vett naivitás és szenvedély vezette a Google-t akkor, amikor például azt a kérdést tette fel, majd formálta projektté, hogy vajon miért ne lehetne a világon eddig megjelent összes könyvet elérhetővé tenni az interneten? Eric Schmidt a Google igazgatójaként jelentette ki, hogy céljuk a világ megváltoztatása. Ebben a folyamatban pedig a „pénzcsinálás” nem a végső cél, hanem az ennek eléréséhez szükséges eszköz. Bár félreértés ne essék: a Google egy kapitalista vállalat, így természetesen a piacról él, és főleg mióta tőzsdei vállalatról van szó, a számokat negyedévente” hozni kell.

Érdemes azonban megemlíteni, hogy az elmúlt két-három év történései (azaz a könyv megírása óta eltelt időszak) megmutatták, a Google sem tudta – bármennyire is próbálta – elkerülni, hogy globális nagyvállalattá válása során a korábbi flexibilitása, innovációra való képessége és alulbürokratizáltsága némiképpen csökkenjen.⁴ Mindeközben pedig a Facebook valódi globális kihívójává vált.

De mindezekről függetlenül, a Google az évek során olyan innovációs gépezetet hozott létre, amelyben a mindennapi működés lényegében a folyamatos újításnak van alárendelve. A vállalat működését minden szinten a technológia használata hatja át. A Google a technológiát használta a szervezeten belüli koordináció eszközeként, az ügyfeleivel való lényegében személytelen kommunikációban, de arra is, hogy adatokat, információkat gyűjtsön a potenciális és jelenlegi felhasználóiról.

A Google tevékenysége abban is egyedinek tekinthető, hogy korábban megkérdőjelezhetetlennek hitt rendszereknek „ment neki” úgy, hogy lényegében egész iparágakat állított kész helyzet elé. Ilyenre természetesen az innovációk történetében korábban is volt már példa: például a lovas kocsit felváltotta az autó, az írógépet pedig a számítógép. Ezek azonban kézzelfogható, fizikai valójukban is létező termékek voltak. A Google keresője és egyéb alkalmazásainak többsége a tudáson és az információn alapul. Ez a vállalat számára egyszerre előny és hátrány. Jelenleg alighanem a Google rendelkezik a Földön a legtöbb tudással. Ennek a tudásnak az értéke azonban gyorsan változik, hiszen ha nem elég naprakész vagy hiányos, az alapjaiban kérdőjelezi meg az adatok használhatóságát, ebből következően pedig a vállalat sikerességét. A Google értéke és ereje jelenleg abban rejlik, hogy dacára az őt ért támadásoknak, a világ egyik legmegbízhatóbb vállalatáról van szó.

---

4 Ennek érdekében 2011 áprilisában például nagyszabású változtatásokat jelentettek be a vállalat vezetésében (l. <http://infoglobalnews.com/relatednews/ceo-eric-schmidt>).

Ameddig az emberek megbíznak a Google találati listájában, elhiszik, hogy Gmail-fiókjuk adatai biztonságban vannak, weboldalaik látogatottságának mérésére pedig elfogadják az Analytics szolgáltatása adatokat (és a sort még folytathatnánk), addig ez a modell működni fog.

A Google nem hivatalos vállalati jelszavaként elhíresült „*Don't be evil!*” szlogen is erre a felfogásra kíván utalni. A Google 10 pontos vállalati filozófiájának is része annak kimondása, hogy „pénzt ördögi dolgok véghezvitele nélkül is lehet csinálni”.⁵ A gyakorlatban ez annyit jelent, hogy rövid távú sikerekért (profitért) sem hosszabb távú céljait, sem pedig reputációjukat, sem a vállalattal szemben megnyilvánuló bizalmat nem kívánják kockáztatni. A valóság persze ennél összetettebb, hiszen a Google eddigi legnagyobb konfliktusa a kínai piacra való belépés több éves története (a kínai kormánnyal való megállapodás, az öncenzúra vállalása, majd ennek visszavonása), vagy éppen a Google Street View adatgyűjtési módszereinek ellentmondásai jól mutatják az etika és a „biznisz” folyamatosan változó határait. És itt egyébként a Google némi huzavona után általában visszavonult fűjt.

A könyv elolvasása után az egyik legfontosabb kérdés az, vajon mennyiben másolhatók és ültethetők át más gazdasági ágazatokba a Google által alkalmazott elvek? Ha ugyanis menedzsment forradalomról beszélünk, akkor ehhez az is szükséges, hogy az itt alkalmazott módszereket széles körben kezdjék el más vállalatok is alkalmazni. Kétségtelen tény, hogy az informatika területén nagyon sok ehhez hasonló példával találkozhatunk. Kérdés azonban, milyen mértékben válhat követendő példává olyan területeken, ahol az innováció szerepe nem ennyire kizárólagos? Hogyan alkalmazható ott, ahol a fogyasztók elérésének, az értékesítésnek megvannak a keményebb fizikai korlátai? Mit tanulhat mindebből egy olyan magyar vállalkozó, vagy egy magyar mérnök, aki egészen más gazdasági és kulturális környezetben szocializálódott?

Erre a kérdésre nyilvánvalóan az elkövetkezendő egy-két évtized történései fogják megadni a választ. Addig azonban mást nem tehetünk, mint megbékélünk azzal a ténnyel, hogy a Google életünk megkerülhetetlen részévé vált. Girard könyve pedig talán hozzájárulhat ahhoz, hogy az ebből az egyoldalú függésből fakadó esetleges paranoiáinkon – részben – úrrá lehessünk.

---

5 „*You can make money without doing evil.*” (Internet: <http://www.google.com/corporate/tenthings.html>)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Florida, Richard (2002): *The Rise of the Creative Class*. Basic Books.

Auletta, Ken (2009): *Googled: The End of the World As We Know It*. The Penguin Press.

Koltai Mihály Bence

TRAGÉDIÁKRÓL ÉS BOHÓZATOKRÓL

SLAVOJ ŽIŽEK: EGYSZER MINT TRAGÉDIA,
MÁSSZOR MINT BOHÓZAT
(ESZMÉLET ALAPÍTVÁNY, 2010)

ABSZTRAKT. Recenzió Slavoj Žižek 2009-es könyvéről (*Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*). Bár a recenzens találónak tartja a liberális mainstream maró kritikáját, szórakoztatónak a könyvben fölvonultatott számtalan elméleti forrás színes tűzijátékát, valamint igen időszerűnek a "kommunista hipotézis" nem moralizáló, kvázi-marxista megközelítését, mégis mindez mérhetetlenül kevésnek tűnik ahhoz, hogy hihető és robusztus alternatívát kínáljunk a főnálló kapitalista világrenddel szemben, bármennyire is válságban van (volt) az utóbbi. Különösen problematikus a szerző erős támaszkodása meglehetősen kétes és empirikusan alá nem támasztott válságscenáriókra, amelyek állítólag aktuálissá teszik a „kommunista hipotézis” azonnali újrafogalmazását. Miközben a könyv sikeresen mutat be egy kissé ijesztő válsággalériát, nem sikerül bizonyítania, hogy ezek a problémák feltétlenül kezelhetetlenek lennének a Tőke uralmának paraméterei között. Jelenleg tehát úgy tűnik a "kommunista hipotézis" inkább csak egy komolytalan „bohózat” (és még csak nem is „tragédia”), amely békésen megfér a kapitalista kultúripar által nyújtott számos élvezeti cikk között, mintsem egy félelmetes kihívás a tőkés rendszerrel szemben.

Slavoj Žižeknek nem kellett sok idő, hogy „feldolgozza” az utóbbi 2-3 év rémisztő, de ígéretes zűrzavarát egy könyv formájában: a *Violence* és a kereszténységről írt *The Monstrosity of Christ* után máris piacra dobta új könyvét, természetesen a „válság” (és a benne rejlő lehetőségek) témájában. Persze nem akarunk a szokványos (és unalmas) kelet-európai cinizmus hibájába esni, de a nagy sietségnek azért van egy kis hátulütője: aki figyelemmel kísérte az utóbbi egy-két évben Žižek előadásait és cikkeit, annak bizony nem egy ismerős bekezdés lesz a könyvben. Sebj, a lényeg, hogy itt van az új könyv – és ne is tagadjuk le, nagy várakozás előzte meg, mit mond a szlovén világsztár-filozófus a „*global turbulence*” (hogy Robert Brenner híres könyvének címét idézzük) legújabb fejezetéről.

Mit is? Őszintén szólva, amikor az ember leteszi a könyvet, kicsit nehezen tudná összefoglalni, annak folyamszerű jellege miatt. Mindenről van benne szó: a krach, Bush, Obama, Madoff, Ayn Rand, nekikeseredett neoliberálisok és *bleeding heart* keynesiánusok, Berlusconi, Ahmadinedzsád és Putyin (az autoritárius kapitalizmus három fekete lovasa), antikommunista hisztéria, Che, kommunizmus, ideológia, Marx, Freud, Lacan, populista fundamentalizmus, liberális multikulturalizmus, Microsoft, járadék a profit helyett, a „szükségállapot” univerzalizációja, apokalipszis, a történelem gyorsvonata (ami még sincs velünk, épp ellenkezőleg), kommunizmus... Azért talán mégis leszűkíthetjük ezt a sort három központi fogalomra, melyek körül a könyv forog: az ideológia kérdése, apokaliptikus jelenünk négy „nagy antagonizmusa” és a kommunista hipotézis.

Žižek tűzerejének jelentős részét összpontosítja a kapitalizmus (mind piacradikális, mind „ökoszociális”) liberális híveire. Ez Magyarországon és általában Kelet-Európában,

ebben a több évtizednyi steril liberális hegemoniától – és most annak szélsőjobboldali káoszba való szétbomlásától – szenvedő régióban igencsak üdítő. A szerző már könyve első mondatában melegebb éghajlatra küldi esetleges „end-of-history” liberális olvasóit: akik a cím (*Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*) hallatán a „tragédia-bohózat” szekvenciát a kommunizmusra értenék (véres tragédia volt, ma már legfeljebb csak vicc), azok hagyják abba az olvasást, sőt el kell tőlük kobozni a könyvet. A szerző ugyanis egész másra érti a „tragédia és bohózat” utalást: a tragédia szeptember 11., bohózatszerű megismétlődése pedig a 2008 őszén ránk törő „gazdasági” katasztrófa. Ez az a két halálos csapás, amely Žižek szerint véget vetett (vagy véget kellene, hogy vessen) a kilencvenes évek felhőtlen liberális konszenzusának. Részben a könyv épp ezzel foglalkozik: mi is lett az ezredvégi Nagy Megnyugvásból szeptember 11-ét és az USA által indított *Weltordnungskrieg*-et (Robert Kurz) követően, illetve hogyan tetőztek a 2001 után felszínre törő, egyre nyomasztóbb tendenciák végül 2008 őszén a nagy krachban. Első célja az írásnak tehát szituációnk megértése. Másrészt, könyvét a szerző már az első oldalakon „pártos”, „kommunista” műnek nevezi, és feladatának a kommunista praxis új módjainak felkutatását jelöli meg.

Žižek – nagyon helyesen – óva int a válsággal kapcsolatos legitimációs ideológiáktól, pl. a „reálgazdaság versus parazita finánctóke” elkülönítéstől, és arra biztat minket: vegyük tudomásul, hogy az egyetlen legfőbb valóság a kapitalizmusban épp az „önmagát értékesítő érték”, a pénzt fiadó pénz (a jól ismert $P - \dot{A} - P'$ [pénz – áru – több pénz]), azaz a tőke valósága. Ilyen szempontból a pénzügyi tőke nemhogy ne lenne „reál(is)”, hanem a kapitalista „valóságosság” legtökéletesebb megtestesítője. Másrészt a szerző a krízissel kapcsolatos naiv baloldali várakozásoktól is óv: ha nem vigyázunk, a válság fő vesztese maga a baloldal lesz, amely már megint képtelen működőképes alternatívát prezentálni, és teoretikus virtuozitását elsősorban saját kudarainak elemzésében éli csak ki.

Žižek szerint a liberális propaganda („az ellenségpropaganda”) elleni harcban fontos felismerni annak mélységesen ideologikus jellegét: miközben a kapitalizmus „organikus ideológiája”, a liberális „ellenségpropaganda” ellenfeleit vádolja a veszélyes (feltehetően totalitárius) álmodozással, soha nem létezett ennél mélységesebben ideologikus diskurzus. A liberális elmélet (vagy inkább: beszédmód) ugyanis azzal, hogy egyszerűen letagadja a kapitalizmus történetiségét, azt, hogy ez a rendszer is egy hatalmi és osztálystruktúra, és nem pusztán semleges technikai „megoldások” véletlenszerű halmaza (ami „jól működik”, de nincs ideológiája, illetve nem szorul rá, hogy legyen), bizonyos tekintetben minden eddigi legitimációs ideológiánál extrémebb.

Az *ellenségpropaganda* ugyanakkor nyilvánvalóan képtelen a társadalmi frusztráció egész tömegét elnyelni, egy szívtelen világ szíve lenni, így a széleken közben persze megjelennek a különböző jobboldali populizmusok, amelyek – mivel a baloldal képtelen megragadni a válság nyújtotta lehetőséget – sikeresen veszik át a radikális elitellenesség

retorikáját, miközben tulajdonképp a résztvevők saját érdekeik ellen harcolnak, igen hősi-esen egyébként: az amerikai jobboldali populizmus („*Tea baggers*” stb.) erkölcsi hisztériája egyfajta feje tetejére állított osztályháború. (Itt Žižek Thomas Frank *What's the matter with Kansas* című nagy sikerű könyvére hivatkozik.)

A populista válaszok mellett megfigyelhető másik nyomasztó tendencia az, amit Žižek a „kapitalizmus, ázsiai értékekkel” jelenségének nevez: az egyszerre technokratikus és tekintélyelvű kapitalizmusok megjelenése – először csak Ázsiában (Szingapúr, Kína), de vésszen közeledve Európához. A szerző szerint az olyan autoriter, de egyben obszcén, a saját (pozíciójuk) méltóságából is gúnyt űző állami vezetők, mint Putyin és Berlusconi, ennek a trendnek az első európai reprezentánsai. A liberális demokráciák még meglévő minimális képessége az autenticitásra, arra, hogy az „igazság hordozói” legyenek, végképp megszűnni látszik. A szerző szerint ha nem vigyázunk, ilyesfajta jövő vár ránk: egyfajta új apartheid társadalom, ahol fokozatosan megszűnik a közszféra, a politikai rendszer teljesen kiüresedik, az állam pusztán represszív szervvé válik, amely a társadalomból kihullottak (a belső *underclass*, illetve a kívülről betörni próbáló menekültek) ellen állandó, alacsony intenzitású polgárháborút folytat. Eközben mindent előtennek a zárt, egymással szubkultúráként szembelepő „identitáspolitikák”: míg a „kreatív munkások” a steril liberális-promiszkus multikulturalizmusban lubickolnak, addig a centrum hagyományos munkáosztálya idegenellenes, „elitellenes” populizmussal foglalja el magát politikailag (amivel szerencsére nem zavarja immár a tőkefelhalmozás zökkenőmentességét), az *underclass*-nak pedig ott vannak a manipulált fundamentalizmusok (iszlamista, neonáci stb.). Žižek szerint a liberalizmus képtelen megvédeni saját alapértékeit: „a liberalizmus nem elég erős ahhoz, hogy megvédelmezze alapértékeit a fundamentalista támadástól”. Akkor tehát? Itt válik újra szükségsszerűvé a kommunizmus gondolatának újbóli bevezetése.

Könyve második felében tehát Žižek a „kommunista hipotézis” körvonalazására törekszik. A kérdés szerinte az: látunk-e olyan ellentmondásokat a mai kapitalizmusban, amelyek megoldása egyrészt lehetetlennek tűnik a rendszeren belül, másrészt amelyek kibontakozása lehetőséget adhat a forradalmi áttörésre. Ez utóbbira Žižek szerint a legkómolyabban kell készülni, mivel a forradalmi lehetőségek a „történelem intersticiumaiban” jelentkeznek és csak néhány pillanatig tartanak, amikor viszont nincs mese: lépni kell. A szerző négy olyan területet lát, amelyek egyszerre válsággócok, ugyanakkor potenciálisan a sikeres küzdelem területei lehetnek. Ezek a következők: a kultúra „közjainak” [commons] (az információ és a kommunikációs szférák kisajátítása), a külső természet közjainak (az ökológiai katasztrófa) és a belső természet közjainak (genetikai állományunk manipulációja) privatizációja, valamint a radikális kirekesztettség jelensége (nyomoronygyedek, bevándorlók). Mindezek a területeken a „közlegelők” újabb bekerítése fenyeget.

Ezek a veszélyek ugyanakkor a „proletariátus” fogalmának kiterjesztését és radikalizálását is lehetővé teszik: proletár nem pusztán az, aki meg van fosztva ön maga újratermelésének eszközeitől, hanem akit most már minden külső és belső lényegétől is megfoszthatnak. Nemhogy „csak láncainkat veszíthetjük”, hanem *mindent* elveszíthetünk: szimbolikus szubsztanciánkat (kultúra), az élehető környezetet és saját biológiai természetünket is – absztrakt, „szubsztancia nélküli” szubjektumokká redukálódva. Itt a proletarizáció egy minden eddiginél radikálisabb értelemben érvényesül.

Žižek megkülönbözteti a szocializmus és a kommunizmus fogalmát. Szocializmusnak nevezi azokat a törekvéseket, amelyek valamiféle hamis közösséget, vagy államilag fenntartott kényszerközösséget hoznának létre anélkül, hogy a kapitalizmus alapviszonyait megszüntetnék. Žižek szerint ezt láthatjuk az „ázsiai kapitalizmus” különböző verzióiban (Kína, Szingapúr stb.) és a mindenféle „kommunitárius” populizmusokban (etnikai, nacionalista, vallási fundamentalizmusok stb.). A mai kapitalizmus szerint kizárólag ilyen formákban tudna továbbélni. Ez Európa esetében valószínűleg valamiféle Berlusconi-burleszket jelentene – egy represszív, a „betolakodókat” a legkegyetlenebb módon büntető állammal az egyik oldalon, és a „védett” fehér rétegek fokozódó nihilizmusával és kiüresedett hedonizmusával a másikon. Tehát az alternatíva vagy ez a rossz értelemben vett „szocializmus” – vagy a kommunizmus. Žižek szerint a fent felsorolt négy ellentmondás kommunista megoldásának kulcsa az, hogy az első hármat (információ/kultúra, külső természet, belső természet) a negyediken (a kitaszítottak léthelyzetén) keresztül közelítjük meg, máskülönben mindenféleképpen valamilyen autoriter megoldáshoz jutunk el. Azaz a „külső” (ember-természet) problémák csak a „belső” (ember-ember) problémákon keresztül oldhatók meg.

A radikálisan kitaszított, feleslegessé tett csoportok ugyanis azáltal, hogy nincs helyük a társadalom hierarchiájában, közvetlenül az egyetemességet képviselik: ők a „nem-rész rész” (Rancière). Létük a társadalom rendjében az a „szimptomatikus torzió”, ami megmutatja az adott rend redukálhatatlan ellentmondásosságát. A kitaszítottak által megtestesített egyetemességet kell összekötni az ész kanti értelmében vett „nyilvános használatával”, ahogy már Marx is a munkásosztály – az osztályok megszüntetésében érdekelt egyetemes osztály – egyetemességének a filozófia egyetemességével való egyesítéséről álmodott. A filozófus szerint történelmi példa erre a haiti felkelés, ahol a kitaszítottak a forradalmi Franciaországgal saját fegyverét, saját deklarált (de implicit praktikus megszorításoktól hemzsegő) univerzalizmusát fordították szembe – ezáltal valóban hitelessé és egyetemessé téve azt.

A parlamentáris demokrácia „passzivizáló” jellegének elemzése után a szerző arra biztatja olvasóit, hogy szakítsanak (esetleges) történelmi optimizmusukkal: immár nem számíthatunk a „történelem gyorsvonatának” menetrendjére, és nem létezik olyan

történelmi szubjektum, a „*nagy Másik*”, aki garantálni tudná a *happy ending*-et. Mindezek-től a gyakran tudattalan beidegződésektől meg kell szabadulni, és felfogni, hogy törté-
nelmi feladatunk ma az „apokaliptikus” változások *megelőzése*, mintsem az elkerülhetetlen
Nagy Győzelem előkészítése. Sőt, a katasztrófa elkerüléséhez tiszta voluntarizmusra van
szükség, ami szembe mer szegülni a történelmi szükségszerűségként kibontakozó válság-
folyamatokkal. Ekkor a forradalmi tett sikerességének mércéje már nem a forradalmi pillá-
ratok mámora, hanem a képesség arra, hogy megállítsa a kapitalizmus mindent felforgató
áramlatát, és elviselhető *hétköznapi*kat hozzon létre.

Žižek szerint a „Világ proletárjai egyesüljete!” jelszava ma sokkal aktuálisabb, mint
valaha, habár más értelemben. A munkáosztály szerinte alapvetően három csoportra
esik szét (ahogy már fentebb említettük): a jól szituált „intellektuális munkások” csoport-
jára, akik megvetik a sovíniszta előítéletekben „szenvedő” hagyományos munkáosztályt
(ezt az attitűdöt Kelet-Európában különösebben nem kell ecsetelnünk), a munkanélküli-
ségtől és *outsourcing*től sújtott hagyományos munkásokra, akik a maguk részéről megve-
tik a „multikulti”, liberális elitmunkásokat és a kitaszítottakat (bevándorlók, szenvedélybe-
tegek stb.), valamint a kitaszítottakra, akik az egész társadalommal állnak szemben anta-
gonisztikusan (és persze hatástalanul). Ebben a helyzetben ennek a három marxi értelem-
ben vett proletár csoportnak az egyesülése egyben már győzelmüket is jelentené, de azt,
hogy ez az egyesülés megtörténik, semmi sem garantálja. „Mi vagyunk azok, akikre mind-
végig vártunk” – idézi Žižek a hopi közmondást. A kétségbeesítő történelmi helyzetek egy-
fajta különleges szabadságot is adhatnak ugyanis a kísérletezésre.

Ebben a helyzetben a szerző szerint meglepő szövetségeseink támadhatnak, amire
példaként Viktor Kravcsenko hihetetlen történetét hozza föl. Kravcsenko szovjet diplomata
volt, aki korábban részt vett a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásában Sztálin alatt,
majd 1944-ben New Yorkban járva áttért a „szabadság oldalára”. Tapasztalatait aztán egy
nagy „antikommunista” bestsellerben (*A szabadságot választottam* címmel) fogalmazta
meg. A történet általában idáig ismert: Kravcsenko a „Nyugat”, „szabadság”, „demokrácia”
és egyebek hőse. A valóságban azonban a történet folytatódott: Kravcsenkót az USA-ban
egyre inkább nyomasztani kezdték a nyugati társadalmak visszásságai, egészen addig,
amíg úgy nem döntött, ezt is meg kell írnia (*Az igazságosságot választottam* – a könyv gya-
korlatilag ismeretlen maradt), majd végül antikommunista bestselleréből szerzett pénz-
én *Bolíviába* (!) költözött, ahol szegény parasztokkal megpróbált új, igazságos társadal-
mat építeni, mintegy kicsiben. Miután az összes pénzét elvesztette, végül visszatért New
Yorkba, ahol öngyilkos lett. Öngyilkossága kétségbeesésének jele volt, és egyben azt is
megmutatta, dezertálása a Szovjetunióból az igazságtalansággal szembeforduló, valódi
„kommunista” tett volt.

Ma – mondja Žižek – új Kravcsenkók jelennek meg mindenhol. Nincs, és nem is lehet bennük nosztalgia a huszadik század szocialista kísérletei iránt, és készen állnak, hogy újrateremtsek a kommunista hipotézist, mindent előlről kezdve. A keresztény múltban szokás volt egy bűnös élet után megtérni az egyházhoz, hogy Istennel megbékélve haljunk meg. Ugyanígy, ma sok antikommunista – így Žižek – fog visszatérni a kommunista gondolathoz, amiről mindig is tudták a szívük mélyén, hogy az igazság.

Žižek könyve záró soraiban közvetlenül eme elkóborolt bárányokhoz, az „Eszme” tékozló fiaihoz és lányaihoz fordul: „[N]em kell félnetek, csatlakozzatok hozzánk, térjetek csak vissza! Megbocsátjuk nektek az antikommunista komédiázás éveit – de most itt az idő, hogy ismét komolyra fordítsuk a szót!” – fejezi be könyvét (Žižek 2009: 124).

Nem tagadhatjuk le, hogy a könyv nem hibátlan. Kafka írja egy helyütt: „Ha a könyv, amit olvasunk, nem ráz fel úgy, mintha a koponyánkon dörömbölnének ököllel, akkor minek olvassuk?... A könyv legyen jégcsákány, mely feltöri a belénk fagyott tengert” (Kafka 1998: 27). Láthatólag Žižek is valami hasonlóra törekszik: minden retorikai és érvelési eszközt bevet, mindenhol merít példákat, hogy fölrázza olvasóit, szétzúzza (téves) intuíciónkat, ideologikusan meghatározott észlelési sémáinkat és így tovább. Kérdés azonban, hogy a nagy sietségben nem vész-e el valami: a legkülönbözőbb felvetések, elméletek, szerzők és anekdoták tűzijátékszerű fölvonultatásának megvan az a veszélye, hogy az egyes gondolatok kifejtése és a gondolatmenet feszessége egyaránt kissé „nagyvonalúvá” válik. Különösen föltűnő ez a gazdasági kérdések tárgyalásánál, amelyek láthatóan nem különösebben érdeklik a szerzőt, ami azonban nem csökkenti magabiztosságát: Žižek a kötet utolsó egyötödében pl. némileg furcsa dolgokat ír Marx járadék- és profitelméletéről, láthatóan nem nagyon emlékezve a szóban forgó elmélet részleteire. (Egy példa: Žižek valamiért úgy véli, hogy az a tény, hogy a járadékot tartalmazó árak [pl. az olaj vagy a szoftverek ára] a releváns termelési árak [ahol a „termelési ár” kifejezést *A tőke* harmadik kötetében definiált módon használjuk] fölött vannak, *megcáfolja* Marx elméletét, miközben épp ez a *tény* az elmélet fő *explikanduma*.) Ugyanez mondható el a gazdasági válságról magáról, amelynek okaival Žižek vagy egyáltalán nem foglalkozik, vagy kritikátlanul átveszi az ezzel kapcsolatos, a *mainstream*ben kavargó gondolatfoszlányokat (bár ugyanakkor ezek ideologikus tartalmát szellemesen elemzi). Mindez egy önmagát marxistaként – azaz történelmi materialistaként – definiáló szerzőtől még akkor is furcsa, ha bevallottan az ideológiakritikára koncentrálna.

Mit mondhatunk a könyvről, ha kissé tágabb kontextusban, nevezetesen a kortárs antikapitalista-marxista gondolkodás kontextusában tekintjük? Žižeket a *New Republic*től a *Historical Materialism*ig az egyik (vagy „a”) legfontosabb radikális gondolkodónak tekintik, könyve tehát – elvileg – reprezentatív darabja a kurrens világnézeti szubverzióknak: vajon mondhatjuk-e rezzenéstelen arccal, hogy „reszkessenek az uralkodó osztályok!” (ahogy

a *Kommunista kiáltvány* mondja), ha igazán sok emberhez jut el ez az írás? Illetve – megfordítva a kérdést – milyenek is a felforgatás esélyei, ha ilyen a *cutting edge*? Tulajdonképpen föltűnő, hogy Žižek érvelésének *súlyát* a válságpróféciák, a marxista hagyományban korántsem ritka *Zusammenbruchstheorie* (összeomlás-elmélet) adják. Ez önmagában is problematikus, hiszen milyen ügy az, amely mellett elsősorban – vagy esetleg kizárólag – a főnnálló rend várható összeomlása szól, de további gond az, hogy a szerző nem sok időt tölt az egyes válságtendenciák konkrét elemzésével. Az empirikus elemzés nyilván nem a szlovén filozófus erőssége, és ezt nem is várhatnánk el tőle (illetve egy ilyen terjedelmű politikai pamflettől) – ha nem ezen állna vagy bukna az érvelés egésze.

Valóban valamiféle autoritárius „új apartheid” felé tartanának a nyugat-európai társadalmak? Silvio Berlusconi valóban meglehetősen nyomasztó jelenség, de kétséges, hogy alakjának földözése eldöntené az ügyet. Ugyanezt mondhatjuk el az ökológiai válságról vagy a biotechnológiai forradalomról. A kapitalizmus technológiai dinamizmusát persze Žižek sem tagadja, de a régi marxista érv, miszerint a termelőerők fejlődését a termelési viszonyok (társadalmi viszonyok) határozzák meg, hallgatólagosan ott van érvelése hátterében. Kérdés azonban, hogy az olyan technológiáknál, mint a biotechnológia és a jelenleg kifejlődőben lévő nanotechnológia (illetve ezek kombinációja egymással és a számítertechnológiával) még mindig így van-e ez. Nem lehetséges, hogy ezeknek a technológiáknak az önmagában vett hatása a munkakörülményekre, a produktivitásra, és ezáltal a teljes életszféraunkra annyira elementáris (lesz), és a rendszer flexibilitását (potenciálisan) olyannyira megnövelik, hogy a klasszikus marxi kategóriák (értéktöbblet, felhalmozás, kizsákmányolás, osztályantagonizmusok stb.) másodlagossá válnak? Röviden: a technológiai determinizmus ma – legalábbis első ránézésre – meggyőzőbbnek tűnik, mint bármikor korábban. A szerző feladata lenne megmutatni, hogy ez a plauzibilitás csalóka – ezt azonban nem igazán teszi meg. Talán érdemes elmerengeni azon, hogy napjaink legismertebb antikapitalista teoretikusainak mindegyikénél erősen kétséges, mennyire tudják sikeresen megalapozni az antikapitalista alternatíva szükségszerűségét. Míg Žižek újabban az „idők végezetére” (most [2010 nyara] megjelent újabb könyvének címe: *Living in the End of Times*) bázíroz, addig Antonio Negri (és Michael Hardt) szerint már nem is élünk a kapitalizmusban, Alain Badiou pedig az egyenlőség örök – és bizonyos szempontból Marx kapitalizmuskritikája *előtti* – eszméjére próbálja meg fölépíteni a „kommunista hipotézist”.

Angliában a könyv megjelenését követően számos napilap (pl. a *Guardian* és az *Independent*) közölt recenziót az írásról: a *bien-pensant* liberális-konzervatív konszenzus általában egyszerre nyilvánította komolytalannak és frivolnak, másrészt viszont az újjáéledt *totalitárius veszély* megtestesítőjének a könyvet. Az intellektuális klíma ismert helyi sajátosságai mellett talán a szűkösebb erőforrásoknak és a kelet-európai kapitalizmus (hatalmi szempontból) rendületlen stabilitásának is köszönhető, hogy ezzel szemben

Magyarországon egyetlen napilap, hetilap vagy folyóirat sem tartotta Žižek könyvét említésre és/vagy kritikára méltónak – és azt sem hinnénk, hogy az NBH-nál aggodalommal lapozgatták volna az írást. A szerző könyve első felében egy szovjet viccet használ föl, hogy érzékeltesse, mi is lenne a helyes attitűd a radikális baloldal részéről. Ennek a slusszpoénja a következő: „A mi 11. Feuerbach-tézisünk a következő kell, hogy legyen: a kritikai baloldal eddig csak besározni tudta a hatalom birtokosait, de a feladat az, hogy kasztráljuk őket” (Žižek 2009: 11).

A célkitűzés talán helyes, azonban a könyv alapján összességében nem hinnénk, hogy a „hatalom birtokosainak” jelenleg különösebben aggódniuk kellene, hogy a „kommunista hipotézis” kitör a szemináriumi szobákból és a konferenciatermekből, és „az elmélet [...] anyagi hatalommá válik” (Marx [1844] 1957: 385).

HIVATKOZOTT IRODALOM

Kafka, Franz (1998): *Briefe 1902 – 1924*. Fischer Verlag.

Marx, Karl ([1844] 1957): A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: *Marx-Engels Művei I. kötet*. Kossuth. 378–391.

Žižek, Slavoj (2009): Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. In: *Eszmélet*, No. 84. (Melléklet): 1–130.

Molnár Gergely

TÚL A NYUGAT DISKURZÍV RENDSZERÉN?

JEAN ZIEGLER: LA HAINE DE L'OCCIDENT
(ÉDITIONS ALBIN MICHEL, 2008)

ABSZTRAKT. Jean Ziegler az ENSZ étellemezésügyi megbízottjaként dolgozott 2000 és 2008 között. Ezen nyolc év alatt nem csupán a "Dél" strukturális kihívásaival ismerkedett meg, hanem az egyre nyilvánvalóbb módon megjelenő nyugatellenes diskurzusrendszerrel is. Legutóbbi könyvében a nyugati világ irányába megnyilvánuló gyűlölet okainak feltárására tesz kísérletet. A korrupciós nyugati gazdasági és politikai elit bűneit Nigéria példáján keresztül mutatja be, amely a szerző szerint napjainkban „a nyugatellenesség műhelyévé” vált. A szerző szerint pontosan ez, a két világ között megjelenő antagonisztikus ellentét az, amely ellehetetleníti a globális kihívásokra (pl.: terrorizmus, szegénység, természeti katasztrófák, stb.) adott adekvát politikai válaszok kidolgozását. A könyv utolsó fejezete Evo Morales, bolíviai elnök munkásságát mutatja be, aki az energiaszektor államosítása után egy sajátos szociáldemokrácia kiépítésére törekszik (pl.: a Bono-rendszer).

„A könyvem célja megtalálni ennek a gyűlöletnek a gyökereit és azokat a módokat, amelyekkel túlléphetünk rajta” – írja munkája bevezetőjében Ziegler. A könyv megjelenése után nem sokkal nyerte el az emberi jogok irodalmi díját (prix littéraire des droits de l'Homme).

Susan Strange (1999) korszakalkotó tanulmányában – *The Westfailure system* – három, egymással szorosan összefüggő veszélyforrást nevezett meg: a környezetvédelem féloldalságát, a fokozódó társadalmi különbségeket és az Észak és Dél közötti, egyre elviselhetlenebbé váló ellentéteket. Jean Zieglernek, az ENSZ étellemezésügyi különmegbízottjaként nyolc éve volt arra, hogy szembesüljön mindazzal az értetlenséggel, félelemmel és gyűlölettel, ami a nyugati világ kapitalista termelési módhoz kapcsolódó diskurzív rendszerét övezi a fogyasztói kultúra határain kívül, az úgynevezett harmadik (negyedik, ötödik... ?) világban.

„A könyvem célja megtalálni ennek a gyűlöletnek a gyökereit és azokat a módokat, amelyekkel túlléphetünk rajta” – írja munkájának bevezetőjében (Ziegler 2008: 36). Előre szeretném bocsátani, hogy nem egy aprólékos, részletező tanulmánykötettel, hanem egy tipikus altermondialista művel állunk szemben, amelynek elsődleges célja „különböző erőket mozgósítani” a kannibalizmus szimptomáit magán viselő globalizációval szemben.

A harmadik világ elmaradottságát, nélkülözését és fejlődésének nehézségeit sokan és sokféleképpen próbálták megmagyarázni, elsősorban a neoliberális gazdasági elméletek kritikáját adva. Egyelőre azonban úgy tűnik, nem túlságosan jelentős gyakorlati haszonnal teszik ezt. Derék institucionalisták hívták fel figyelmünket a washingtoni, majd a posztwashingtoni konszenzus hiányosságaira, mások „örögi köröket” vizionáltak magyarázatképpen (Gunnar Myrdal), historizáló neomarxisták pedig a mai napig szívesen

emlékeztetnek minket az „eredeti tőkefelhalmozás” következményeire és az így létrehozott függőségi viszonyokra.

Jean Ziegler kétségtől ez utóbbi szellemi irányzathoz sorolható. Ami ugyanakkor esetében újdonságot jelent, az a diskurzusok beemelése az elemzés szintjére. Véleménye szerint „amíg a Nyugat iránt érzett gyűlöletet nem sikerül meghaladni, addig elképzelhetetlen bárminemű nemzetközi megállapodás, a konfliktusok hosszú távú rendezése... és a harmadik világ felemelkedése” – ennek érdekében viszont szakítani kell a Nyugat történelemfelfogásával, „amely jelenleg [neokolonialista] gazdasági érdekeivel keveredik” (Ziegler 2008: 33). Kérdés, hogy létezhet-e a – kapitalista termelési módzatok által karakterizált – nyugati társadalmak által dominált és érdekeik szerint globalizálódó világban egy másik, attól különböző, a mondializáció folyamatait befolyásolni képes narratíva.

A fogyasztói társadalom létrejöttével megteremtődött mindaz a szimbolikus, kulturális „értéktér”, amelyre a kapitalizmusnak szüksége volt, hogy igazolni tudja magát az egyén szintjén a termelés-fogyasztás dichotómiáján keresztül. A történeti vallások és ideológiák bukácsolásával, bukásával, folyamatos megkérdőjeleződésével a „világból kivesztett spiritualitást” a kapitalizmus mind egyéni, mind közösségi szinten a fogyasztói társadalom „értékterének” a megteremtésével tudta pótolni. Az individualizmus elterjedését hirdető szerzők (Machan, Elizabeth C. Hirschman, Morris B. Holbrook) figyelmen kívül hagyják azt a viselkedéstani aspektust, mely szerint a végtelen egoizmusról tanúszkodó egyéni stratégiák célja éppen a fogyasztói társadalom értékeihez való igazodás vágyának leképeződése, és ezen keresztül a megfelelő társadalmi státusz megszerzése. A spiritualitás materializálódott a fogyasztói társadalom „értékterén” keresztül, választ adva az egyéni lét kérdéseire. Egy olyan mechanizmus jött létre tehát, amely képes a világot a saját képére formálni, és amely „vonzereje” előtt még a legtradicionálisabb társadalmak is „fejet hajtanak”.

A „kulturális reakcionizmus” legkülönbözőbb formái – vallási radikalizmus, nacionalizmusok, kulturális rasszizmus és életmód-forradalmak – fogalmazódtak meg a globalizáció folyamatával szemben. Két alapvető hiányosság ugyanakkor versenyképtelenné teszi őket: egyrészt nem univerzálisak, csupán a világtársadalom bizonyos részcsoportjaihoz szólnak, másrészt képtelenek a modern világ kérdéseire adekvát választ nyújtani, amelyre a fogyasztói társadalom „értéktere” nem is törekszik. A kapitalizmushoz kapcsolódó narratíva mellett marginalizálódnak, „karanténba kerülnek”. Sokáig úgy tűnt, hogy az iszlámhoz kapcsolódó hagyományrendszerek, az iszlámból levezethető diskurzusok valós alternatívát jelenthetnek a mondializációval szemben. Az erre felhozott legsúlyosabb bizonyíték a muszlim vallásúak létszámának évről évre történő emelkedése lenne. Patrick Haenni *Market Islam* című művében hívta fel a figyelmet arra, miként ötvöződnek a fogyasztói társadalom értékei, a piaczgazdaság mechanizmusai az iszlám hagyományrend-

szerével (pl.: divatos fejfátylak megjelenése), és emeli ki a „hangoskodó politikai iszlámmal” szembeni jelentőségüket.

Jean Ziegler szerint azonban létrejöhet a „kapitalista nyugati világ hipokrita diskurzusát” (Ziegler 2008: 151) felváltó, és a harmadik világ történeti emlékezetén alapuló, annak érdekeit szolgáló egységes, koherens narratíva, amely hosszú távon felszámolja a globalizáció mechanizmusait, és létrehoz egy olyan keretrendszert, amelyben lehetséges egy konstruktív párbeszéd Észak és Dél között. Ennek szükséges, de nem elégséges feltétele a harmadik világ „emlékezetének feltámadása”, mely a XXI. századdal vette kezdetét. Az időzítés három okra vezethető vissza: egyrészt a rabszolgaság eltörlése, a gyarmatok alóli felszabadulás után el kellett telnie egy bizonyos időszaknak, hogy „az átélt szörnyűségek emléke újra felszínre kerülhessen” (Ziegler 2008: 48). Másrészt a tudás elérhetővé vált a harmadik világ fiataljai számára is. Egyre többen járnak felsőoktatási intézményekbe, és az internet által biztosított szinte végtelen forrásanyag is rendelkezésükre áll. Harmadrészt pedig egyre nyilvánvalóbbá válnak azok a törekvések, amelyek a Nyugat domináns helyzetét kívánják biztosítani (pl.: a liberális piacgazdaság egyetemes törvényként való bemutatása, a Világbank kölcsönei mögött meghúzódó érdekek). „Az egykoron gyarmatosított népek sérelmekkel teli emlékezete mára történelmi jelentőségű erővé vált” (Ziegler 2008: 30). A kérdés tehát az: mit lehet kezdeni ezekkel az „emlékekkel”, illetve mennyire lehetséges koherens értelmezésük. Ennek megértéséhez három elemzési szintet szükséges megkülönböztetnünk: a nemzetközi kapcsolatokét, az államokon/kvázi-államokon belüli csoportokét és az egyénekét.

A sanyarú gyarmati sors, a rabszolgaság emléke – a jelenlegi nemzetközi kapcsolatokban történő – leképeződésének jelentősége igen csekély. Az „el nem kötelezettek mozgalma” ugyan ambiciózus tervnek számított a hidegháború adta igen szűkös, „blokklogika” által körülhatárolt nemzetközi környezetében, de se akkor, se a berlini fal leomlása után nem jelentett meghatározó politikai erőt. A háromévenként ülésező büszke nemzetközi szervezet, igen tarkabarka összetételű tagságának köszönhetően, megmaradt a koherens politikát és irányelveket nélkülöző lelkes szónokoknak – Raul Castro, Lukasenko – fellépési lehetőséget biztosító színpadnak. Megemlítenéd, hogy a mozgalomnak számos mindig is független államként létező tagja is van, de jelentősebb érdekegyeztetés utóbbiak között sem figyelhető meg. Mivel magyarázható a szolidaritás hiánya? A tagok a gyarmati sorsot igen különböző módon élték meg (a gyarmattartótól függően), és még inkább különböző módon interpretálták az egyes felszabadult államokban (a felszabadulás módjaitól és vezetőitől függően). India például, bár hagyományos iparágait a briteknek igen bravúros módon sikerült tönkretenniük, a mai napig fontosnak tartja „örökségét”, miközben ugyanez nem mondható el az indonézok és hollandok vonatkozásában (a lelkes németalföldi hajósok és gyarmattartók inkább a fűszer-kereskedelemről származó

haszonra figyeltek, mintsem a szigetvilág infrastruktúrájának fejlesztésére). Egy másik fontos különbség a felszabadult államok újdonsült vezetői által választott fejlődési irányvonalakban lelhető fel (diktatúrák minden színárnyalatban, autokráciák, és egy-két demokrácia).

Tovább csökkentette a szolidaritás lehetőségét a hidegháború „blokklogikája”: számos afrikai diktatúra vált a kommunista világrend lelkes harcosává és találta magát szembe szintén afrikai diktatúrákkal, amelyek a „szabad világ bástyáit” szerették volna megvédeni a Kongó-medencében. Az Arab Liga tagjai kevésbé törekedtek érdekeik összehangolt érvényesítésére, és leginkább a vezető állam szerepére kívánt versenyben vettek részt (aminek egyik bajnoka az egyiptomi Nasszer volt). Az Iszlám Konferencia Szervezetét részben vallási, részben politikai és gazdasági különbségek gyengítik (pl.: Törökország Izraellel való kapcsolata miatt lett a szervezet „fekete báránya”).

A hidegháború végével létrejött egypólusú, majd multipolarizálódó világ további törésvonalakat, állandóan mutálódó „ad hoc szövetségi rendszereket”, és egyre bonyolultabbá váló interdependenciákat hozott létre, ezzel még inkább ellehetetlenítve a harmadik világ hatásos érdekegyeztetésének lehetőségeit. Az államok szintjén szintén nehéz felkelni a „gyarmati sors emlékeiből táplálkozó szolidaritást”.

A kolonizációnak a birtokba vett területekre és népességre gyakorolt hatását az ottani őslakosok közül sem mindenki élte meg ugyanolyan módon: az elitek érdekcsoportokba szerveződtek, szerződéseket kötöttek az európaiakkal, és haszonélvezőivé váltak a szerveződő gyarmati rendszer termelési mechanizmusainak. A dekolonizációval létrejött „államalakulatok” lakosai közti szolidaritást a nyelvi, törzsi, vallási különbségek mellett tehát a történelmi „sajátosságok” adták, és az egymással ellentétes tapasztalatok (és az ebből kialakuló, nemzedékről nemzedékre hagyományozódó mikrodiskurzusok) tovább gyengítik. Ziegler Nigéria esetén keresztül mutatja be ezen szolidaritáshiány jelenkorban történő leképeződését: a katonai juntából álló vezetőréteg szemrebbenés nélkül egyezett ki a nyugati világ olajóriásaival (Schell, Total, Exxon Mobil stb.), melyek, kihasználva az ország olcsó munkaerőjét és a kőolaj talajszinthez való közelségét, környezetvédelmi előírásokra és a népesség egyre romló életkörülményeire való tekintet nélkül termelnek.

Az individuum szintjén a történelmi múlt értelmezése a saját mítoszvilág megteremtődése által válik lehetségessé egy önmagát állandóan rekonstruáló „szubjektív valóságtéren” keresztül. A „szubjektív valóságtér uralmáért” különböző diskurzusok versengenek mikro- és makroszinten: a családi, törzsi hagyományok és történetek éppúgy konstruktív erők, mint a fogyasztói társadalom értéktere köré épült szimbólumrendszerek (pl.: óriás Coca-Cola-reklám), amelyek egyben képesek mélyebb benyomást gyakorolni a harmadik világ azon lakosaira is, akik nem válhattak fogyasztóvá nyugati értelemben (a globalizáció vesztesei, kirekesztettjei). „Arról van szó, hogy a szociális-gazdasági egyenlőtlenség akkor válik elviselhetetlenné, ha az emberek azt gondolják, minden csak rosszabb

lehet, és nem jobb. De elviselik a válságot és a nehéz körülményeket, ha hiszik, hogy gyermekeiknek már jobb lesz a helyzete, mint az övék” – Strange szerint az előbbi „elkeseredettségnek” ez az a foka, amely katalizálhat(na) kitörhet(ne) az a világméretű lázadás, amely a jelenlegi kapitalista termelési rendszert átalakíthatná (Strange 1999: 350).

Ezen teória gyakorlati megvalósulásának három fő akadályát látom: egyrészt a vesztetek szervezetlenségét, megosztottságát (kulturális, vallási, etnikai, ideológiai stb.); másrészt a nyugati világ felismerte, hogy a szociáldemokrácia törvényszerűségét (a lázadás legjobb ellenszere a materiális támogatás) globális szinten is lehet alkalmazni, harmadrészt pedig maguk a lázadók között is konfliktus alakulna ki a megszerzendő értékek kapcsán. Az egyén szintjén lehetséges a lázadás, aminek a – tágabb vagy akár szűkebb környezetnek való – közvetítése sikertelenségre van ítélve. Valószínűleg ezzel a ténnyel szembesült az a több mint 200 000 indiai földműves, aki az elmúlt 13 évben az öngyilkosságot választotta az egyre nehezebbé váló életkörülmények miatt.

Ziegler könyvének utolsó fejezete a bolíviai elnöknek, Latin-Amerika első indián származású államfőjének, Evo Moralesnek szánt örömhíradó. A 2006-ban megválasztott bolíviai vezető politikai programjának két kardinális pontja az energiaszektor államosítása és a szociális igazságosság fokozatos kiterjesztése volt: a „bono-rendszernek” hála, az életszínvonal évről évre emelkedik (a lakosságnak már csak 28 százaléka számít rendkívül szegénynek). Ziegler szerint Evo Morales megválasztása a kolonialista, majd a neokolonialista korszakkal való szakítást jelképezi, és lehetővé teszi az egységes, de semmiképpen nem uniformis nemzetállammá válást. Kérdés azonban, hogy ez mennyiben tekinthető egy új, a fogyasztói társadalom értékrendszerét, illetve a kapitalizmus termelési módszereit megkérdőjelező és a globalizációval szembemenő diskurzusnak? A protekcionista nemzetállam és a „klasszikus” szociáldemokrácia elemeinek ötvözése alapvetően nyugati találmány („welfare states”), amely semmiképpen sem tekinthető a termelés-fogyasztás dichotómiájának ellentmondó rendszernek. Inkább utóbbi demokratizálódását, „igazságosabbá” tételét jelenti, azaz semmi esetre sem egy új típusú és más értékeken nyugvó gondolkodásmód eljövételét.

A koppenhágai klímacsúcs bukásának éppen az az egyik oka, hogy a harmadik világ államai, teljesen érthető módon, nem szeretnék feladni saját – a Föld ökoszisztémájára ártalmas – fejlődésútjukat, amit nem is olyan régen a nyugatiak kényszerítettek rájuk. Nem a Nyugat iránt érzett gyűlöletben, hanem a Nyugat egyre anakronisztikusabb módon történő imitálásában gyökerezik a XXI. század konfliktusainak jelentős része.

Mindeközben a „nyugati fronton” a helyzet változatlan. A fogyasztói társadalom „értékrendszerének értékmentessége” konzervatív, a status quo-hoz ragaszkodó, változtatni nem akaró, de nem is nagyon tudó nemzedékeket termelt ki, megfosztva őket a lázadás képességétől. A rendszer logikája, a termelést követő gyors jutalmazás és az ennek

függvényében kialakuló társadalmi presztízs nem tette lehetővé a hosszú távú gondolkodásmód fennmaradását. Zöldmozgalmárok, ábrándos tekintetű altermondialisták persze most is vannak, sőt egyre többen törekednek „környezetbarát módon élni” – mindez azonban meglehetősen kevés. A kérdés tehát továbbra is ugyanaz: mi van a nyugati világ diskurzív rendszerén túl?

Talán egy nagy pofon a Földanyától.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Strange, Susan (1999): The Westfailure system. In: *Review of International Studies*, Vol. 25., No. 3: 345–354.

Princen, Thomas – Manietas, Michael – Conca, Ken (szerk.) (2002): *Confronting Consumption*. The MIT Press.

Ziegler, Jean (2008): *La haine de l'Occident*. Éditions Albin Michel.